В.І.Бідзіля

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ НА РУБЕЖІ НАШОЇ ЕРИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. І. Бідзіля

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ НА РУБЕЖІ НАШОЇ ЕРИ

НАУКОВА ДУМКА
КИЇВ—1971

9(С2)1
Б59

В книзі вперше в радянській історіографії висвітлюється історія племен північно-східної частини Карпатської улоговини — основного населення Закарпаття в останній чверті I тисячоліття до нашої ери. Праця написана на основі вивчення археологічного матеріалу, спеціальної літератури, свідчень античних істориків і географів.

Монографія багато ілюстрована.

Книга розрахована на археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців і студентів вузів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *О. І. Тереножкін*

Рецензент доктор історичних наук
О. С. Компан

1—6—2
44—70М

ВСТУП

З поняттям «латенська культура» пов'язується другий етап раннього залізного віку Європи, який увінчав собою останній крок в суспільно-економічному розвитку первісних племен нашого континенту. Свою назву культура одержала від всесвітньо відомого поселення Латен на березі Невшательського озера в Швейцарії, де в 50-х роках минулого століття Ф. Келлером був виявлений потужний культурний шар із залишками пальових споруд, складами залізної зброї та різноманітними речами побутового значення. Завдяки публікаціям Ф. Шваба і Е. Дезора матеріали поселення були введені в науковий обіг, а у 1874 р. представлені на Міжнародному конгресі протоісториків в Стокгольмі швейцарським археологом Г. Гільдебрандом, який на їх основі розподілив ранній залізний вік Європи на два періоди або ступені — гальштат і латен [1].

В останній чверті минулого століття в Середній Європі була виявлена серія пам'яток типу латена, які одержали назву латенських. Зараз європейська історіографія налічує тисячі томів, які висвітлюють різні сторони історії племен, що залишили пам'ятки латенської культури. В наш час детальний огляд всієї спадщини з питань латенської культури практично неможливий. Протягом останнього сторіччя створена надійна основа як для класифікації археологічного матеріалу, так і для інтерпретації важливих джерел античних авторів, які стосуються території розповсюдження і часу існування латенської культури. В основу цього надбання покладено праці таких видатних знавців європейських старожитностей, як О. Тішлера, П. Рейнеке, Я. Віольє, Ж. Дешелетта, І. Хуняді, Р. Піттіоні, К. Біттеля, Й. Піча, Я. Філіпа і багатьох інших. Базис, створений європейською історіографією, служить опорною сходинкою для правильного розуміння латенських старожитностей повсемісно.

Латенська культура, яка була поширена на території від Британських островів на заході і до Карпатського хребта на сході, від берегів Скандинавії і до південних схилів Альп, зіграла винятково важливу роль в історичній долі племен і народів, об'єднавши різноетнічну масу Середньої Європи спільним економічним ринком і високим рівнем технічної майстерності. Подібно до Скіфії Східної Європи і еллінізму Середземномор'я, латенська культура протягом п'яти століть знівелювала мозаїчні культури пізньобронзового і ранньозалізного віків Середньої Європи,

---

[1] P. Vouga. La Tene. Leipzig, 1923, стор. 3—7.

створивши єдиний історико-культурний масив. Під впливом латену багато племінних об'єднань залишило або видозмінило свою культуру, перейнявши провідні риси латенської культури. Все це надзвичайно ускладнило пізнання первісної історії європейських племен.

Дана монографія присвячена латенським пам'яткам, що були поширені в північно-східній частині Карпатського басейну, де вони спочатку межували з носіями «скіфоїдних» культур Східної Європи, а пізніше з давньослов'янськими племенами. Назва праці свідомо обмежена рамками українського Закарпаття, оскільки саме ця територія є найсхіднішою областю поширення латенської культури, а матеріали із Закарпаття становлять основне джерело дослідження.

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

У 1844 р. біля м. Мукачева на території сучасної Закарпатської України було виявлено поховання людини в прямокутному кам'яному ящику в супроводі жменьки срібних монет, що імітували тетрадрахми Філіпа II Македонського і його сина Олександра Великого [1]. Час поховання — II ст. до н. е. Це була перша знахідка в північно-східній частині Карпатської улоговини, яка поклала початок більш-менш систематичному науковому дослідженню цього типу пам'яток. Проте початковий стан археологічної науки того часу не дозволив належно оцінити і правильно інтерпретувати виявлену знахідку.

В 60-х роках минулого століття біля м. Мукачева Тіводором Легоцьким [2] між горами Галіш і Ловачкою було виявлене латенське поселення площею понад 15 *га*. Тут знайдено багато ліпного і гончарного посуду, залізні знаряддя праці, бронзові і залізні прикраси, озброєння, зернотерки і багато побутового інвентарю. В своїх публікаціях Т. Легоцький пов'язав матеріали поселення із середньоєвропейськими знахідками типу Латен. У 80-х роках їм же були проведені розкопки житлових і господарських приміщень на поселенні Галіш-Ловачка. Одночасово з метою виявлення нових пам'яток латенської культури Т. Легоцький досліджує курганний могильник біля поселення Галіш-Ловачки і латенські поселення в містах Мукачеве (район Замкової гори) і Берегове. Наслідки польових робіт Т. Легоцького були узагальнені в археологічній карті Закарпаття, виданій у 1892 р. (т. 1) і у 1912 р. (т. 2). В ній автор спробував подати не тільки всі наявні на той час археологічні пам'ятки від доби неоліту до середньовіччя, але й історичну інтерпретацію стародавніх епох.

В період між першою і другою світовими війнами дослідження латенських пам'яток на Закарпатті здійснювалося чехословацькими археологами і місцевими краєзнавцями. Найбільш помітний слід в історії вивчення Закарпаття залишив академік Я. Айснер. Крім уже відомих пам'яток він зібрав нові матеріали по латенській культурі з долини р. Тиси і перший спробував з'ясувати їх етнічну належність [3].

Незначні охоронні роботи в 30-х роках були проведені братами Е. і Є. Затлукали в м. Мукачеві, внаслідок яких здобуто важливі

[1] T. Lehoczky. Adatok hazánk arhaeológiájához különös tekintettel Beregmegyere es kornyekere. Munkacz, 1892, стор. 25.

[2] Там же, стор. 84—91.

[3] J. Ejsner. Latenski památky na Slovensku a v Podkarpatski Rusi. Praha, 1922

матеріали, що поповнили колекцію з Галіш-Ловачки[4]. На початку 40-х років подібні за характером роботи проводилися П. П. Совою-Гмитровим в Ужгороді. Ним було відкрито два поселення — на території цегельного заводу і на Радванці. На жаль, в публікаціях відображена тільки дуже незначна частина виявлених матеріалів[5].

Після Вітчизняної війни археологічні дослідження на Закарпатті проводилися Ужгородським державним університетом і обласним музеєм[6], а також Інститутом археології АН УРСР. В післявоєнні роки було відкрито і частково досліджено понад двадцять поселень, в тому числі великий виробничий центр чорної металургії, який складається з тринадцяти виробничих пунктів в районі с. Новоклинове, і розкопано кілька курганних поховань пізньолатенської доби. Здобутий внаслідок цих робіт матеріал не тільки збагатив наше уявлення про латенську культуру північно-східної частини Карпатської улоговини, але й дозволив, на нашу думку, віднести даний район до окремої локальної групи, яка відзначається своєрідним складом комплексу матеріальної культури і місцевим, не кельтським етносом.

На землях східніше Карпатського хребта латенські пам'ятки в чистому вигляді невідомі. З цих територій походять тільки окремі знахідки латенських речей, які виступають як імпорти в складі місцевих культур рубежу нашої ери. Серед подібного роду знахідок найчастіше трапляються ювелірні речі, монети, зброя, гончарний посуд. Все це походить з пам'яток пізньоскіфської, сарматської, липицької, пшеворської, зарубинецької культур, з шарів античних міст Північного Причорномор'я, а також з території культури штрихованої кераміки.

Незважаючи на різноманітність і численність латенських пам'яток, в дореволюційній і радянській історіографії вони займають дещо своєрідне місце. З одного боку, немає жодної праці, яка б розкривала суть і характер латенської культури на вказаних землях, а з іншого — латенські пам'ятки постійно притягаються дослідниками, які займаються вивченням процесів складання давньослов'янських і неслов'янських культур рубежу нашої ери.

Неясність, яка існує щодо латенських пам'яток УРСР, значною мірою пояснюється незацікавленістю старої історіографії у вивченні латену, який вважався виключно середньоєвропейською тематикою. Зараз у зв'язку з успішним розвитком ряду етногенетичних питань історії стародавніх слов'ян проявляється великий інтерес до археологічних пам'яток культур раннього залізного віку, і це, в свою чергу, привернуло увагу до ролі середньоєвропейської латенської культури в історичному процесі Східної Європи.

---

[4] J. Zatlukál és E. Zatlukál. Adatok Podkarpatszka Rusz praehisztoriájához. Mukačevo, 1937.

[5] P. Szova-Gmitrov. Ungvár öskora. Hajnal. Ungvar, 1942.

[6] К. В. Бернякович. Археологические исследования в Закарпатской области в 1948 году, Науковий архів ІА АН УРСР.

Пам'ятки зарубинецького типу, виявлені наприкінці XIX ст., довели, що латенська культура має безпосереднє відношення до складання обліку матеріальної культури зарубинецьких племен. В свою чергу вивчення пам'яток липицької і пшеворської культур не тільки підтвердило це спостереження, але й показало, що правильно зрозуміти весь хід історичного процесу доби розкладу первісно-суспільного ладу на території Східної Європи неможливо без врахування впливів латенської культури. Стало очевидним, що латенська культура раннього залізного віку являє собою не вузьке локальне явище середньоєвропейських племен, а важливий закономірний крок в історії стародавнього світу, вивчення якого ще далеке від остаточного завершення.

Єдиної думки відносно ряду питань східної частини латенської культури зразу ж після відкриття перших пам'яток не було. На розбіжність поглядів дослідників значною мірою впливала недостатня і уривчаста публікація фактичного матеріалу, його вибірковість. Особливо мало уваги приділялося комплексам глиняного посуду, що не давало правильної і повної уяви про пам'ятку в цілому. Так, латенські пам'ятки з території Закарпаття довгий час репрезентувались виключно публікаціями Т. Легоцького, де немає даних про кераміку, а нові матеріали або зовсім не вводились в науковий обіг, або видавались у малодоступних для широкого кола дослідників виданнях. Таке становище сприяло виникненню суперечливих, часом зовсім протилежних поглядів і оцінок даного типу пам'яток.

Дослідники стародавньої історії Закарпаття і Східної Словаччини на основі археологічних матеріалів робили далекосяжні висновки про етнічну карту цього району рубежу нашої ери. Так, першодослідник латенських пам'яток Закарпаття Т. Легоцький ще наприкінці минулого століття вважав, що пам'ятки типу Галіш-Ловачки виникли внаслідок завоювання Карпатської улоговини кельтами і що вони були єдиними і прямими носіями латенської культури в цьому районі, витіснивши в середині першого тисячоліття з цих земель скіфські племена [7]. Пізніше, в 30-ті роки ця думка була повторена Я. Янковичем, але без якого-небудь аналізу і використання нових відомих на той час археологічних матеріалів [8].

У 20-ті роки на території Румунії було відкрито ряд пам'яток, залишених гето-дакійськими племенами, матеріальна культура яких частково повторювала основні типи виробничого інвентарю, здобутого на поселенні Галіш-Ловачка. Румунський дослідник В. Пирван, детально аналізуючи матеріали обох груп пам'яток, прийшов до висновку, що певна тотожність виробничого інвентарю дозволяє віднести ці пам'ятки до

---

[7] T. Lehoczky. Adatok hazánk arhaeológiájához..., стор. 25; Його ж. A vaskori emlékek Beregmegyében.— AE, 28, 1908, стор. 251.

[8] J. Jankovich. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukačevo, 1937.

гето-дакійських старожитностей [9]. Через два роки після В. Пирвана Я. Пастернаком була зроблена спроба узагальнити археологічні матеріали західноукраїнських земель. Торкаючись питання етнічної належності латенських пам'яток Закарпаття, він вважав його невирішеним, хоч не виключав можливості, що вони належали германським або кельтським зайдам [10].

Теорія кельтської приналежності латенських пам'яток на Закарпатті і Східній Словаччині довгий час залишалась в науці панівною. Вона грунтувалася на односторонньому вивченні металевого інвентарю і прикрас, що було спільним для широкої території Середньої Європи, де на підставі писемних джерел локалізувались кельтські племена. Вдала ув'язка археологічної культури з племенами писемних джерел зустріла схвалення наукової громадськості, і ні в кого не викликав сумніву той факт, що на величезних просторах від Британії до Карпат проживали кельтські племена. Проте поступове накопичення археологічного матеріалу і вдосконалення методів археологічного пізнання сприяли виділенню окремих районів на цій території, які відзначалися своєрідним поховальним обрядом і комплексом матеріальної культури. Серед дослідників, які вперше звернули увагу на цей факт, був академік Я. Айснер. На підставі аналізу керамічних комплексів він дійшов висновку, що носіями латенської культури в північно-східній частині Карпатської улоговини були дві різноетнічні групи населення — кельти і місцеві, не кельтські племена. Підставою для такого висновку Я. Айснер вважав наявність двох груп кераміки на пізньолатенських пам'ятках — гончарної, яку він визнавав виразником кельтського етнічного елементу, і ліпної куштановицького типу, яку залишило місцеве населення [11]. Проте через недостатню джерельну базу, Я. Айснер не зміг довести до кінця свій тезис. Зокрема, він вважав, що латенська культура на своїй східній окраїні виникла внаслідок окупації місцевих племен кельтами і під їх зверхністю.

Думка Я. Айснера одержала дальший розвиток в працях угорських дослідників, де в 30-х роках був виявлений жвавий інтерес до латенських старожитностей. В цей час латенські пам'ятки Угорщини були зібрані і узагальнені в праці Л. Мартона «Ранньолатенська культура на території Угорщини». Крім великого фактичного матеріалу у праці подані картографічні зведення пам'яток, з яких видно, що більшість пам'яток латенського типу знаходиться на західній і північно-західній частині угорських земель, а на сході їх значно менше [12]. Характер речового інвентаря в різних групах пам'яток неоднорідний. Ця особливість латен-

---

[9] V. Pârvan. Getica. București, 1926.

[10] Я. Пастернак. Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1928.

[11] J. Ejsner. Slovensko v praveku. Bratislava, 1933, стор. 167—169.

[12] L. Marton. A korai La Tene kultura Magyarországon.— AH, XI, 1933, стор. 7—16.

ської культури з території Угорщини відмічалась в свій час і І. Хуняді, яка пов'язувала північно-східну групу з місцевим населенням пізньолатенської доби, а більш західні області об'єднувала в єдиний масив разом з чешськими і моравськими пам'ятками і приписувала їх латенському етнічному елементу [13].

У 1956 р. старожитності латенської культури в Середній Європі були узагальнені і інтерпретовані на підставі найновіших даних у великій праці Я. Філіпа «Кельти в Середній Європі». Автор не тільки вдало зібрав і класифікував величезний матеріал латенської культури, але й розробив нові принципи їх хронологічного поділу і хронологію провідних категорій археологічного матеріалу, що дозволило по-новому підійти до вирішення ряду важливих історичних питань. Праця Я. Філіпа ознаменувала собою новий етап в європейському кельтикознавстві. Значне місце у праці приділено пам'яткам північно-східної частини Карпатської улоговини, в тому числі території Східної Словаччини і Закарпаття. На жаль, в розпорядженні автора з територій, що нас цікавлять, були тільки неповні матеріали, відомі по старих публікаціях, що не дозволило автору провести детальний і грунтовний аналіз місцевого східного матеріалу, який принципово відрізняється від решти території. Я. Філіп визнає кельтську заселеність території Словаччини і Закарпаття, але при цьому суттєво зауважує, що латенська культура на окраїнах основної території її розповсюдження виступає не в чистому вигляді, а в суміші з культурами місцевих племен, які зберігають тут міцні устої [14]. Ця обставина неодноразово підкреслюється Я. Філіпом в багатьох місцях праці.

Одночасно з виходом праці Я. Філіпа проводились важливі археологічні дослідження на території Словаччини, особливо у східних її межах. Тут було виявлено і розкопано значну кількість пам'яток пізньолатенської доби, які репрезентували собою останній етап кельтського панування в Європі і їх прихід в Карпатський басейн. Здобуті матеріали мали першорядне значення перш за все для визначення ролі місцевих племен в етногенетичних процесах даної території в останній чверті першого тисячоліття до нашої ери. На підставі нових матеріалів А. Точік висловив думку, що пізньолатенські пам'ятки Словаччини ні в якому разі не можуть бути пов'язані з кельтським етносом, і що вони належать місцевому населенню, матеріальна культура якого зазнала значного впливу з боку кельтської і гето-дакійської культур. Час існування цих пам'яток на Словаччині А. Точік запропонував назвати кельто-дакійським горизонтом пізньолатенської доби [15]. Думка А. Точіка

---

[13] I. Hunyady. A kelták Kárpátmedencében. Budapest, 1942.

[14] J. Filip. Keltové ve Středni Evrope. Praha, 1956

[15] A. Tocik. K otazke osidlenia juhozapadneho Slovenska na zlome letopočtu.— AR, 6, 1959, стор. 841—874.

дуже швидко одержала підтримку з боку Б. Бенадика і В. Будінскі-Крічки, які на основі власних спостережень ще далі розвинули її [16].

Останнім часом особливою плідністю відзначаються праці Б. Бенадика, в яких розглядаються принципово важливі питання пізнього латену Карпатського басейну. Картографування пізньолатенських пам'яток Словаччини дозволило Б. Бенадику досить чітко і переконливо окреслити межі розповсюдження власне кельтських пам'яток. Як важливу визначальну ознаку для цього він прийняв поховальний обряд — широко відомі грунтові могили з тілопокладенням як чисто кельтський звичай, і тілоспалення для місцевих племен [17]. Поряд з поховальним обрядом Б. Бенадик визначив у складі комплексів кельтські вироби і предмети місцевої роботи, уточнив хронологію деяких категорій знахідок і т. п. Внаслідок цього він прийшов до висновку, що дане коло пам'яток Словаччини виникло в останній чверті першого тисячоліття до н. е. і не може бути ототожнене з кельтським етносом в цілому. Провідну масу населення пізньолатенських пам'яток Словаччини становили місцеві племена, до складу яких, як іншоплемінні домішки, могли входити кельти і даки [18].

Іншої точки зору дотримуються польські дослідники, які вважають, що проникнення латенської культури на землі південної Польщі пов'язано з приходом сюди кельтів після гето-дакійського розгрому у I ст. до н. е. В свій час ця думка в польській літературі була висловлена В. Антоневичем, а згодом підтримана і розвинута в працях М. Яна [19] і Я. Розен-Пшеворської [20]. Нові археологічні дослідження, що проводилися останніми роками в Польщі, одержали, на наш погляд, більш правильну аргументацію. Так, наприклад, внаслідок дослідження багатошарового поселення в околицях Гарволіна А. Невегловський прийшов до висновку, що основними мешканцями цього пункту в пізньолатенську добу було місцеве населення, яке зазнало значного впливу з боку кельтських племен. А. Невегловському, здається, вдалося переконливо довести існування безперервного життя на поселенні починаючи з пізньолатенської доби до римського періоду включно [21]. Цей висновок підтвердили матеріали з пізньолатенського могильника в Ступс-

---

[16] V. Budinski-Kricka. Vychodoslovenska nizina v praveku.— AR, XIII—1, 1961, стор. 41—48.

[17] B. Benadik. Grafitova keramika v latenskych hroboch na Slovensku.— SIA, IX 1—2, 1961, стор. 176.

[18] Там же.

[19] Wl. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1929.

[20] J. Rosen-Przeworska. Problem pobytu Celtów w Malopolsce.— AP, I, 1957, стор. 35—77.

[21] A. Nieweglowski. Ogólne wyniki i problematika badań stanów z okresu późnolatenskiego i rzimskiego w okolicach Garwol.— WA, XXX, 3—4, 1964, стор. 229—243.

Колонії (повіт Млява) [22], а також з поселення біля м. Нова Цереквя (повіт Глубчіце) [23].

Значний інтерес для нашого питання становить також румунська історіографія. На жаль, крім згаданої праці В. Пирвана, нам відомі лише окремі незначні розробки, які більшою чи меншою мірою стосуються проблеми кельтів і латенської культури на території Румунії. В цілому гетська приналежність пам'яток латенського часу тут не викликає сумнівів і одностайно визнається всіма дослідниками. Щодо проблеми присутності кельтів на цих територіях, то в більшості випадків їх розглядають тільки як етнічну меншість, яка не зіграла скільки-небудь помітної ролі в культурі місцевого населення [24].

Вітчизняна історіографія займає дещо своєрідне місце в питанні латенської культури, що обумовлене відсутністю на нашій території скільки-небудь значної кількості чистих латенських пам'яток. У зв'язку з цим такі питання, як етнічна належність, походження пам'яток даного типу, їх детальна хронологія, не ставали предметом спеціального дослідження. Основну увагу вітчизняних дослідників привертали більш актуальні для стародавньої історії наших земель питання, зокрема питання взаємозв'язків латенської і місцевої культури. Проте з накопиченням джерелознавчого матеріалу коло питань зростало і сама природа латенських пам'яток ставала актуальною проблематикою дослідників. Вже на початку нашого століття, коли були зроблені перші знахідки латенських речей на території Східної Європи, А. О. Спіцин, який перший звернув на них серйозну увагу, висловив думку щодо великого значення цих знахідок і їх перспективність. А. О. Спіцин вважав, що пам'ятки латенського типу заповнять історичний час між пізньоскіфськими пам'ятками і культурами римського часу. Носіями латенських пам'яток Східної Європи він вважав бастарнів, пришельців із Вісли [25]. Звертаючись до пам'яток доби латену у своїй другій праці, А. О. Спіцин відмовився від свого попереднього припущення і відзначив на території Східної Європи розповсюдження тільки латенських знахідок, а не пам'яток у чистому вигляді, а також певний вплив латену на місцеві культури рубежу н. е. [26]

Більш повне і грунтовне зведення латенських речей з території Східної Європи було зроблене у 1959 р. Ю. В. Кухаренком, який

---

[22] A. Nieweglowski, J. Okulicz. Cmentarzysko z okresów późnolatenkiego i rzymskiego w miejscowosci Stups-Kolonia, pow. Mlawa.— WA, XXX, 3—4, 1964, стор. 269—280.

[23] B. Czerska. Wyniki badań późnolatenskiej osady kultury celkiej kolo Nowej Cerekwi, pow. Glubczyce w latach 1958—1960. WA, XXIX, 3, 1963, стор. 289—310.

[24] К. Преда. Находка в Александрии — новый вид начала латенского периода в Дакии.— SCIV, 1960, X—1, стор. 36—37.

[25] А. А. Спицын. Памятники латенской культуры в России.— ИАК, вып. 12. СПб., 1904, стор. 78—86.

[26] А. А. Спицын. Поля погребальных урн.— СА, X. М., 1948, стор. 54—55.

спробував зібрати весь наявний матеріал і класифікувати його за окремими категоріями. Ю. В. Кухаренко цілком слушно виділив дві категорії речей, які зустрічаються в складі матеріалу східноєвропейських культур рубежу н. е. і так чи інакше пов'язуються з латенською культурою — імпорти, тобто речі власне латенського походження, і речі місцевого виробництва, які копіюють, або якоюсь мірою імітують латенські зразки. На жаль, в процесі аналізу матеріалу Ю. В. Кухаренко не завжди дотримується ним же наміченого принципу, внаслідок чого в праці залишились не з'ясованими ні коло латенських імпортів, ні їх місцева імітація [27].

Незважаючи на те, що деякі запропоновані Ю. В. Кухаренком висновки, як окремі, так і загальні, не можна прийняти беззастережно, його праця залишається до цього часу єдиною, де вміщено найповніше зібрання латенських речей Східної Європи, і в цьому розумінні вона зіграла позитивну роль як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії.

Багато дослідників зверталось до пам'яток латенської культури лише в загальних рисах, роблячи спробу простежити перш за все її значення і вплив на процеси формування східноєвропейських культур рубежу н. е. і перших століть н. е. Не торкаючись спеціального розбору матеріальних комплексів латенської культури, в ряді праць зроблена спроба простежити латенські риси в зарубинецькій, пізньосарматській, липицькій, пшеворській і навіть в черняхівській культурах. Це особливо помітно в працях останніх років, що пояснюється значним інтересом дослідників до перелічених культур і успішною розробкою питань щодо походження цих культур. Так, наприклад, схожість металообробного ремесла і деяких форм металевих виробів в зарубинецькій і латенській культурах на підставі дослідження Чаплінського городища [28] відмічав П. М. Третьяков. Крім схожості в металообробці, дослідники відмічали тотожність форм керамічного матеріалу і технології виготовлення кераміки [29].

Розглядаючи питання походження культури Карпатських курганів, М. Ю. Смішко, характеризуючи кераміку, неодноразово відзначав, що значна кількість гончарних і ліпних форм веде свій початок від пізньолатенської кераміки і ця традиція утримується протягом всієї першої половини першого тисячоліття н. е. [30] Подібної думки дотримується і Е. О. Симонович стосовно пам'яток черняхівської культури, вбачаючи

---

[27] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы.— СА, № 1, 1959, стор. 31—51.

[28] П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70, М., 1959, стор. 138.

[29] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей..., стор. 42; Д. А. Мачинский. О соотношении пшеворской и зарубинецкой культур (к вопросу о славянах на рубеже н. э.).— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 10—13.

[30] М. Ю. Смішко. Карпатські кургани. К., 1960, стор. 89, 98.

генезис певних орнаментальних засобів черняхівської кераміки в латенських старожитностях [31].

Важливість вказаних праць полягає перш за все в тому, що вони наочно підкреслили наявність пізньолатенського елементу в матеріальній культурі різних груп пам'яток східноєвропейських земель.

Одночасно постало питання про необхідність детального вивчення шляхів і форми проникнення латенських впливів на суміжні території, визначення східних меж латенських впливів і їх масштабів. Неясним виявилось питання східної межі розповсюдження власне латенських пам'яток. Ці і ряд інших питань змусили дослідників звернутися до вивчення власне латенських пам'яток, відомих на території СРСР.

До числа перших досліджень, які стосуються власне латенських пам'яток в радянській історіографії, можна віднести працю М. Ю. Брайчевського «До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е.», де автор звертається до матеріалів поселення Галіш-Ловачка і розглядає їх не тільки з точки зору соціально-економічної характеристики, але й робить спробу визначення етнічної належності поселення в цілому [32]. Ці ж питання М. Ю. Брайчевський неодноразово розглядає і в ряді інших своїх праць [33], висловлюючи думку, що носіями пізньолатенських пам'яток на Закарпатті були не кельти, а місцеве населення, яке проживало тут ще за часів раннього залізного віку. Протилежної точки зору в оцінці етнічної приналежності латенських пам'яток Закарпаття дотримуються Ю. В. Кухаренко [34] та А. К. Амброз [35]. Називаючи їх кельтськими, вони припускають вплив кельтського етнічного елементу не тільки на територію Закарпаття, але і в більш східних областях — на Прикарпаття. Інфільтрацію кельтів у місцеве прикарпатське середовище якоюсь мірою припускає й Л. І. Крушельницька, спираючись при цьому на нещодавно виявлену житлову споруду з латенським інвентарем на поселенні липицької культури в Івано-Франківській області [36].

З наведеного огляду випливає, що осмислення історичного змісту пам'яток латенської доби на території північно-східної частини Карпатської улоговини пройшло значний шлях від перших публікацій пам'яток і залучення їх до обширної середньоєвропейської культури типу Латен, до виділення окремих районів чи областей, які відзначаються не тільки

---

[31] Э. А. Сымонович. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, № 116, 1964, стор. 353.

[32] М. Ю. Брайчевський. До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тис. до н. е.— Нариси з історії техніки, вип. 2, К., 1955, стор. 107—121.

[33] М. Ю. Брайчевський. Латенська культура.— УРЕ. К., 1962, стор. 320.

[34] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей..., стор. 32.

[35] А. К. Амброз. Экономические связи и передвижения народов на юге Европейской части СССР в I в. до н. э.— IV в. н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964, стор. 59.

[36] Л. И. Крушельницкая. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965, стор. 119—122.

етнографічними особливостями, але й етнічним складом населення. Цьому значною мірою сприяло поступове накопичення джерелознавчого матеріалу з різних районів розповсюдження латену. У відповідності з цим зараз ми можемо виділити два великих етапи у розвитку історіографії по латенській культурі. Перший з них, який охоплює період з другої половини XIX ст. до приблизно 30-х років нашого століття, може бути охарактеризований як етап накопичення археологічного джерелознавчого матеріалу по латенській культурі на всій території її розповсюдження, її класифікації, типологічного членування, визначення хронологічних рамок вжитку, а також визначення зв'язку латенських старожитностей з етнічною історією середньоєвропейських племен, відомих на підставі писемних джерел античних авторів. Цей етап знаменував перетворення археологічного матеріалу в повноцінне історичне джерело.

На другому етапі, починаючи з 40-х років, основні дослідження латенської культури були спрямовані на вивчення соціально-економічних, етнічних і політичних явищ носіїв цієї культури, але поруч з цим продовжується розробка і поповнення джерельної бази, перевірка старих даних та ін. Як уже зазначалось, значний вклад у розвиток кельтознавства внесла праця Я. Філіпа «Кельти в Середній Європі», після якої стала можливою сучасна постановка питання про етнічну єдність латенської культури. Зараз немає сумніву в тому, що латенська культура по всій території свого поширення була не моноетнічним явищем, а різноплемінним і різноетнічним породженням. І все ж необхідно належно оцінити роль кельтського етнічного елементу, яку він відіграв в процесі «цементації» подріблених племен пізньобронзового віку і доби раннього заліза в Середній Європі. Хоч латенська культура і не була однорідною в етнічному плані, все ж вона мала багато спільних рис по всій території свого розповсюдження. В цьому плані вона дуже нагадує ті історичні умови, які сприяли виникненню скіфської культури Східної Європи і еллінізму Середземномор'я.

Детальне вивчення археологічного матеріалу з латенських пам'яток Середньої Європи довело, що територія, зайнята так званими кельтськими пам'ятками, поступово піддається окремому членуванню, в її складі виділяються окремі етнографічні області із специфічними рисами матеріальної культури. Особливо це стосується периферії розповсюдження латенських пам'яток. В зв'язку з цим дуже гостро постає питання про правомірність терміну «археологічна культура» стосовно латенських пам'яток. Це питання виключно методичне. В спеціальній літературі з цього приводу ведеться гостра дискусія, яка ще далека від свого завершення. Дослідники висловлюють найрізноманітніші погляди щодо історичного змісту археологічної культури [37]. Частина дослідників вкладає

---

[37] Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 12—41.

в це поняття етнічний, соціальний і господарсько-економічний зміст, інші ж, навпаки, відстоюють повну тотожність між археологічною культурою і етносом.

При вирішенні питання історичного змісту археологічної культури слід мати на увазі, на нашу думку, загальну історичну ситуацію, історичну епоху в широкому розумінні. Оскільки зміст археологічної культури — категорія історична, то вона змінюється у відповідності з певною історичною добою. Для доби первісно-суспільного ладу зміст археологічної культури був одним, для часів розкладу первісного суспільства — іншим, а для доби класового суспільства ще іншим.

Латенська культура склалася в історичну епоху, коли залізо широко і надійно ввійшло у всі сфери економічної і побутової діяльності населення, коли були всі необхідні передумови для виникнення внутрішнього і міжплемінного економічного ринку. В цей час в Середній Європі виникає велика кількість ремісничих майстерень, виробничі центри з випуском масової продукції для ринку. В економіку суспільства надійно ввійшла монета.

Всі ці успіхи в економічному розвитку первісних племен призвели до виникнення міцних економічних зв'язків по всій території поширення латенської культури. Спеціалізація як окремих пунктів, так і цілих районів (металодобування і його обробка в Закарпатті, виробництво мальованої кераміки в Східній Словаччині і т. п.) сприяла проникненню однотипних виробів у більш віддалені райони з іншим етнічним складом населення. В новій економічній ситуації, яка склалася на час розквіту латенської культури в Середній Європі, нівелірування основних категорій матеріальної культури стало вимушеним. Саме цим, очевидно, і слід пояснювати однотипність основного латенського інвентарю на широкій території поширення культури, до складу якої крім кельтської входили й інші етнічні спільності. З подібним явищем ми зустрічаємося і на землях Східної Європи, де в цей час була поширена так звана скіфська культура, яка останнім часом виявилася дуже далекою від етнічної єдності. В більш пізні часи, очевидно, аналогічне явище можна спостерігати в пам'ятках черняхівського типу, в пшеворській культурі і багатьох інших.

У порівнянні з добою бронзи, коли економічна база була набагато примітивнішою, ніж в ранній залізний вік, в латенський час зустрічаємося із зовсім іншим змістом «археологічної культури», яка включала різноплемінні і багатоетнічні об'єднання. В порівнянні з більш ранньою, первісною добою, «археологічна культура» набуває нової якості — багатоетнічності. Вивчаючи культуру розвинутого залізного віку, головним є питання щодо етнічного членування культури. В цьому відношенні значний інтерес становлять пізньолатенські пам'ятки Закарпатської України, які, займаючи територію зіткнення середньо- і східноєвропейських племен, в останніх століттях до н. е. опинилися в області інтенсивного переселення «варварських» племен стародавньої Європи.

Матеріали, які на сьогодні відомі з пізньолатенських пам'яток Закарпаття, досить значні і можуть служити надійною джерельною базою для історичної характеристики населення останньої чверті першого тисячоліття до н. е. басейна Верхньої Тиси. Основний матеріал становлять колекції з поселення Галіш-Ловачка. Матеріали інших пам'яток значно доповнюють ці знахідки. Проте дані довоєнних досліджень вміщують в собі два істотних недоліки — відсутність задовільної графічної фіксації і стратиграфічних спостережень під час розкопок. Остання обставина особливо важлива, оскільки без її врахування неможливо задовільно вирішити питання походження пізньолатенських пам'яток. Саме тому однією з основних задач розкопочних і розвідкових робіт останніх років було питання вивчення стратиграфії поселень і уточнення поховального обряду і поховального інвентарю.

Уже перше співставлення матеріалів пізньолатенської доби Східної Словаччини і Закарпаття показало їх схожість, і можна сподіватися, що більш глибокі дослідження дозволять визначити всю цю територію як єдину в культурному і етнічному відношенні. Одночасно з цим виникає питання відносно співвідношення латенських пам'яток північно-східної частини Карпатської улоговини з латенськими пам'ятками Середньої Європи і визначення їх схожості і відмінних рис. Метою даної праці є: звести і розчленувати наявний археологічний матеріал латенських пам'яток Закарпаття; встановити спільність і відмінності між латенськими пам'ятками Закарпаття і Чехословаччини; визначити хронологічні межі існування латенських пам'яток на Закарпатті і простежити їх взаємозв'язок із синхронними культурами східноєвропейських земель. В праці також ставиться питання щодо походження латенських пам'яток Закарпаття і визначення етнічної належності їх носіїв. Вважаємо за необхідне відзначити, що вирішення згаданих питань ніякою мірою не претендує на остаточну завершеність. Майбутні дослідження доведуть, наскільки нам пощастило вирішити поставлене завдання.

ОСНОВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Поселення. Латенські пам'ятки на нашій території розташовані в Закарпатській області УРСР, де зараз нараховується близько сорока поселень.

Поселення латенської культури Закарпаття розміщувались на водорозділах гірських річок Уж, Латориці, Боржави, Тиси та їх притоках. Вони займали дуже пересічену місцевість на передгір'ї або ж на рівних місцях в потиській долині.

Гірські поселення розміщувались, як правило, на південно-західній гряді карпатських схилів, на стику з річковими долинами. Для цього вибирались відособлені висотки чи гірські останці з крутими схилами і горизонтальною площадкою на верхній частині. Поселення, що розміщувались в потиській долині, нерідко зосереджені окремими гніздами на берегах невеликих річок.

З господарсько-економічної точки зору подібне розселення відповідало трьом основним галузям господарства місцевих племен: землеробству, скотарству та ремеслу. Особливо це помітно на таких пам'ятках, як поселення Галіш-Ловачка, Новоклинове, Бобове, Клячанове, які розміщені на переході гірського рельєфу в долину. Гірська місцевість була вкрита густими листяними лісами, що створювало зручні умови для розведення скотарства і заняття лісовими промислами. В той же час на землях, які межували з лісами, розвивалося землеробство. Часті паводки гірських річок у весняно-осінній період збагачували землеробські угіддя родючими намивами і полегшували систему обробітку грунту (рис. 1).

Помітну роль у господарстві місцевого населення відігравала і густа річкова мережа. Річки використовувались для рибного промислу, а також як важливі торгові шляхи. Основною торговою артерією залишалась повноводна Тиса, яка з'єднувала територію Закарпаття з латенським світом Середньої Європи. Очевидно, сухопутні шляхи, що з'єднували Середню і Східну Європу, значною мірою проходили через Карпатські хребти. Картографування пам'яток латенського часу і більш пізньої доби дає підстави вважати, що найвірогідніше сухопутний шлях проходив по течії р. Латориці через Верецький перевал, який і міг бути основним в пізньолатенську добу.

Важливу роль в економіці місцевих племен відіграли також багатства і легка доступність різних корисних копалин південно-західних схилів Карпат. Це гематітові і болотні залізні руди, граніт, м'який

вулканічний трахіт, сланець та інші породи каменю, а також графіт і деревина, яка широко застосовувалася у ремісничій діяльності. На території Закарпаття широкого масштабу набула розробка міднорудних копалин, які ще з епохи бронзи закріпили за Карпатами славу найбільшого району бронзової індустрії стародавнього світу. Розвиток кольорової індустрії за доби бронзи на Закарпатті сприяв розвитку техніки і технології обробки металів, стабілізації етнічних і культурних зв'язків з Подунав'ям та іншими областями Середньої Європи і Середземномор'ям. В добу розвинутого залізного віку ці історичні традиції набули свого дальшого розвитку в нових економічних умовах, які були породжені широким застосуванням заліза і виникненням міжплемінних ринків. В латенську добу економіка Закарпаття досягає свого кульмінаційного розвитку.

Тип поселень. Латенські поселення представлені селищами відкритого неукріпленого типу, без штучних оборонних споруд. Частина поселень, що розміщувалися в гірській місцевості, була захищена крутими схилами, вкритими чагарниками. Виключення з цього правила поки що не відомо ні на території Закарпаття, ні в Східній Словаччині. Проте в літературі є згадки про існування в басейні Верхньої Тиси укріплених латенських оппідумів. Такими завжди називаються поселення Галіш-Ловачка на Закарпатській Україні і Земплін у Східній Словаччині [1]. Така інтерпретація вказаних пам'яток була помилковою і не знайшла підкріплення фактичним матеріалом. Земплін був віднесений до типу укріплень-оппідумів тільки на підставі візуального спостереження і незначних розвідкових робіт. Справа в тому, що у Земпліні справді існує великий земляний вал для оборони, що й породило неточне уявлення про цю пам'ятку. Проведені стаціонарні дослідження в Земпліні дозволили детально вивчити стратиграфію пам'ятки і характер культурних нашарувань. Пізньолатенські матеріали на городищі, зокрема житлові приміщення, займають не тільки центральну частину поселення, як це звичайно буває на оппідумах, але й розміщені на площадці валу, на його схилах і тягнуться за межами укріплень. Не відповідає тотожності оппідуму і характер господарського життя городища, на що спеціально звертав увагу дослідник Земпліна Б. Бенадік, підкреслюючи його відмінність від середньоєвропейських оппідумів [2]. Очевидно, що пізньолатенський шар в Земпліні перекриває більш ранній горизонт з валом, який відноситься до гальштатської доби [3]. Інші укріплені пункти на території Східної Словаччини невідомі.

Що стосується поселення Галіш-Ловачки, то його місце в системі городищ-оппідумів зовсім незрозуміле і може бути пояснене тільки недостатньою чіткістю старих публікацій. На Галіш-Ловачці відсутні на-

---

[1] J. Filip. Keltové...

[2] B. Benadik. Die spätlaténezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei.— Germania, 43, 1965, стор. 70—90.

[3] Там же.

віть найменші сліди оборонних споруд. Це типове поселення відкритого неукріпленого характеру на гірських підвищеннях без якихось ровів і валів [4].

Відсутність укріплених городищ-оппідумів серед пізньолатенських пам'яток Закарпаття і Східної Словаччини становить одну з характерних рис, яка відрізняє пам'ятки даної території від пам'яток середньоєвропейської латенської культури, де в останніх століттях до н. е. оппідуми були широко розповсюджені. Очевидно, замість штучних валів і ровів у передгір'ї Карпат вживалися з такою ж ефективністю природні важко доступні кручі і густі чагарникові ліси, які в старовину були надійним притулком у хвилини небезпеки. Про подібний порятунок і його ефективність неодноразово згадує Г. Ю. Цезар, коли під натиском римлян чисельні галльські племена «тікали в ліси і болота і туди ж переносили все своє майно» [5].

Переважна більшість поселень в Закарпатті являє собою невеликі осередки рядових землеробів. Площа їх в середньому становить 1,5—2 *га*. Культурний шар, за рідкісним виключенням, не перевищує 0,4 *м*. Речові знахідки представлені уламками ліпної і гончарної кераміки, кам'яними зернотерками, кістками домашніх і диких тварин, дрібними металевими виробами побутового призначення.

Крім рядових поселень, у Закарпатті відкриті і великі ремісничі спеціалізовані пункти з високорозвинутим професійним ремеслом, які спеціалізувались в основному на залізодобуванні і його обробці. Такі виробничі пункти займали площу близько 10 *га*, або окрему територію, де розміщувалися густими гніздами з невеликих виробничих осередків. На відміну від широко розповсюджених поселень, на виробничих пунктах культурний шар насичений великою кількістю ремісничих відходів, ремісничими знаряддями праці, а також залишками готової продукції, бракованих виробів і різноманітними заготівками. Нерідко культурний шар складається виключно з виробничих покидьків без значної долі побутового начиння.

Житла. Виявлені залишки житлових споруд дають певне уявлення про основний тип жител, їх характер і планування. Найповніші дані були одержані під час розкопок поселення Галіш-Ловачка, Великі Ратівці, Верхні Ремети, Осій, Горбок, декілька поселень в Ужгороді та інших пунктах. На жаль, відсутність задовільної графічної фіксації обмежує відновлення конструктивних деталей влаштування жител і їх внутрішню характеристику.

Зараз на латенських поселеннях Закарпаття відомо 33 житла, представлені в абсолютній більшості заглибленими в землю напівземлянками. Тільки в двох випадках зафіксовані залишки наземних споруд.

Заглиблені житла мають прямокутну форму площею 15—20 $м^2$ і опущені в землю до 1 *м*. В центрі жител розміщувались вогнища,

[4] В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка.— Археологія, XVII, 1964, стор. 93.
[5] Гай Юлий Цезарь. Галльская война, IV. М., 1962, стор. 89.

обкладені камінням і обмазані глиною. Їх діаметр 1,5 *м*. Іноді поруч з вогнищем знаходилась плоска кам'яна плита, яка служила, очевидно, лежанкою[6]. В деяких житлах для лежанок під стінками залишались материкові останці[7]. Стінки жител споруджувались із плетеної лози, яку потім обмазували глиною. На одному з жител на Галіш-Ловачці знайдено частину стелі, в якій був конічний отвір — своєрідний димохід[8].

Два наземних житла походять з поселення Осій, де вони були виявлені в незначній товщі культурного шару[9]. Форма їх не зафіксована. Вдалося простежити залишки спалених дерев'яних конструкцій і вогнище в центральній частині. Стовпові гнізда дають підстави вважати дане житло наземною спорудою, стеля якої опиралася на стовпові конструкції. На відміну від заглиблених жител, наземні споруди мали відкриті вогнища без кам'яної викладки і глиняної обмазки.

На деяких поселеннях вдалося простежити планування житлових приміщень, а іноді й певну закономірність у розміщенні жител. Так, на поселенні біля с. Великі Ратівці житла розміщувались в один ряд на краю округлого мису, а центральна частина поселення залишалась незабудованою[10]. В іншому випадку на поселенні, виявленому в кар'єрі Ужгородського цегельного заводу, житла були сплановані витягнутим рядом вздовж невеликого схилу[11]. Проте більшість поселень не мають скільки-небудь чіткого планування. Прикладом може бути поселення Галіш-Ловачка, де відкриті 24 заглиблені житла розміщені без певної системи, іноді на значній відстані одне від одного. Між житлами знайдені господарські ями. На інших поселеннях виявлені житла не дають достатніх даних для визначення системи планування.

Ці малочисленні дані свідчать про те, що в більшості випадків на пізньолатенських поселеннях Закарпаття не існувало сталого канону в плануванні житлових приміщень і в кожному окремому випадку система забудови поселення диктувалася умовами місцевої топографії.

Площа в проміжках між житлами була зайнята господарськими будівлями. Найбільше серед них круглих, або овальних ям діаметром 1—1,5 *м* і заглиблених у материк до 1 *м*. Заповнення ям складається із уламків кераміки, кісток диких і домашніх тварин, зернотерок і різного побутового начиння, що залягає в темному вугільному шарі.

Крім звичайних житлових приміщень, у виробничих центрах значне місце займають ремісничі приміщення і майстерні. Їх вірніше було б називати житлами-майстернями, оскільки вони відрізняються від зви-

---

[6] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., том I, стор. 50.
[7] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958, стор. 127—128.
[8] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához...
[9] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки..., стор. 118.
[10] Там же, стор. 127—128.
[11] Там же, стор. 133—134.

чайних жител тільки наявністю в них ремісничого інвентарю, а не специфічними виробничими спорудами. Але не виключено, що частина ремісничої продукції виготовлялася безпосередньо в житлі.

Нижче подається коротка характеристика пізньолатенських поселень, матеріали яких лягли в основу даної праці.

Новоклинівський центр чорної металургії. У 1962 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора в районі с. Новоклинове Виноградівського району на Закарпатті був виявлений виробничий комплекс пізньолатенського часу, який спеціалізувався на добуванні заліза. Залишки чорної металургії були виявлені біля північного підніжжя Клинівської гори на лівому березі лівої притоки Тиси — р. Батар. Тут долина Тиси перерізана великою кількістю дрібних струмочків, старицями, озерами і болотами і замкнута із сходу і заходу гірським пасмом. Схили гір до недавнього часу були покриті густим листяним лісом. Добре узгодження гірського рельєфу з великими запасами деревини, болотної і покладистої руди створювало зручні умови для розвитку чорної металургії. Очевидно, такі умови були вирішальними у виборі даного району для виробничого центру стародавніх металургів.

Біля с. Новоклинове зараз нараховується тринадцять виробничих пунктів, які розміщуються один біля одного на незначній відстані і займають площу близько 25 *км*^{2}, охоплюючи гірські схили і річкові заплави. На виявлених пунктах зібрана велика кількість залізного шлаку, уламків глиняних стінок від шахт сиродутних горен, окремі шматки деревного вугілля, залізної руди і скупчення великих шлакових «козлів», які утворилися в процесі відновлення заліза і були складені окремими купами на невеликих ділянках.

Тринадцять пунктів із залишками чорної металургії становлять єдиний виробничий комплекс, об'єднаний територіально і однотипний у технічному відношенні. Наявні матеріали дозволяють говорити про одночасове його функціонування протягом значного проміжку часу і визначити дане виробництво як єдиний центр чорної металургії пізньолатенського часу.

У 1962 р. на вершині невеликого гірського останця в заплаві р. Батар, який місцеве населення називає «Галом домб», що в перекладі означає «Горб мертвих», були знайдені сліди чорної металургії (рис. 2). В підніжжі горба виявлені розвали глиняних стінок сиродутних горен, випалені до червоного кольору, виходи залізного шлаку і окремі металургійні «козли» вагою 50, 80, а то й 100 *кг* кожний. Розвідкові траншеї на місці скупчення горен виявили залишки залізодобувного ремесла.

На глибині 0,3 *м* від сучасної поверхні в чистому лесовому шарі на східному кінці горба залягав шлачний «козел». Він знаходився в круглій ямі діаметром 0,4 *м* і глибиною 0,5 *м*. Стінки ями були вимащені сірою невипаленою глиною товщиною 2—3 *см*. Верхня частина «козла» досить рівна, а нижня — опукла, з багатьма нерівними застиглими згу-

стками і дрібними вкрапленнями деревного вугілля. Шлакова маса пориста й крихка, особливо в нижній частині.

Горн № 1 виявлено на відстані 4,5 *м* від шлачного «козла», на самому схилі горба, на глибині 0,5 *м*. Окремі шматки залізного шлаку

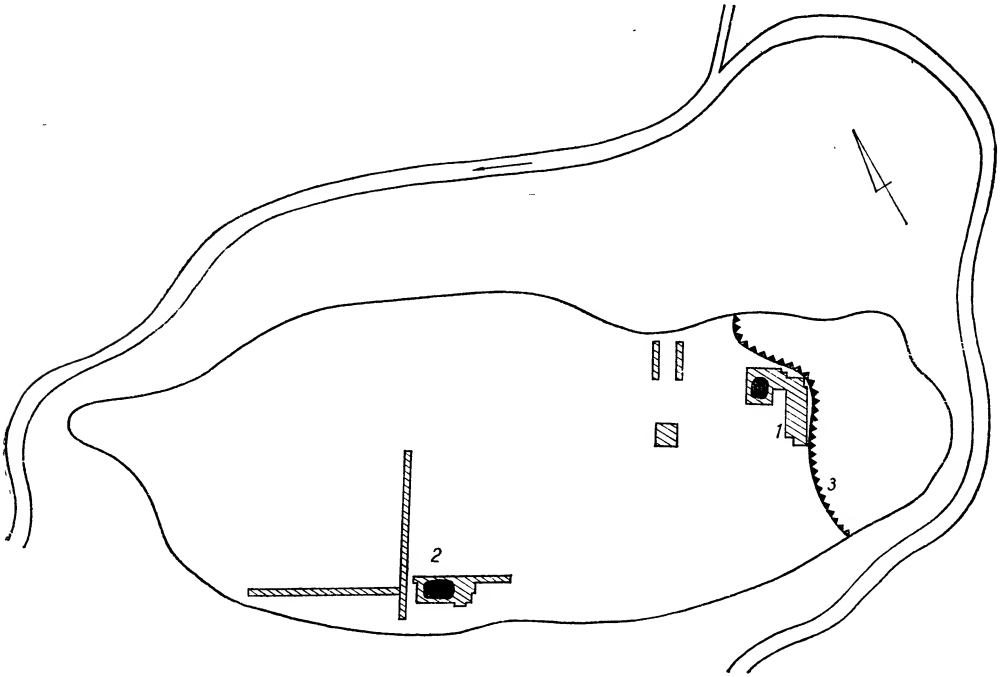

Рис. 2. Топографічний план «Галом домба»:
1 — місця розкопок; *2* — робочі площадки; *3* — лінія обриву.

супроводжувалися досить великими уламками добре випалених стінок шахти і дрібними шматками деревного вугілля. Серед уламків глиняних стінок виявлено половину (по вертикалі) колошникової частини шахти, яка збереглась у вигляді лійки на висоту 18 *см*. Глиняне тісто горна — з домішкою дрібнозернистого піску. Внутрішня сторона стіни вкрита тонким шаром залізного шлаку.

У 1964 р. у культурному шарі довкола горна виявлено велику кількість залізного шлаку, який починався на глибині 25—30 *см* від поверхні. Крім нього тут знаходилось густе зосередження шлачних «козлів», аналогічних по формі і структурі відкритим раніше. На площі 14 $м^2$ розташовувалося 24 «козли», круглих за формою, діаметром близько 40 *см* і товщиною 30—35 *см*. Вони розміщувались в ямках і були старанно обмазані з боків і знизу добре відмученою невипаленою глиною з органічними домішками. Характер планування «козлів» встановлено

після виявлення на цій ділянці у 1966 р. великого скупчення металургійних «козлів», спланованих окремими рядами, які ми умовно назвали робочими площадками [12]. Зараз в районі с. Новоклинове виявлено і розкопано три робочі площадки, дві з яких розміщені прямо на останці «Галом домб» і одна в заплаві річки Батар.

Робоча площадка № 1 (рис. 3) розміщена на східному кінці останця на найвищій його точці. Тут виявлено 59 шлачних «козлів», що займали площу 25 *м*². «Козли», або чушки, сплановані у вісім прямих рядів у напрямку із заходу на схід. Кількість чушок у кожному ряді не однакова. Всередині скупчення, після четвертого ряду, є ледь помітний прохід, який немов поділяє всю площадку на дві симетричні частини з чотирьох рядів чушок у кожній. На обох частинах площадки чушки щільно примикають одна до одної і в плані нагадують бджолині соти (рис. 4). Всі «козли» круглі, діаметр їх коливається від 40 до 50 *см*, а товщина — 30—35 *см*. Верхня частина чушок досить гладка і тільки по краях має невеликий бортик висотою 1,5—2 *см*. Нижня частина нерівна, крихка. Всі чушки заглиблені в лесовий шар і обмазані сірою спонділовою глиною (рис. 5). В окремих випадках вони зрушені з первісних місць, і сліди їх фіксуються тільки по залишкам обмазки на гнізді. В більшості випадків у верхній частині чушок в незначних виїмках і порах помітні залишки добре випаленої глини. Іноді на чушках є невеличкі плями окислів заліза.

З метою одержання повних профілів на всіх крайніх рядах зроблені повні профілі з розрізом материкового шару.

У північному ряду одержано профіль шести чушок — № 46—51, який показав, що вони мають форму зрізаного конусу і покриті сіроглиняною обмазкою до самої основи. У верхній частині обмазка товща (4—5 *см*), а в напрямку нижньої частини поступово тоншає, досягаючи в основі чушки 1—1,5 *см* (рис. 6). У трьох з шести випадків під чушками виявлено шар із вкрапленням деревного вугілля, який залягав нижче глиняної обмазки основи чушок. Материковий шар під деякими чушками має бордове забарвлення від залізистих окислів, що вимивались грунтовими водами.

Профілі інших рядів дали аналогічну картину без якихось суттєвих відмін. Заслуговує на увагу тільки профіль чушки № 39, яка в основі не мала характерної обмазки і лежала прямо на материковому шарі. На 10 *см* глибше основи чушки в жовтому лесі чітко виділяється горизонтальна вугільно-золиста пляма. В профілі двох суміжних чушок № 10 і 11 виявилось, що їх широкі основи торкаються одна одної, а обмазка не поділяє їх до кінця.

Робоча площадка № 2 розміщена приблизно на 100 *м* на південний захід від площадки № 1, на середині підніжжя горба «Галом

---

[12] Термін «робоча площадка» запозичений у польських археологів, які у 1956 р. виявили аналогічний металургійний комплекс у районі Свентокжицьких гір.

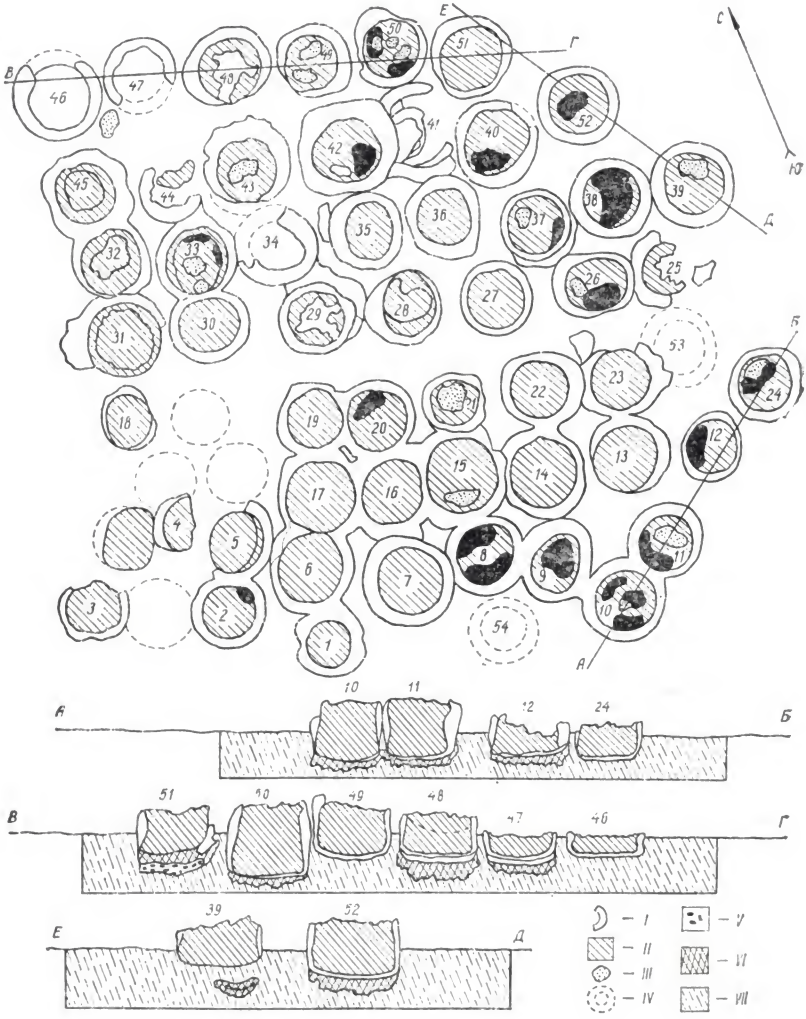

Рис. 3. Робоча площадка № 1:

I — глиняна обмазка; II — металургійні чушки; III — окиси заліза; IV — місця знищених чушок; V — вуголь; VI — прошарок в материку з незначним окисом заліза; VII — материк.

Рис. 4. Загальний вигляд робочої площадки № 1.

Рис. 5. Залягання шлакових чушок в материку.

домб» і займає площу близько 50—60 *м*². Принципових відмінностей між площадками № 1 і 2 немає, за виключенням збереженості. Тут шлачні чушки збереглися гірше. Значна частина їх зруйнована під час оранки, а ті, що збереглись, не дають можливості встановити чіткого планування. Після повного розкриття площадки № 2 на ній виявлено 32 чушки, що збереглися окремими острівками, щільно залягаючи одна біля одної. Морфологічно і конструктивно вони цілком тотожні з площадкою № 1, що дозволяє припускати єдиний принцип їх влаштування.

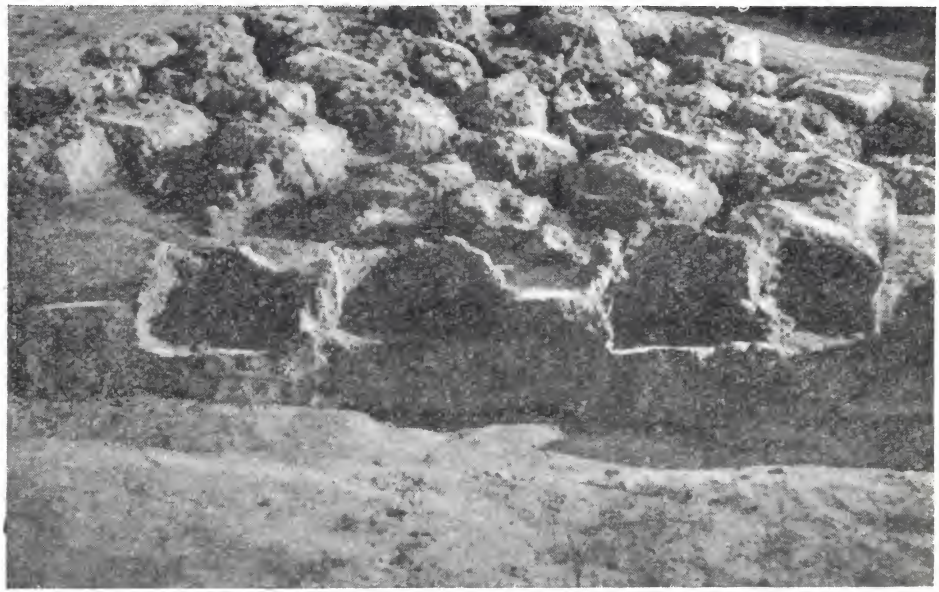

Рис. 6. Форма глиняної обмазки після вийняття чушок.

З двох протилежних сторін площадки виявлені розвали глиняних стінок металургійних горен. Один з них компактно залягав в північно-західній частині площадки приблизно в 3—4 *м* від крайніх чушок, а другий — на південно-східній стороні майже впритул до чушок.

Розвал стінок горна товщиною 50 *см*, розміщеного в північно-західній частині площадки (рис. 7), займав площу 2 *м*². Окремі шматки стінок зберегли дугоподібну форму шириною 10—15 *см* і товщиною 8—10 *см*. Внутрішня сторона стінок покрита накипом залізного, а місцями керамічного шлаку. Серед розвалу виявлено кілька суцільних шматків стінок від нижньої частини шахти, які мають форму дугастого прямокутного, трохи витягнутого кирпича. Окремі шматки стінок походять від колошникової частини шахти, яка закінчувалась, судячи з фрагментів, лійчастим, трохи розширеним у верхній частині, циліндром. Верхня

частина шахти пропалена слабше, ніж середня і особливо нижня. Материковий шар на місці горна також пропалений до червоного кольору в радіусі 0,4—0,5 *м*. Під розвалом стінок горна зібрано малі шматочки деревного вугілля і дрібнотовчену залізну руду.

Розвал другого горна, виявленого у південно-східному кутку площадки, повністю повторював картину першого горна, з тією тільки різницею, що тут не пощастило виявити залізну руду.

Робоча площадка № 3 виявлена і досліджена у 1967 р. на виробничому пункті, розміщеному на низькому заболоченому березі в

Рис. 7. Розвал сиродутного металургійного горна.

заплаві р. Батар. Площадка знаходиться приблизно в 300 *м* на північ від останця «Галом домб» і відокремлена від нього двома старими руслами річки. Тут виявлено 42 шлачні чушки, які сплановані окремими рядами на площі близько 80 *м*². Глибина залягання чушок від сучасної поверхні становить в середньому 25—30 *см* разом з чистим задернованим шаром жовтої глини. Крім шматків залізного шлаку, інших культурних залишків у шарі не виявлено.

За формою і структурою металургійні чушки площадки ідентичні описаним. Відрізняються вони більшою вагою і відповідно дещо більшими розмірами. Вага однієї чушки — понад 100—120 *кг*, тоді як на решті площадок середня вага становить 80—90 *кг*. Решта деталей співпадає.

Чушки сплановані у витягнуті із заходу на схід окремі ряди. Кількість їх неоднакова, як неоднакова і рівність всіх шести рядів. Найчіткіше сплановано середній ряд, у якому дев'ять чушок — найбільша кількість в одному ряді на площадці. На північ від нього проходять ще два ряди, але кількість чушок в них відповідно зменшується. У південній частині центрального ряду простежено ще три ряди, але окремі чушки в них безсистемно розкидані. В цілому створюється враження, що планування даної площадки не цілком витримане і принципу планування дотримувались тільки на початку забудови, коли, очевидно, і був створений перший, найдовший ряд. Згодом чушки додавалися з двох його сторін і не завжди старанно витримувались ряди.

Більшість виявлених чушок залягало в землі у вертикальному положенні, тобто їх циліндричні основи знаходились у горизонтальній площині. Проте в трьох випадках зафіксовано виключення з цього правила, коли чушки не стояли, а лежали на боці (чушки № 21, 31, 34). Всі три чушки були в первісному непорушеному стані, про що свідчить глиняна обмазка. Вони обмазані довкола в положенні на боку. Слід зазначити, що на окремих чушках збереглись досить значні шматки спеченої залізної руди. Окремі шматочки руди були виявлені серед залізного шлаку між чушками.

У південно-східному кутку площадки виявлено розвал глиняних стінок сиродутних металургійних горен. Простежити первісне місце та відтворити конструкцію сиродутного горна не вдалось через незначні уламки стінок. На всіх трьох площадках між чушками і за їх межами зосереджено багато шматків залізного шлаку, вага яких досягає іноді 4—5 *кг*.

З процесом залізодобування в районі с. Новоклинове пов'язані також ями, що використовувались для збереження запасів деревного вугілля (рис. 8). Дві такі ями були виявлені на самому горбі «Галом домб», приблизно між площадками № 1 та 2. Вони мали прямокутну форму розміром близько 2×2 *м*. Дно ям заглиблено в материковий шар на 0,4 *м*. В напрямку дна ями поступово звужуються, набираючи форми зрізаного конусу. Стінки ям на товщину 2—3 *см* обмазані глиною і добре випалені. Нижній горизонт заповнення ям являв собою суцільний шар деревного вугілля.

Цікавим у археологічному відношенні виявився культурний шар на «Галом домбі» і на площадці в заплаві. На відміну від звичайного культурного шару, характерного для більшості поселень з великою долею залишків побутового начиння і перш за все кераміки, тут знахідки представлені виключно відходами металургійного виробництва і залишками самих горнів. На площі більше ніж 1000 $м^2$ було зібрано лише кілька десятків уламків глиняної посуди, яка знайдена на робочих площадках і в ямах. За їх межами культурний шар повністю відсутній.

Відсутність побутових та інших знахідок значною мірою ускладнила питання датування виробничого комплексу біля с. Новоклинове. В цьо-

му питанні ми можемо спертися тільки на залишки керамічного матеріалу, які вдалося зібрати під час розкопок. Уламки глиняного посуду належать до куштановицького і латенського типу кераміки. За технікою виготовлення вони поділяються на ліпні і гончарні.

До ліпної куштановицької кераміки належить широкогорла банкоподібна посудина циліндричної форми із слабовираженими вінцями.

Рис. 8. Яма для зберігання деревного вугілля.

Орнамент відсутній. Фрагментарність кераміки не дозволяє більш детально визначити провідні форми посуду куштановицької культури з Новоклинова.

Пізньолатенська гончарна кераміка більш виразна і представлена в основному формами, які характерні і для інших синхронних пам'яток цього району. Серед гончарної кераміки є чимало уламків ситул з значною домішкою графіту; верхні частини великих зерновиків з широко відігнутим назовні горизонтальним вінцем і роздутим тулубом. Аналогічні зерновики з горизонтально відігнутими вінцями поширені і в пам'ятках дакійської культури останніх століть до н. е. Таким же часом може датуватись і гончарна кераміка з домішкою графіту. Вона відома в добре датованих комплексах на розміщеному поруч поселенні Галіш-Ловачка [13].

[13] В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка..., стор. 129.

Куштановицька ліпна кераміка не піддається такому чіткому датуванню. В той же час її існування тут в останніх століттях до н. е. нам здається цілком підставним і можливим. Про це свідчить, насамперед, сумісне находження куштановицької і латенської кераміки. Такі стратеграфічні спостереження не є винятком для території Закарпаття чи верхнього Потисся взагалі. Аналогічна картина сумісного залягання куштановицької і латенської кераміки в одному комплексі відома на Галіш-Ловачці і, що особливо слід врахувати, в курганних похованнях біля с. Бобове, Оноківці, Мачола, Колодне [14] та інших пунктах, які свідчать, що кераміка куштановицького типу побутує аж до останніх століть до н. е. і співіснує з пізньолатенською керамікою. Такого висновку дійшов і чехословацький дослідник Б. Бенадік, проаналізувавши археологічні матеріали пізньолатенських пам'яток Східної Словаччини [15].

Ці міркування, на наш погляд, дають підстави отримати більш точні матеріали щодо визначення періоду існування і функціонування новоклинівського металургійного центру двома останніми століттями до н. е. Таке датування узгоджується і з загальним соціально-економічним розвитком місцевих племен пізньолатенської доби. Куштановицька культура скіфського часу в цілому характеризується досить примітивним господарським укладом, який не дозволяє припускати існування відособленого металургійного виробництва з випуском продукції для широкого ринку [16]. Тільки в останні століття до н. е. з розквітом латенської культури в північно-західній частині Карпатського басейну настали такі умови. Засвоєння місцевим населенням провідних технічних досягнень кельтів і втягнення його у торговий світ Середньої Європи, привели до розквіту в Закарпатті землеробства і ремесла, до виникнення великих металообробних майстерень, які вимагали для свого функціонування великої кількості заліза. Новоклинівський металургійний центр і металообробні майстерні Галіш-Ловачки, найімовірніше, являють собою єдину ланку як в економічному, так і в хронологічному розвитку місцевих племен останньої чверті першого тисячоліття до н. е.

Галіш-Ловачка. Другим великим виробничим центром пізньолатенської доби на Закарпатті було поселення Галіш-Ловачка, яке спеціалізувалося на чорній і кольоровій металообробці.

Поселення розміщене на східній стороні с. Клячанове Мукачівського району, ліворуч автостради Ужгород-Мукачеве. Тут закінчується долина правої притоки Тиси р. Латориці і починається перше пасмо Карпат,

---

[14] В. І. Бідзіля. Етнокультурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тисячоліття до н. е.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Ужгород, 1965, стор. 136—139.

[15] B. Benadik. Die spätlaténezitliche..., стор. 63—66.

[16] Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, № 7, Л.— М., 1965, стор. 89—115.

охоплюючи великим амфітеатром район м. Мукачева з північного сходу. Невеликий гірський виступ вклинюється між с. Клячанове і м. Мукачеве з двома суміжними вершинами — горою Галіш (висота від рівня долини 204 *м*) і горою Ловачка (висота 306 *м*).

Гора Галіш витягнутої форми з порівняно вузьким хребтом, що майже співпадає по напрямку північ — південь (рис. 9). Північний кінець хребта переходить у широке горизонтальне плато, витягнуте в північно-західному напрямку більше ніж на 1 *км*, яке заходить в с. Клячанове і має назву Обуч. В північно-східному напрямку від Галіш знаходиться гора Ловачка.

Поселення займає північно-східну частину гори Галіш, підніжжя західних схилів гори Ловачки і невелику западину між ними. Площа поселення 15 *га*. В'їзд на поселення можливий тільки через південну складчасту лощину, або з північного боку, де проходить сучасна дорога у виноградники.

Як археологічна пам'ятка поселення відоме з 1844 р. Під час добування каменю на горі Ловачка робітники натрапили на людські кістки. Про знахідку було повідомлено мукачівського аматора старожитностей Тіводора Легоцького, який зробив у щоденнику запис: «У 1844 р. біля м. Мукачева, на горі під назвою Ловачка, під час добування каменю було виявлено трупопокладення в кам'яному ящику, а біля нього знайдена жменька срібних монет IV ст. до н. е. Філіпа Македонського і Олександра Великого» [17].

У 60-х роках минулого століття на горі Галіш було відкрито поселення одночасове з названим похованням. На поселенні виявлено уламки посуду і різноманітні залізні знаряддя. В наступні роки знахідки з поселення весь час поповнювались. Велика кількість і хороша збереженість матеріалів наштовхнули Т. Легоцького на думку провести розкопки в найбільш цікавих місцях. Проте більша частина матеріалів була знайдена випадково. Реґістрація і систематизація матеріалів проводилась Т. Легоцьким. У приватному музеї Т. Легоцького зберігались і самі колекції. У 30-х роках нашого століття вони були передані в Мукачівський земський музей, а у 1945 р.— до новоствореного Ужгородського обласного краєзнавчого музею, де зберігаються і тепер.

В Ужгородському музеї зберігається щоденник Т. Легоцького в п'яти зошитах, а також інвентарні книги і каталоги речей, але методичний рівень цих документів не може задовольнити сучасні потреби.

Найбільшу цінність для науки являють періодичні звіти Т. Легоцького, опубліковані в угорському періодичному журналі «Archaeológiai Értesitö» [18]. В цілому опубліковані матеріали становлять майже $^1/_4$ всіх знахідок. Матеріали поселення автор притягує у зв'язку з широкою

---

[17] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., том I, стор. 25.

[18] Див. статті Т. Легоцького в «Archaeológiai Értesitö» за 1897 р., стор. 333—338; 1901 р., стор. 138—146; 198—220; 335—344; 1906 р., стор. 337—346; 1907 р., стор. 151—166; 1908 р., стор. 250—261.

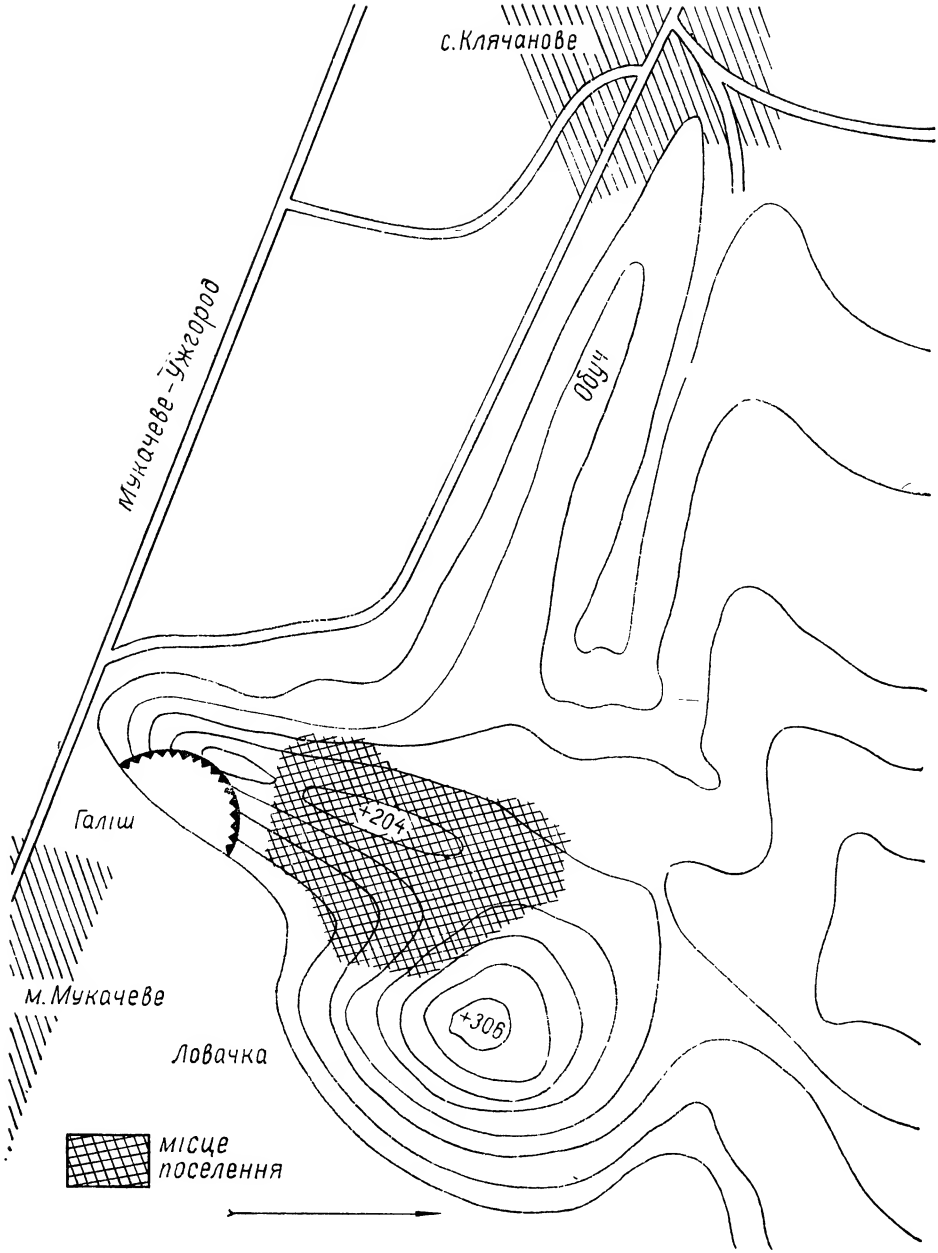

Рис 9. Картосхема розміщення поселення Галіш-Ловачка.

постановкою питання історії Карпатського басейну в добу раннього заліза. Однак, поселення як пам'ятка залишилось фактично невисвітленим. В публікаціях відсутня характеристика комплексів, типів речей, їх кількість і ряд інших важливих для нашого часу даних. У 1892 р. матеріали з Галіш-Ловачки ввійшли у перший том, а в 1912 р. у другий том археологічної карти Закарпаття, яку видав Т. Легоцький і яка є зведенням попередніх публікацій [19]. В цих працях Т. Легоцький визначає культурну приналежність поселення, відносячи його до латенських старожитностей Середньої Європи.

Польове дослідження поселення після праць Т. Легоцького довгий час не проводилось. Тільки у 30-х роках воно було обстежене місцевими археологами Я. Янковичем, братами Затлукало і П. П. Совою-Гмитровим, але доповнити колекцію Т. Легоцького, по суті, їм не пощастило.

У 1962 і 1964 рр. Закарпатська експедиція Інституту археології АН УРСР провела додаткове обстеження Галіш-Ловачки. Вдалося встановити територію і приблизні місця робіт Т. Легоцького. Проте провести розвідкові розкопки було вже неможливо, оскільки культурний шар поселення знищено повністю виноградним плантажем.

Існує декілька друкованих праць, в яких в тій чи іншій мірі згадуються матеріали поселення Галіш-Ловачки, проте в цілому ця важлива в джерелознавчому відношенні пам'ятка залишається ще не вивченою [20].

У культурному шарі поселення товщиною 30—60 *см* знайдено знаряддя праці, побутове начиння і зброя. Характерною рисою цього стародавнього поселення є надзвичайне багатство знарядь праці, пов'язаних з добуванням, обробкою і збутом заліза і кольорових металів, розвинутим землеробством і тваринництвом, торгівлею, промислами і садівництвом. Оскільки воно розташоване у східній частині найбільшого поширення латенської культури, де стикалися різноетнічні групи населення рубежу нашої ери, то мало частково змішану культуру, що, до речі, властиво і решті пам'яток цього часу на Закарпатті і Східній Словаччині.

За свідченням Т. Легоцького на поселенні було відкрито 24 напівземлянкові житла і декілька господарських споруд [21]. Через відсутність

---

[19] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., том I, II. Munkács, 1892, 1912.

[20] V. Pârvan. Getika. Bucureşti, 1921; J. Pasternak. Rusky Karpate v prahistorii. Praha, 1932; I. Hunyady. Die Kelten im Karpatenbecke, t. I, II. Budapest, 1942, 1944; J. Jankovics. Podkarpatska Rus v Prahistorii. Mukaćevo, 1937; J. Filip. Keltové ve Stredni Evrope. Praha, 1956; P. Sova-Gmitrov. Nové laténske náleży na Zakarpatske Ukraine.— SIA, VI—1, 1958. М. Ю. Брайчевський. До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е.— Нариси з історії техніки, вип. 2. К., 1955, стор. 107—121 (автор помилково називає два поселення, розділяючи Галіш і Ловачку); Я. Пастернак. Археологія західноукраїнських земель. Львів, 1928.

[21] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaelógiájához..., том I, стор. 25.

графічної фіксації відновити планування, конструкцію і характеристику жител неможливо. Відомо тільки, що житла були безсистемно розкидані по всій площі поселення на значній відстані одне від одного. В записах Т. Легоцького зберігся перелік основних речей, які були знайдені в

Таблиця 1

Розподіл інвентарю по житлам на поселенні Галіш-Ловачка

№ житла	наральники	серпи	коси	зернотерки	ковальські кліщі	ковадла	молотки	ковальські кліщі	втульчаті сокири	тесла	свердла	пилка-ножівка	точильні бруски	кам'яні грузила	швацький ніж	наконечники для списів	залізні браслети	монети	вудила	кухонні ножі	ножі-сікачі	поясні ланцюжки	ланцюги для казана	цвяхи	кам'яна ступа	обруч від діжки
№ 1	x	7	2				1		10	x					1	4	1			5		1				1
№ 2	1		13						3										2							
№ 3	x	1		1	1	1	1	1	x	1	1	2	1	1	2	1	1	2	1	1			1	x		1
№ 4																							1			
№ 5				1																					1	
№ 6																							2			
№ 7	3	5										1			4		1		1	1						
№ 8				1																						
№ 9																			1	1			2			
№ 10				1									2													
№ 11									1												1					
№ 12	1															2										
№ 13		x		1					x										1							

x—Не вказано кількість знахідок

13 житлах. Про склад інвентарю із решти 11 жител ніяких відомостей не збереглось.

Найбільшу цінність серед матеріалів поселення становлять знаряддя праці. Вони дозволяють охарактеризувати багато сторін культури, економіку і побут мешканців поселення. Крім того, вони походять з ремісничого центру, де їх виготовляли для продажу на більш широкий ринок, а це дає можливість характеризувати економічну озброєність не тільки самого поселення, де вони знайдені, а і земель Верхнього Потисся.

Виробів з металу нараховується більше тисячі, що становить 90% всіх знахідок. Більша частина їх представлена знаряддями праці. Решта припадає на кам'яні і глиняні вироби.

Серед виробничого інвентарю найбільш численними є землеробські знаряддя. Вони нараховують понад 85 екземплярів різних типів. Серед них є 32 залізні наральники витягнутої листоподібної форми, вироблені із суцільного масивного шмата кованого заліза. Чисельна також серія

знарядь, які застосовуються під час збирання і переробки сільськогосподарської продукції. З поселення походить 22 серпи і 18 кос-горбуш. Цікава і велика колекція кам'яних прямокутних і круглих зернотерок. Частина зернотерок була знайдена безпосередньо в житлах № 5, 8, 9, 12, а решта у культурному шарі.

В житті мешканців поселення важливу роль відігравали різні промисли і тваринництво. З розвитком вівчарства, зокрема, пов'язуються знахідки восьми пружинистих ножниць для стрижки овець і набалдашник пастушого посоху; ножі-скребачки для обробки шкіри; окуття човнових жердин; садовий ніж.

Поселення відоме і як великий ремісничий центр металообробки пізньолатенського часу. Т. Легоцьким на північно-східній околиці поселення були виявлені залишки залізоплавильних горнів півназемного типу[22]. Тут же був виявлений залізний шлак і дрібні шматочки залізної руди. Зараз важко визначити масштаби залізодобувного виробництва, але приймаючи до уваги наявність на поселенні кількох ковальських і ювелірних майстерень з професійним набором інструменту, а також величезну кількість залізного інвентарю, який майже без обмежень використовувався у всіх сферах побутової і господарчої діяльності мешканців поселення, можна з певністю сказати, що чорна металургія на поселенні Галіш-Ловачка досягла значних успіхів.

На базі чорної металургії розвивалося ковальське і ювелірне ремесло. Відсутність наукової документації з розкопок не дозволяє точно встановити кількість ковальських майстерень на поселенні. Безсумнівно, можна говорити про існування майстерні в житлі № 3, де було знайдено ковальські криці, наковальню, молоток, ковальські кліщі і велике кам'яне точило. Перелічені інструменти супроводжувалися великою кількістю готової ковальської продукції. В житлі були знайдені наральники, серпи, втульчасті топори, наконечник списа, тесло, сверло, сокири, вудила, ножі-скребачки для обробки шкіри, а також побутове начиння — ніж, ланцюжок для підвішування казана, обруч від діжки тощо. Особливий соціальний стан коваля в даному конкретному випадку засвідчують знайдені тут дві срібні тетрадрахми.

Очевидно, ковальська майстерня із житла № 3 була не єдиною В культурному шарі поселення були знайдені набори таких провідних ковальських інструментів, як три великі і три малі наковальні, два ковальських молоти-кувалди, чотири ручних молотки, три зубила, пробійник, терпуг. Якщо прийняти до уваги кількість вказаних знарядь і порівняти його з ковальською майстернею житла № 3, то стане очевидним, що на поселенні існувало ще декілька майстерень.

Про розвиток ювелірного ремесла на поселенні перш за все свідчать знахідки двох конічних тиглів із графіту та шести двосторонніх ливарних формочок із графіту, сланцю і пісковику. З ливарними

---

[22] T Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., стор. 48.

формочками зв'язуються бронзові поясні ланцюжки, представлені високохудожніми зразками з інкрустацією червоною емаллю і більш строгими, відлитими з рельєфним узором. Решта поясних ланцюжків виготовлена із заліза. Найбільш типові два цілі пояси, які повторюють середньоєвропейські латенські зразки з карбованим орнаментом. Похідною їх формою є один цілий і декілька фрагментів скрученого із дроту ланцюжка, а також частини простих кільцевих ланцюжків. В цілому ювелірні знахідки поселення малочисельні. Крім згаданих ланцюжків, вони представлені трьома бронзовими та трьома залізними ручними браслетами, оздобленими гусеничними насічками на зовнішньому ободку. Крім того, знайдено також декілька уламків гладкостінних сапропелітових ручних браслетів. Зберігся також цілий мідний ножний браслет, виготовлений із тонколистої кованої бляхи у вигляді трьох з'єднаних між собою сферичних півкуль.

На поселенні знайдено дев'ять фібул, вісім із яких відносяться до пізньолатенських зразків дротяної конструкції. Одна фібула має велику профільовану дужку відлиту з бронзи, що характерне для перших століть н. е.

Серед ювелірних знахідок слід відмітити уламок бронзової пластинки, прикрашеної складним дротяним орнаментом в техніці накладної скані, тринадцять глазчастих пастових намистин, уламок бронзової речі у вигляді стилізованої головки тварини з отвором на місці ока.

Спеціалізований ремісничий інструмент на поселенні Галіш-Ловачка представлений знаряддям деревообробного ремесла. Його колекція нараховує більше ста екземплярів інструментів різного призначення: 53 втульчастих сокир-кельтів (29 вузьколезих з масивною втулкою і 24 більш легких широколезих теслярських), 25 залізних долот, 13 простих і фігурних стамесок, 10 тесел з дугоподібними лезами, 2 масивних клини для розколювання дерева, залізне свердло із спіральним різцем та уламок невеликої залізної пилки.

Розвиток ткацької справи засвідчений знахідками конічних кам'яних і глиняних грузил звичайних типів.

Про мирне життя на поселенні свідчить незначна кількість предметів озброєння. На поселенні знайдено два довгих середньолатенських мечі, залізний кинджал із псевдоантропоморфним руків'ям, 27 наконечників списів різного типу, два наконечники дротика та 14 залізних наконечників стріл.

Кінська упряж представлена шістьма залізними вудилами з невеликими кільцями на кінцях. Середня частина з'єднана рухомо. Крім того, на поселенні було знайдено дві скіфські псалії VI і IV ст. до н. е., які, очевидно, відносяться до попередньої куштановицької культури ранньо-го залізного віку.

В комплексі речових знахідок поселення значне місце належить предметам побутового начиння. Це 12 великих ножів-сікачів латенського зразку з дугоподібним руків'ям, на кінці якого є невелика кулька

або розплюснута кругла шляпка. Із жител і культурного шару поселення походять 11 кухонних ножиків невеликих розмірів з дугастою або прямою спинкою.

З хатніх пожитків на поселенні знайдено частину і цілий залізний ланцюг для підвішування казана над вогнищем; три- і двозубі залізні вила. До цієї категорії знахідок слід залучити також рідку знахідку залізної бритви, трубчастий замок, кам'яні точильні бруски, кільця різного гатунку і призначення, ланцюжки і велику кількість залізних поробок, призначення яких тепер уже важко визначити.

З поселення Галіш-Ловачка збереглось 36 цілих реставрованих посудин і велика кількість керамічних уламків. За технікою виготовлення кераміка розподіляється на гончарну і ліпну.

Гончарна кераміка представлена виключно латенськими формами і становить приблизно одну шосту частину загальної кількості посуду. За характером технологічних прийомів обробки керамічної маси гончарну кераміку можна поділити на графітову (з великою домішкою графіту в тісті) і кераміку з домішкою піску.

Із графітованої кераміки виготовлялись кухонні горщики банкоподібної форми із слабовираженою шийкою. Поверхня деяких посудин орнаментована від плічок до самого денця посудини густими вертикальними розчосами строго симетричної форми. Решта посуду цього типу має гладкі, майже вертикальні стінки. Деякі у верхній частині прикрашені горизонтальним рядом круглих заглибин.

Друга група графітованої кераміки представлена уламками великих плоскодонних посудин, які використовувалися, очевидно, для збереження продовольчих запасів. Нерідко в цій групі трапляється посуд, стягнутий на місцях тріщин залізними пластинками, тонкі кінці яких закріплені в маленьких дірочках.

Кераміка з домішкою піску в тісті більш різноманітна і за формами, і за призначенням. Панівною формою залишається горщик. Жовтоглиняні горщики мають опуклобокий тулуб з добре відігнутими назовні вінцями. Поверхня іноді прикрашена горизонтальними валиками. Серед кераміки даної групи зберігається тонкостінний сіроглиняний горщик з роздутою нижньою частиною і вузьким горлом. Денце горщика з круглими дірками, що симетрично розміщені трьома концентричними кругами. Збереглись два уламки мисок із загнутими до середини вінцями, прикрашеними у верхній частині заглибленими концентричними кільцями.

Ліпна кераміка більш різноманітна. В техніці виготовлення ліпної кераміки вражає надзвичайна грубість глиняної маси, велика кількість домішок жорстви, шамоту і крупнозернистого піску. Поверхня деяких посудин старанно заглажена і має сліди незначного підлощення.

Провідна форма ліпного посуду — горщики, черпаки з петельчастою ручкою і маленькі посудини різної форми, які прийнято відносити до мініатюрних.

Серед ліпної кераміки чітко виділяються дві посудини, схожі за формою на латенські гончарні горщики з роздутим тулубом і горизонтально відігнутими вінцями. На відміну від решти посуду, вони згладжені по поверхні і відзначаються правильною пропорцією форми.

Решта ліпного посуду в абсолютній більшості повторює форми куштановицької кераміки раннього залізного віку. Серед восьми цілих горщиків два банкоподібної форми із слабовираженими вінцями. Деякі горщики орнаментовані невеликими наліпними гульками, наліпним валиком з слабкими пальцевими заглибинами або комбінованим орнаментом із наліпних гульок і нігтевих відтисків поміж ними.

З поселення походять дві ліпні миски з чорнолискованою поверхнею і загнутими до середини вінцями. Миски близько нагадують скіфські зразки.

Чисельну групу кераміки становлять ліпні черпаки з петельчастим вушком. Вони досить своєрідні і дуже віддалено нагадують такі ж посудини із західноукраїнських пам'яток скіфського часу. На деяких черепках є орнамент із наліпних гульок.

Мініатюрний посуд, про який вже згадувалось, повторює в основному форму різних горщиків, мисочок, хоч трапляються форми не характерні для решти керамічного комплексу.

Поселення Клячанове I розташоване на східній околиці с. Клячанове Мукачівського району Закарпатської області в долині р. Латориці [23]. Північна сторона поселення обмежена напіввисохлим рівчаком і невисоким гірським відгалуженням, що носить назву Обуч. Із західної, південної і східної сторони поселення немає ніяких природніх границь. Із сходу на захід його перерізає грунтова дорога, що виходить із села до м. Мукачева. Східніше поселення, близько 1 *км*, знаходяться гори Галіш і Ловачка.

Культурний шар поселення поширюється на площу близько 2 *га*. Зібраний під час розвідки матеріал поселення представлений виключно керамічними знахідками гончарського і ліпного посуду.

Гончарна кераміка становить близько 30% загальної маси посуду. Вона виготовлена із старанно промішаної глини сірого кольору з домішкою дрібнозернистого піску. Випал рівномірний, поверхня старанно заглажена. Більшість уламків належать глибоким сіроглиняним мискам з різким переломом на середині тулуба. Вертикальні плічка оздоблені заглибленими горизонтальними рівчачками, вінця заокруглені, добре відігнуті із складною профіліровкою. Крім горизонтальних рівчачків, які розміщені під самими вінцями або по ребристому вигину тулуба, на мисках є карбований орнамент у вигляді невеликих концентричних кружків з радіальним поділом. В усіх випадках штампований орнамент нанесено у верхній частині миски.

---

[23] Поселення виявлене у 1962 р. Закарпатською археологічною розвідкою ІА АН УРСР під керівництвом автора.

Другий тип гончарного посуду представлений товстостінними горщиками, інколи банкоподібної форми із слідами горизонтальних рівчачків біля денця. Трапляються також уламки тонкостінних посудин з чорним лискуванням на поверхні.

Ліпна кераміка більш чисельна, але форми посуду через її фрагментарність відновлюються погано. Характерною властивістю ліпного посуду є його загальна архаїчність і примітивність гатунку. Склад глиняної маси грубий — тісто з значною домішкою жорстви і крупнозернистого граніту. Випал нерівномірний, поверхня бугорчаста. Панівною формою, наскільки можна зробити висновок на підставі окремих уламків, є високі банкоподібні горщики з ледь помітним трохи відігнутим назовні вінцем, характерним для посудин куштановицької кераміки.

Серед інших речей, знайдених на поселенні, можна відзначити кругле кам'яне грузило з отвором посередині.

Великі Ратівці. Поселення відкрите і частково досліджене Ф. М. Потушняком у 1955 р. під час спостереження за земляними роботами в кар'єрі [24]. Поселення займає округлу висотку, що носить назву Горогдомб, розташовану в заболоченій місцевості біля залізниці на південній околиці с. Великі Ратівці Мукачівського району Закарпатської області.

На поселенні відкрито п'ять жител, що розміщені колом по краю висотки. На ділянках поміж житлами знайдені ями господарського призначення. Середня частина поселення була вільною від будь-яких забудов і використовувалася, очевидно, для загону скота. Житлові плями виявлено на глибині 10 *см* у жовтому пісчаному грунті. Житла являли собою прямокутні напівземлянки площею 12—15 $м^2$ і глибиною до 1 *м*. В заповненні жител знайдено залишки обгорілого дерева, вугілля, багато кісток тварин, уламки кераміки та окремі камені [25].

Господарські ями мали круглу форму діаметром 1—1,5 *м* і глибиною до 1 *м*. Крім залишків уламків кераміки і кісток тварин в ямах інших знахідок не трапилось.

Кераміка поселення в більшості ліпна. Найбільш розповсюдженою формою є високі тюльпаноподібні горщики, виготовлені із глини з домішкою шамоту чи жорстви. Трапляються горщики банкоподібної форми із слабовідігнутими вінцями. Досить поширеними були і глиняні сковорідки із низькими вертикальними стінками.

Серед уламків ліпного посуду трапляються поодинокі зразки орнаментованої кераміки. Декілька стінок прикрашено широкими горизонтальними канелюрами із незначним лискуванням по поверхні. Вони, очевидно, відносяться до гальштатської доби. До латенської доби відносяться стінки банкоподібного посуду, прикрашеного наліпними гульками, між якими іноді буває ще й наліпний валик із пальцевими відбитками

Гончарська кераміка поселення представлена кількома уламками

---

[24] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки..., стор. 134—140.
[25] Там же, стор. 134—135.

латенського посуду. Із житла № 5 походить уламок верхньої частини сіроглиняної гончарської миски із заокругленими вінцями і трохи скошеними стінками та уламок верхньої частини графітованого горщика-ситули з масивним, приглаженим і заокругленим вінцем. Шийка чітко виражена. Нижче неї проходить горизонтальна рівчаста лінія, а далі вниз нанесені вертикальні заглиблені начоси.

На цьому ж поселенні у житлі № 4 було знайдено половину кільцевого гладкостінного лігнітового ручного браслету, а також декілька точильних каменів.

Ужгород. На території Ужгорода відомо декілька поселень і ряд окремих знахідок латенського часу. Заслуговує на увагу поселення в кар'єрі цегельного заводу, де перші знахідки були виявлені ще у 1942 р.[26] Під час обстеження кар'єру були відмічені залишки вогнищ з кам'яною вимосткою. Тут же зібрано багато гончарної графітованої і сіроглиняної кераміки. Серед посуду з домішкою графіту траплялись уламки масивних вінець і стінок, прикрашених рельєфними карбованими розетками. Було знайдено також кілька металевих речей, в тому числі два бронзових персні і бронзовий браслет із гульками.

У 1951 р. на поселенні виявлені нові знахідки. На глибині близько 2 *м* від сучасної поверхні в обриві кар'єру були зафіксовані залишки двох землянок з кам'яними вогнищами, що супроводжувалися ліпною і гончарною керамікою і уламками зернотерок[27].

Друге поселення в Ужгороді було відкрите у 1948 р. на Замковій горі під час розкопок поселення ранньослов'янського часу. У нижньому горизонті культурного шару ранньослов'янського поселення виявлено разом з ліпною керамікою куштановицького обліку графітовану латенську кераміку виготовлену на гончарському крузі[28].

Третє поселення латенського часу виявлене у 1950 р. на східній околиці міста під час розкопок відомого ранньослов'янського поселення Радванка. В східній частині цього селища були знайдені матеріали, що відносяться до пізньолатенського часу[29]. В заповненні господарської ями трапився уламок кухонного ножика з прямою спинкою, втулчастий залізний наконечник стріли, залізна пластина для реставрації керамічного посуду, прясло із стінки посудини, ліпна і гончарна кераміка близька за типом і технікою виготовлення до кераміки з поселення Галіш-Ловачка.

Ліпна кераміка з домішками товченого шиферу і дрібнозернистого піску належить уламкам горщиків з наліпним розчленованим валиком,

---

[26] P. Szova-Gmitrov. Ungvár öskora, Hajnal, 1942, стор. 327—328.

[27] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки..., стор. 133—134.

[28] К. В. Бернякович. Археологические исследования в Закарпатской области в 1948 году.— Науковий архів ІА АН УРСР, 1948/28, стор. 6.

[29] К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в Ужгороде.— КСИА, вып. 3. К., стор. 46—47.

мискам, мініатюрному посуду сферичної форми. Знайдено уламок плоскої глиняної тарілки (?).

Серед гончарної кераміки є уламки стінок графітованих горщиків з вертикальним жолобчастим орнаментом, піфосоподібний посуд з широкими горизонтальними вінцями, глибокі складнопрофільовані миски.

На поверхні поселення знайдено два уламки керамічних сопел від сиродутного залізоплавильного горна та уламок залізної криці вагою близько 3,5 *кг*.

с. Верхні Ремети. На північній околиці с. Верхні Ремети Іршавського району Закарпатської області у 1950 р. Ф. М. Потушняк виявив поселення латенського часу[30]. На глибині 0,6 *м* було виявлено контури напівземлянки. У верхньому горизонті заповнення житла знайдено дрібне вугілля, попіл і уламки кераміки. В плані житло мало форму прямокутника розмірами 4,5×2,7 *м*. Глибина 0,6 *м*. Очевидно, вхід в житло був в західній його частині, де глиняна долівка трохи підвищується. Вздовж довгих стінок житла, орієнтованих із сходу на захід, знаходились невеликі виступи-лежанки. В центрі виявлено кам'яне вогнище, уламки ліпної і гончарної кераміки, глиняне біконічне прясло.

Реставровано приземкуватий горщик ліпної роботи з опуклим тулубом. Вінця трохи відігнуті. Висота посудини 7,5 *см*. Поверхня загладжена, в тісті домішки шамоту. Із напівземлянки походить денце ліпного горщика і частина гончарної посудини, очевидно, від миски.

с. Горбок. У 1953 р. Ф. М. Потушняком в с. Горбок Іршавського району Закарпатської області виявлені залишки пізньолатенського поселення. Досліджено одне напівземлянкове житло з великим кам'яним вогнищем посередині. Контури житла автор розкопок не простежив і тільки зазначає, що золиста пляма навколо вогнища діаметром 3 *м*. Очевидно, це були залишки не напівземлянкового, а наземного житла. У розвалі вогнища знайдено уламки товстостінних банкоподібних горщиків, конічна ліпна миска і фрагменти мініатюрного посуду[31]. За межами житла знайдено уламки гончарного латенського посуду.

с. Осій. У 1954 р. в болотистій місцевості біля с. Осій Іршавського району Закарпатської області виявлене пізньолатенське поселення із житловими спорудами наземного типу[32]. Одне з досліджених жител знайдене на глибині 0,3 *м*. Погана збереженість житла не дозволила визначити його розміри. Пощастило обстежити залишки вогнища, яке заглиблювалось в долівку житла на 15 *см*, а також розтягнуту вугільну пляму навколо вогнища. Із конструктивних особливостей житла вдалося зафіксувати три стовпові ями глибиною близько 20 *см*. На місці житла підібрано уламки ліпного посуду типу клячанівського і три наконечники списа пізньолатенського типу.

м. Мукачеве. У 1932 р. під час спорудження водопроводу на

---

[30] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки..., стор. 127—128.
[31] Там же, стор. 126.
[32] Там же, стор. 118—121.

Замковій вулиці виявлено поселення латенського часу. На глибині 90 *см* від поверхні траншея розрізала товстий культурний шар з уламками посуду і вугілля. Брати Е. і Є. Затлукали зібрали тут значну кількість латенської гончарної кераміки, в глиняній масі якої були значні домішки графіту. Тут же знайдено цілий сіроглиняний глечик з ручкою, виготовлений на гончарському крузі [33].

Інші поселення. В різних місцях Закарпаття зараз відомо чимало латенських поселень, проте вони недостатньо ще вивчені. На окремих з них проводились незначні розвідкові розкопки, які дозволили встановити культурно-хронологічну належність поселень. Але більша частина їх виявлена випадково і вимагає дальшого поглибленого дослідження. Так, у 1953 р. в Ужгородський музей була передана колекція із семи гончарних сіроглиняних посудин пізньолатенського часу. Посудини знайдені в глиняному кар'єрі Берегівського цегельного заводу. На жаль, обставини цієї знахідки залишились невиясненими.

Ряд поселень латенського часу було виявлено у 1962 і 1964 рр. Закарпатською розвідкою Інституту археології АН УРСР, яка обстежила нижню гряду західних схилів Карпат і частково долину річок Латориці і Тиси. Крім згаданих, тут виявлено поселення Пістрялове I, II, Новоселиця II, Мачола, Братове, Велика Гораздівка, Бобове, Виноградове — замок, Вари II та ін. Підйомний матеріал цих поселень складається із ліпної і латенської гончарної кераміки, аналогічної по техніці виготовлення і формах раніш описаних поселень. На деяких пунктах траплялись уламки зернотерок, шматки печини, глиняної обмазки, кістки тварин, вугілля.

Могильники. Поховальні пам'ятки латенського часу на Закарпатті до цього часу залишаються маловивченими і недостатньо дослідженими. Майже всі матеріали здобуті наприкінці минулого і на початку нашого століття. Останнім часом вони доповнені невеликими дослідженнями у с. Бобове, Колодне та інших місцях, що дозволило уточнити старі стратиграфічні дані і зробити ряд спостережень.

В літературі можна знайти згадку щонайменше про два десятки латенських могильників на Закарпатті, але достовірними серед них є всього шість, матеріали з яких наводимо нижче.

На відміну від класичних грунтових поховань із тілопокладенням у супроводі різного озброєння середньоєвропейської латенської культури на території Закарпаття в латенський час був поширений обряд тілоспалення під курганними насипами. Грунтового могильника з тілопокладенням до цього часу на Закарпатті не виявлено.

Поховальний обряд. Як уже зазначалось, всі поховання з території Закарпаття представлені виключно тілоспаленням. Кремація найчастіше здійснювалась у стороні від поховання, хоч в окремих випадках вона відома і на місці під курганним насипом. Захоронення були урнові

---

[33] J. Zatlukál és E. Zatlukál. Adatok..., стор. 166—167.

або ямні. Урни складалися під насип кургану на рівні похованого горизонту Найчастіше урнами служили ліпні горщики, і тільки в окремих випадках знайдені гончарні латенської роботи. Крім урнових поховань відомі випадки, коли тілоспалення зсипане в округлу яму під курганом. Як поховальний інвентар виступають миски, черпаки і горщики, причому в усіх похованнях зустрічається як ліпна, так і гончарна кераміка. Переважає ліпна. Небіжчика спалювали при повному убранні, про що свідчать знахідки зіпсованих у вогні речей особистого убору — фібули, ланцюжки тощо. Біля поховань зовсім відсутні кістки домашніх або диких тварин від напутної їжі, що характерно для середньоєвропейських кельтських поховань.

Обряд тілопокладення зафіксовано в трьох похованнях, виявлених не на могильниках, а на околиці поселення Галіш-Ловачка. На жаль, орієнтація поховань залишилася невиясненою. Всі три поховання були виявлені в грунтових могилах. Один із кістяків лежав у кам'яному ящику і супроводжувався срібними монетами.

Більшість відомих могильників не пов'язано з поселеннями. Комплекс поселення і могильника виявлено тільки в с. Бобове, але поселення до цього часу ще не досліджене. Найкраще вивчено могильник і поселення на горах Галіш-Ловачка.

Галіш-Ловачка. Вивчення могильника Галіш-Ловачки в значній мірі ускладнено відсутністю наукової документації. Могильник досліджувався Т. Легоцьким в середині минулого століття. Згадка про могильник, що пов'язаний з поселенням, є в кількох публікаціях Т. Легоцького [34].

Одне поховання було виявлене у 1844 р. на південному схилі гори Галіш на місці сучасного кам'яного кар'єру. Чоловічий кістяк лежав у витягнутому положенні в прямокутному кам'яному ящику. Біля небіжчика знайдено понад 30 срібних монет, які імітують тетрадрахми Філіпа і Олександра Македонського. Тоді ж було виявлено ще два поховання на південно-східному схилі гори Ловачки. Обидва поховання здійснені за обрядом тілопокладення. Одне з них, як і вище описане, виявлене у кам'яному ящику в супроводі «жменьки» срібних монет. Поруч знаходилось інше поховання, характер поховальної споруди якого залишився невиясненим. Відомо тільки, що це було тілопокладення у витягнутому положенні. Біля нього знайдено дрібні шматки від залізних виробів, форма яких уже не відновлювалась.

Основний могильник, що розташовувався в північно-східному напрямку від поселення, на гірському пасмі Обуч, був курганний. Тут у 1868 р. Т. Легоцьким розкопано декілька курганів, але їх матеріали не збереглись до наших днів. Відомо тільки, що в розкопаних курганах виявлені тілоспалення з кремацією на місці поховання. На рівні колиш-

[34] T. Lehoczky. Adatok..., том I, стор. 25, 84; том II, стор. 74; T. Lehoczky. Emlékek a régibb vaskorbol Munkács környéken, стор. 198; T. Lehoczky. Vaskori emlékekröl Munkács környékén.— AÉ, XXVIII. Budapest, 1908, стор. 250.

нього горизонту знайдені палені людські кістки, скупчення попелу, вугілля і добре випалена земля. Серед залишків тілопалення траплялись уламки товстостінної ліпної кераміки примітивного гатунку.

с. Бобове. У 1964 р. Закарпатська археологічна розвідка Інституту археології АН УРСР провела невеликі роботи на кургані біля с. Бобове, Виноградівського району Закарпатської області.

Насипка кургану в момент дослідження досягала 3,1 *м*, діаметр — 40 *м*. Під курганом на рівні колишнього горизонту виявлене тілоспалення з куштановицько-латенським інвентарем [35]. Змішані з попелом кальциновані кістки були складені в купку у невеликій ямці овальної форми. Тут же виявлено п'ять посудин, ліпні куштановицькі та гончарні латенські.

Ліпні посудини представлені трьома мисками із загнутими до середини вінцями та уламками черпаків з петельчастою ручкою. Цікава гончарна кераміка. Тут вперше на Закарпатті знайдено фарбовану кельтську кераміку. В поховальному комплексі вона репрезентована жовтоглиняною гончарною вазою з вузьким горлом і роздутим тулубом. Зовнішня поверхня вази має рожево-жовтий фон на якому червоною фарбою нанесені горизонтальні смужки шириною близько 2 *мм*. Крім неї знайдена сіроглиняна миска з добре запрофільованими вінцями і горщик приземкуватої форми з різким перегином на плічках і дуже відігнутими вінцями. Поховальний інвентар представлений шістнадцятьма круглими намистами із чорної пасти, уламком залізної дротяної фібули пізньолатенської схеми і окисленими частинками бронзового поясного ланцюжка.

с. Куштановиця Мукачівського району. У 1931 р. чеський археолог Я. Бем і місцевий краєзнавець Я. Янкович проводили розкопки знаменитого Куштановицького могильника, який в той час нараховував шістнадцять курганів. В чотирнадцяти курганах, розкопаних повністю, зібраний багатий і своєрідний матеріал, що став згодом еталоном цілої культури. У кургані № 11, розміщеному в центрі могильника, знаходився виключно латенський інвентар, типовий для пам'яток Середньої Європи. Кругла насипка кургану мала висоту всього 0,55 *м*, діаметр 8 *м* [36]. Після зняття насипу в східній частині кургану на рівні старого горизонту були виявлені вугольки, а ближче до центру кургану стояла урна із спаленим прахом. Для урни використано сіроглиняний гончарний горщик латенського типу з підлискованою поверхнею. Серед кальцинованих кісток знайдено три бронзові пізньолатенські фібули з шматками бронзового ланцюжка від них, бронзове кільце від поясного ланцюжка і застібку ланцюжка.

---

[35] Роботами керував доцент Ужгородського університету Е. А. Балагурі, якому виражаю подяку за дозвіл опублікувати матеріали.

[36] J. Böhm, J. M. Jankovich. Skytové na Podkarpatské Rusi.— Carpatika, část I. Praha, 1936, стор. 53—54.

с. Колодне Іршавського району. У 1958 р. експедицією Державного Ермітажу під керівництвом Г. І. Смирнової досліджений могильник куштановицької культури Колодне II, де крім куштановицьких комплексів у курганах № IX, XI і XV виявлений змішаний куштановицько-латенський поховальний інвентар [37].

У кургані IX поховання здійснене по обряду тілоспалення на стороні, залишки якого розміщені на рівні стародавнього горизонту. Поховання супроводжувалось ліпним посудом куштановицького типу і уламком сіроглиняної тонкостінної посудини, виготовленої на гончарському колі.

У кургані XI знаходилося тілоспалення на стороні із значною кількістю ліпного куштановицького посуду. Серед поховального інвентаря в шарі під ліпними мисками виявлено уламок сіроглиняного гончарного черпака.

Курган XV відноситься до числа найбільших на могильнику. Глиняна насипка кургану мала висоту 0,8 *м* і діаметр 14 *м*. В кургані зафіксовано тілоспалення на місці, про що свідчать залишки вогнища у південній частині кургану [38]. Недалеко від вогнища знайдено посудини-приставки, більша частина яких відноситься до ліпних форм куштановицької культури. Серед кераміки з поховання трапилась гончарна світлокоричнева миска із складнопрофільованими вінцями і округлим тулубом. За формою і технікою виготовлення її можна віднести до пізньолатенських форм, характерних, зокрема, для поселення Галіш-Ловачка.

с. Мачола Берегівського району. У 1932 р. до Мукачівського музею надійшов скляний браслет пізньолатенського часу, знайдений в тілопальному похованні біля с. Мачола. Роком пізніше Я. Янкович відвідав місце знахідки і виявив багато зруйнованих тілоспалень у супроводі кераміки [39]. Частина матеріалів була зібрана тоді ж. В Ужгородському музеї до цього часу зберігається гончарний пізньолатенський горщик-урна із чорнолискованою поверхнею, роздутим тулубом і добре відігнутими вінцями. Загальна форма його біконічна, добре витриманих пропорцій.

с. Оноківці Ужгородського району. У фондах Ужгородського музею зберігаються матеріали куштановицького могильника з с. Оноківці. В курганах могильника виявлено тілоспалення в урнах. Урни — ліпні тюльпаноподібні горщики витягнутої форми, іноді з наліпним розчленованим валиком у верхній частині. В одному з курганів урною служив сіроглиняний горщик чудової гончарної роботи, характерний для пізньо-

---

[37] Г. И. Смирнова. Отчет Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа за 1958 г. Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 7.

[38] Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология..., стор. 107.

[39] J. Jánkovich. A Munkácsi Lehoczky-müzeum régészeti ásatá a cseh megszállás alatt. Ungvár, 1942, стор. 199—300, рис. 2—3.

латенської доби. Горщик невеличкий, приземкуватої форми, тулуб оздоблений гладкими рельєфними валиками.

Скарби і випадкові знахідки. З території Закарпатської області походять декілька скарбів пізньолатенського часу, які були виявлені в різні роки під час випадкових земляних робіт. За характером речей скарби можна поділити на ювелірні, знаряддя праці і монетні.

с. Мала Біганьь Берегівського району. У 1952 р. під час копання силосної ями на глибині 1,6 *м* робітники натрапили на невеличкий дерев'яний ящик [40]. На жаль, фіксація на місці не проводилась і зотлілий ящик був знищений. На тій же глибині, тільки трохи в стороні, знаходився глиняний горщик, але які саме речі були в ньому, залишилось невідомим. Скарб складався з ювелірних і культових речей: круглий гладкостінний ручний браслет із прозорого голубого скла, ножний браслет із трьох сферичних півкуль, викуваних із тонкого листа міді. Від браслета збереглась одна півкуля із невеликим шарніром для з'єднання. Крім браслетів знайдено дві невеликі бронзові статуетки. Одна з них зображає дикого кабана і використовувалась, очевидно, як амулет. На верхній частині тулуба кабанчика збереглось бронзове кільце для підвішування. Тварина передана в динамиці: рот з іклами відкритий, вуха насторожені, ноги розставлені широко мов упираються в землю. Окремі деталі фігури передані чітко і реалістично. На місці ока зроблена невелика кругла дірка, а шерсть на тулубі передана в техніці русту.

Друга статуетка зображає ідола у вигляді невеликої чоловічої фігурки без одягу під час, очевидно, якихось магічних дій — права рука піднята над головою і пальцями торкається волосся, а ліва зігнута в лікті й находиться на грудях. Ноги прямі, розставлені на ширину плеч. Незвичайність зображеної особи підкреслена довгим волоссям, заплетеним у косу, яка звисає на праве плече. На спині статуетки, під лопатками, зроблена невеличка ямка для вертикальної насадки ідола.

с. Клячанове Мукачівського району. У 1954 р. на гірському пасмі Обуч під час виноградного плантажу виявлено скарб із знарядь праці. Скарб був закопаний в жовтий лес на глибину 0,75 *м*. В ньому виявлено сім залізних знарядь праці часу пізнього латену [41]. Це сокирикельти з прямокутною втулкою (рис. 16, *15, 17, 19, 20*), залізний наральник витягнутої листоподібної форми (рис. 16, *18*), аналогічний наральникам з поселення Галіш-Ловачка, стамеска з трубчастою втулкою і довгим тоненьким стержнем, кухонний ножик з горбкуватою спинкою і тоненьким черешком (рис. 16, *16*). На особливу увагу заслуговує циліндричний ковальський пробійник (рис. 16, *14*), інструмент, який в археологічних знахідках трапляється дуже рідко і для пізньолатенської доби відомий тільки з поселення Галіш-Ловачка.

---

[40] П. Сова-Гмитров. Новые латенские находки в Закарпатье.— Sl. A., VI—1, 1958, стор. 136—137.

[41] П. Сова-Гмитров. Новые латенские находки..., стор. 136.

Характер Клячановського скарбу, форма виявлених знарядь, техніка виготовлення, а також його асортимент дають підстави вважати, що він має безпосередній зв'язок з поселенням Галіш-Ловачка. Навряд чи можуть бути сумніви, що речі скарбу були виготовлені в майстернях Галіш-Ловачки. Очевидно, скарб належав одному з мешканців цього поселення, який у хвилину небезпеки заховав свої знаряддя в землю на відстані 1 *км* на північ від поселення.

с. Гараздівка Берегівського району. Під час плантажу виноградників у 1957 р. був знайдений скарб пізньолатенських монет. При обстеженні місця знахідки було встановлено, що на місці скарбу існувало і одночасове йому поселення, яке вже на час обстеження було знищене. Скарб виявлено на глибині 0,5 *м* в глиняному ліпному горщечку, в якому знаходилося понад сто монет. Навколо нього простежувались залишки вогнища, глиняна обмазка стінок жител і багато ліпної і гончарної кераміки пізньолатенського часу [42]. Монети — товсті, масивні срібні імітації тетрадрахм Філіпа II Македонського. Деякі з них мають додаткові тавра різноманітної форми і радіальні надрізи.

Крім згаданих, у фондах Ужгородського музею зберігається ще кілька десятків монет пізньолатенського часу — срібних імітацій македонських тетрадрахм. Місця знахідок їх відомі більше ніж в 20 пунктах, але умови і обставини знаходження їх залишились невиясненими і ми в даному випадку обмежимось тільки їх картографуванням.

---

[42] П. Сова-Гмитров. Великогараздовский клад варварских монет, Studijné zvesti AÚ SAV, č. 4. Nitra, 1961, стор. 134—137.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Провідні пам'ятки пізньолатенського часу на Закарпатті мають величезний і різноманітний речовий матеріал. Він становить основу джерельної бази, аналіз якої дає змогу з'ясувати ряд важливих питань, пов'язаних з хронологією даної групи пам'яток: питаннями виробничої і господарської діяльності міжплемінних культурних і торгових зв'язків місцевого населення Закарпаття, його етнічну приналежність і місце в історичному розвитку Центральної і Східної Європи.

Аналіз речового матеріалу ми пропонуємо в такій послідовності, яку він відігравав у економічному і господарському житті місцевих племен останньої чверті першого тисячоліття до н. е.

Землеробські знаряддя. Із поселень і скарбів латенського часу на Закарпатті походить більше як 85 землеробських знарядь праці. Вони представлені наральниками різних типів, серпами, косами, а також великою кількістю зернотерок і жорен, серед яких цілих примірників збереглося більше ста. Абсолютна більшість знарядь була здобута під час розкопок поселення Галіш-Ловачка [1]. В цілому колекція землеробських знарядь настільки чисельна, що їй важко підібрати аналогію серед загальноєвропейських місцезнаходжень доби латену, Те, що більшість цих знарядь знайдено на ремісничому поселенні, де вони виготовлялись не тільки для власного вжитку, але й для торгового обміну, дає можливість розглядати їх як панівний тип не тільки для вузького окремого населеного пункту чи незначної округи, але й для значної території Карпатського басейну, зв'язаної спільним і високорозвинутим латенським економічним ринком в останні століття до н. е. Це зауваження буде справедливим не тільки по відношенню до землеробських знарядь, але й по відношенню до всього виробничого інвентаря, особливо до ремісничих виробів.

Землеробські знаряддя представлені трьома основними категоріями — грунтообробними, хлібозбиральними і знаряддями для переробки сільськогосподарських продуктів (наральники, серпи, коси, зернотерки й ручні жорна).

Наральники представлені 33 екземплярами. Це найбільш численна група, доброї збереженості, і тільки на деяких трохи зіпсована робоча частина. Виготовлені вони із товстого листового заліза трикутної форми шляхом загину широких лопастей у овальну втулку. Є деякі незначні відміни у формі втулки, які, проте, до певної міри змінюють

[1] В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка, стор. 92—141.

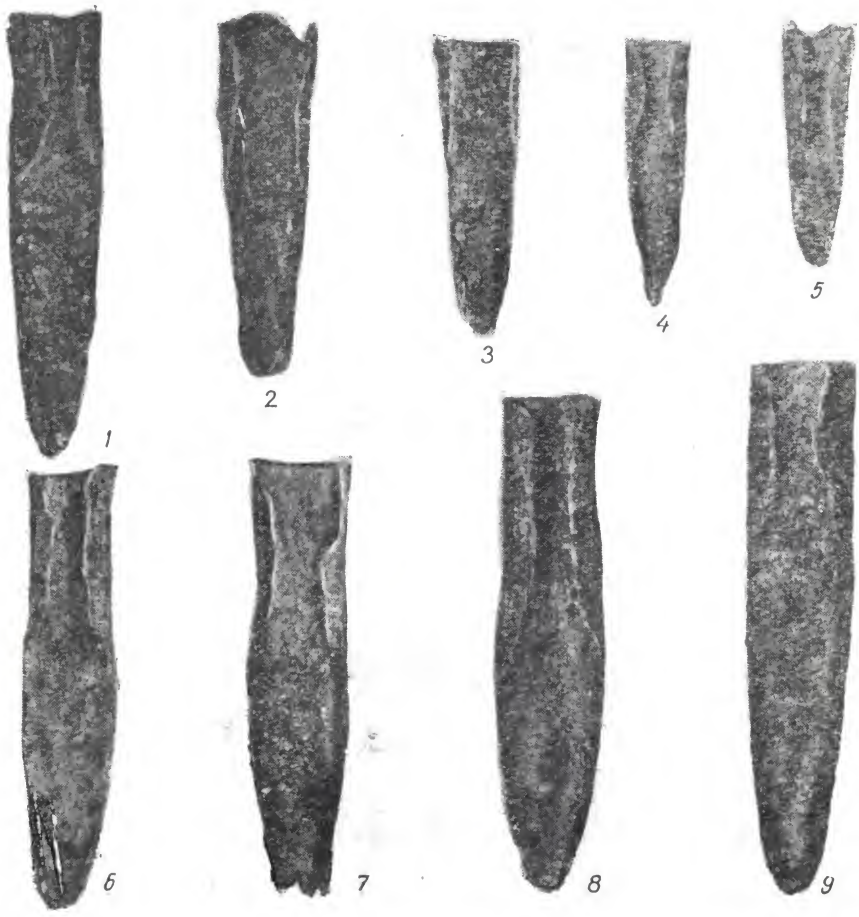

Рис. 10. Вузьколезі наральники з поселення Галіш-Ловачка.

форму знаряддя, що дає підстави розподілити наральники на дві основні групи, які, можливо, мали і певне своєрідне функціональне призначення.

Перша група налічує 10 вузьких витягнутих наральників, у яких ширина втулки співпадає із шириною леза. Втулка зроблена шляхом простого загину бокових граней, що надає знаряддям дещо жолобчастої форми. Довжина наральників коливається від 15 до 25 *см*. Ширина втулчастої частини — 4—5 *см* (рис. 10, *1—9*). У профілі наральники майже прямі з ледь помітним дугастим вигином.

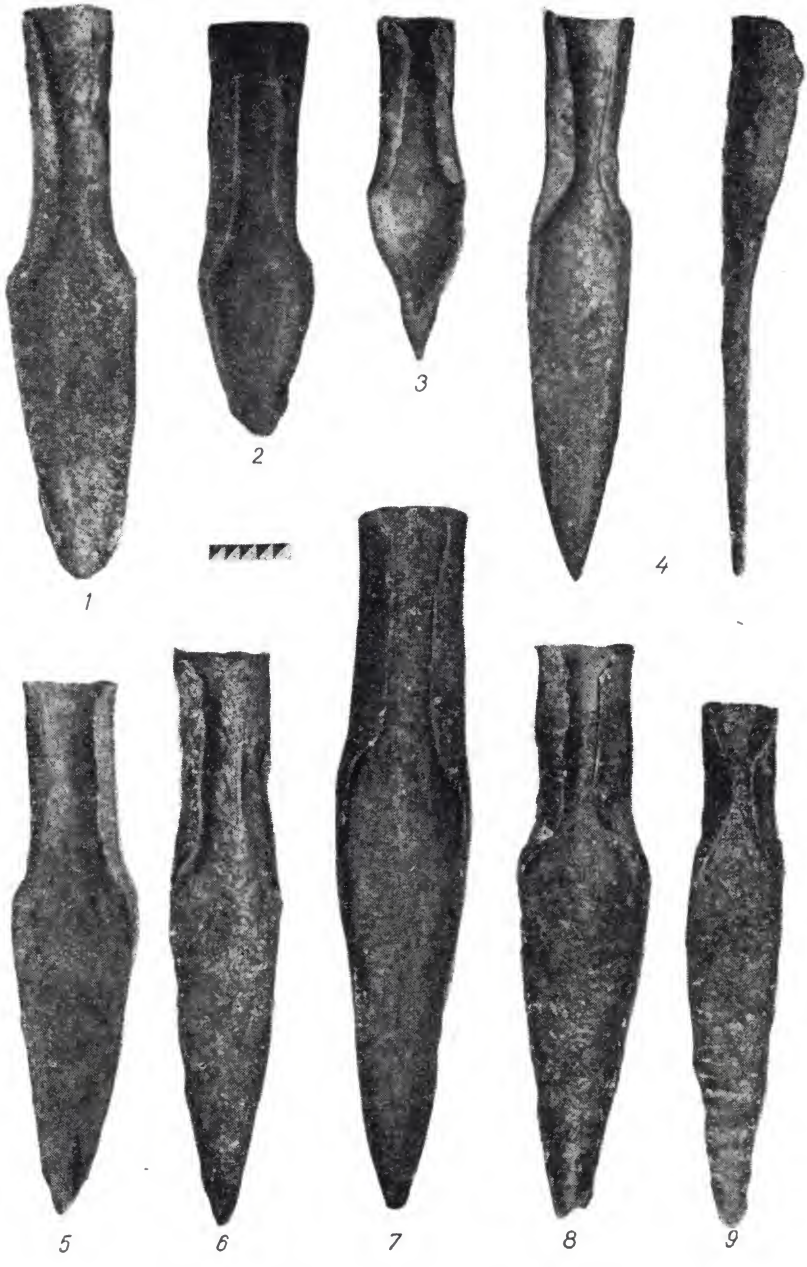

Рис. 11. Наральники першої та другої групи.

Друга група нараховує 23 наральники. В цілому вони подібні до вищеописаних. Різниця між ними полягає в тому, що їх леза ширші за втулку, а самі наральники масивніші. Їх довжина — від 25 до 35 *см*, ширина у верхній частині леза — 8—9 *см*. Втулка витягнута, вузька, різко окреслена (рис. 11, *1—9*, 12, *1—7*). Її довжина 4—5 *см*. Два наральники відрізняються від решти знарядь, особливо довгою витягнутою по відношенню до загальних пропорцій, формою (довжина — 12 і 13,5 *см*) (рис 11, *1, 2*).

Серпи — найбільш поширена група хлібозбиральних знарядь. За формою вони подібні до коси-горбуші, але відрізняються масивністю,

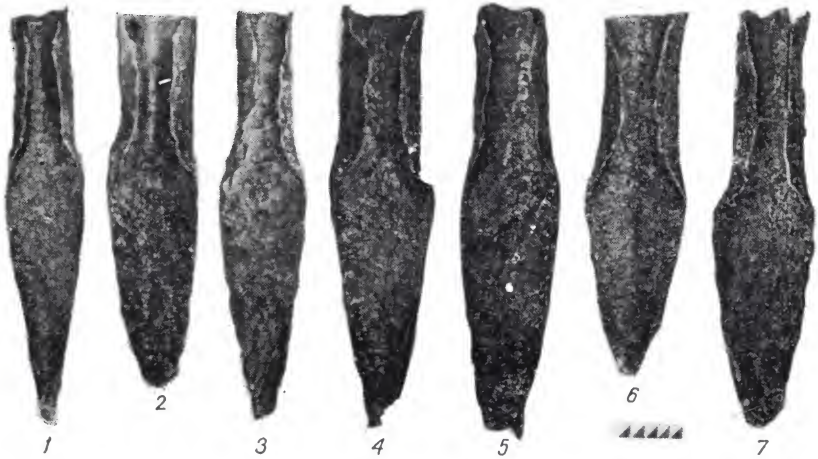

Рис. 12. Наральники другої групи.

меншими розмірами, шириною леза й формою п'ятки. Серед 22 серпів повністю збереглось 9 (на дечких зіпсовані кінчики леза). Довжина їх коливається в межах 25—30 *см*, а ширина робочої частини становить 2—2,5 *см*. Леза серпів плавної дугастої форми з трохи витягнутим прямим кінцем. На нижній частині руків'я є боковий шип для закріплення дерев'яної колодки. В цілому серпи однотипні (рис. 13, *1—5*). Незначні відміни спостерігаються у способі закріплення руків'я. На чотирьох серпах крім шипа є ще по одній залізній заклепці в центральній частині черешка. Один з серпів має своєрідну форму — витягнуте пряме лезо, довгий черешок, для руків'я і різко зігнутий кінець. Цікавий серп, що походить, очевидно, з ковальської майстерні і ще не має на собі ніяких слідів вжитку. Поверхня гладка, покрита рівним тонким шаром окисів, лезо рівне не спрацьоване, добре загострене.

Коси представлені 18 знахідками. За формою вони відносяться до широко відомого типу коси-горбуші — довгий витягнутий кінчик і

плавний перехід полотна в п'ятку. П'ятка завжди вужча за лезо і, як і серпи, має боковий шип. На відміну від серпів, коси більш масивні. Довжина цілих екземплярів досягає по прямій до 55 *см* в середньому, ширина полотна — 5—6 *см*, а товщина спинки — 0,3—0,5 *см* (рис. 14,

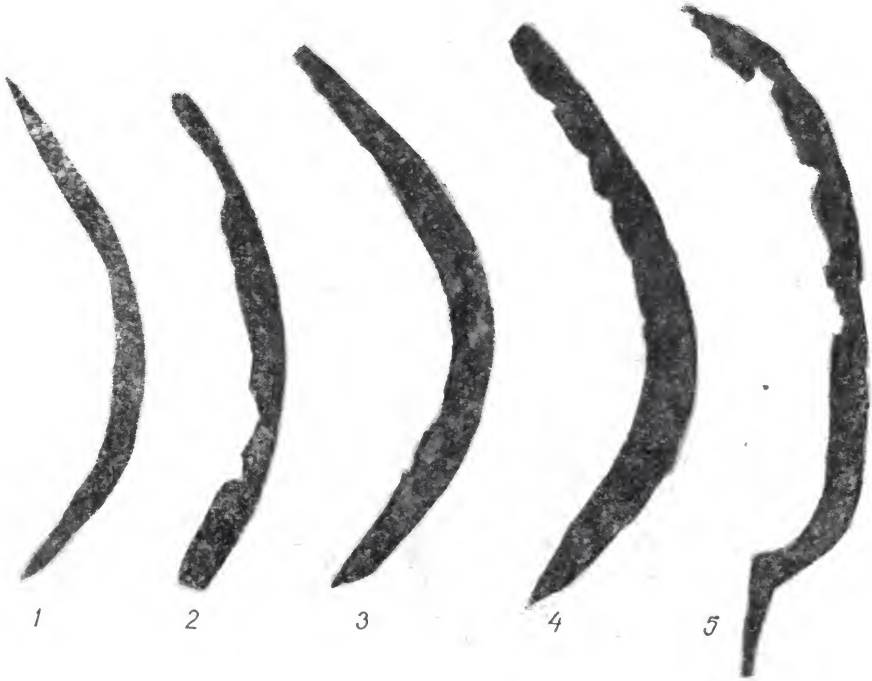

Рис. 13. Серпи з поселення Галіш-Ловачка.

1—9; 15, *1—9*). На кількох примірниках збереглись залізні напівовальні кільця для закріплення коси до кісся.

Чотири коси своєрідної форми. Вони більш досконалі і близькі до сучасних кіс: леза прямі з різко відігнутим кінцем і п'яткою, хоча п'ятка ще не має характерного для більш пізніх часів колінчастого уступу. Довжина кіс — 33—40 *см*, ширина робочої частини — 2,5—3 *см*. Збереженість всіх чотирьох кіс хороша. Сліди експлуатації відсутні.

Знайдено 14 залізних перснів для закріплення коси до кісся. Їх функціональне призначення добре відоме завдяки збереженню цілих кіс разом з руків'ям на поселенні Латен [2]. Персні виготовлені із залізної стрічки шириною 1,5—2 *см* і товщиною 0,2 *см* шляхом загину її в овал більш-менш правильної форми.

---

[2] V. Gross. La Téne un oppidum Helvéte. Paris, 1887.

Рис. 14. Коси та кільця для їх кріплення.

Зернотерки. У фондах Ужгородського музею зберігаються зернотерки з поселення Галіш-Ловачка. Частина зернотерок на поселенні виявлена безпосередньо в житлах (№ 5, 8, 9, 12), а частина у культурному шарі.

Панівним типом зернотерок залишаються прямокутні парні знаряддя, хоча поширені й круглі жорна. Останні відомі тільки на поселеннях Галіш-Ловачка і Новоклинове. Діаметр їх 35—45 *см,* товщина — 10 *см.*

Рис. 15. Коси.

В центрі верхнього каменя завжди є круглий отвір діаметром 2,5—3 *см* для насипання зерна. На робочій частині верхнього каменя жорен є поперечний заглиблений паз, що пересікає центральний отвір. Глибина паза — 0,5—0,8 *см*, ширина — 1,2 *см* (рис. 16, *21*, *22*).

Розміри прямокутних зернотерок в середньому 30×40 *см*, товщина — 8—10 *см*. Верхній камінь іноді трохи більший за нижній. На його бокових стінках з обох кінців є невелике заглиблення для пальців рук. Центральний отвір конічної форми з верхнім діаметром 4—5 *см*. На робочій частині верхнього каменя, як і на жорнах, є поперечний заглиблений паз через центральний отвір.

На поселенні Галіш-Ловачка була знайдена зернотерка, розміри якої набагато перевищують типові зернотерки цього часу. Вона прямокутної форми [3], розміром 70×40 *см* і може бути віднесена до своєрідного ручного млина. На цьому ж поселенні було виявлено ще п'ять каменів-напівфабрикатів для зернотерок. Один з них симетричної прямокутної форми з добре обробленими поверхнями, але без центрального отвору [4]. Решта каменів залишилась на різних стадіях обробки.

У зв'язку з характеристикою землеробських знарядь згадаємо кам'яну ступу для помолу зерна, що була знайдена на Галіш-Ловачці. Вона витесана з сірого пористого туфа і має неправильну прямокутну в поперечнику форму. Висота її 31 *см*, зовнішній діаметр 26 *см*, а внутрішній 11 *см*. Глибина ступи 21 *см*.

На поселенні Галіш-Ловачка виявлено ряд знарядь, пов'язаних з розвитком скотарства і, зокрема, вівчарства. Це вісім ножиць для стрижки овець, які за формою нагадують сучасні: широкі плоскі леза з'єднані витягнутою пластинчастою пружиною (рис. 17, *17*, *18*). Із вівчарством пов'язується також окуття верхньої частини пастушої палки із загнутим на кінці гачком (рис. 16, *10*).

На ряді поселень виявлені знаряддя праці, пов'язані з різними промислами, які відігравали другорядну, допоміжну роль в господарському розвитку місцевих племен. Так, на поселенні Галіш-Ловачка виявлено 19 залізних трубчастих окуттів від лодочних жердин. Вони виготовлені із трикутного залізного листа шляхом загибу основи у втулку. Вони різні за розмірами і масивністю Висота їх від 6 до 22 *см*, а діаметр верхньої частини втулки — 4—5 *см* (рис. 18, *17*). На деяких з окуттів є невеличкі отвори для кріплення до дерев'яної жердини.

На Галіш-Ловачці знайдено садовий ніж. Лезо ножа плоске, широке у формі півмісяця, один кінець якого переходить у витягнутий круглий черешок.

Ремісничі знаряддя. Основні матеріали для характеристики ремісничих знарядь праці були виявлені на поселенні Галіш-Ловачка. Вони представляють всі провідні галузі ремісничої діяльності — ковальську,

---

[3] T. Lehoczky. Adatok..., стор. 75.
[4] Там же, стор. 75.

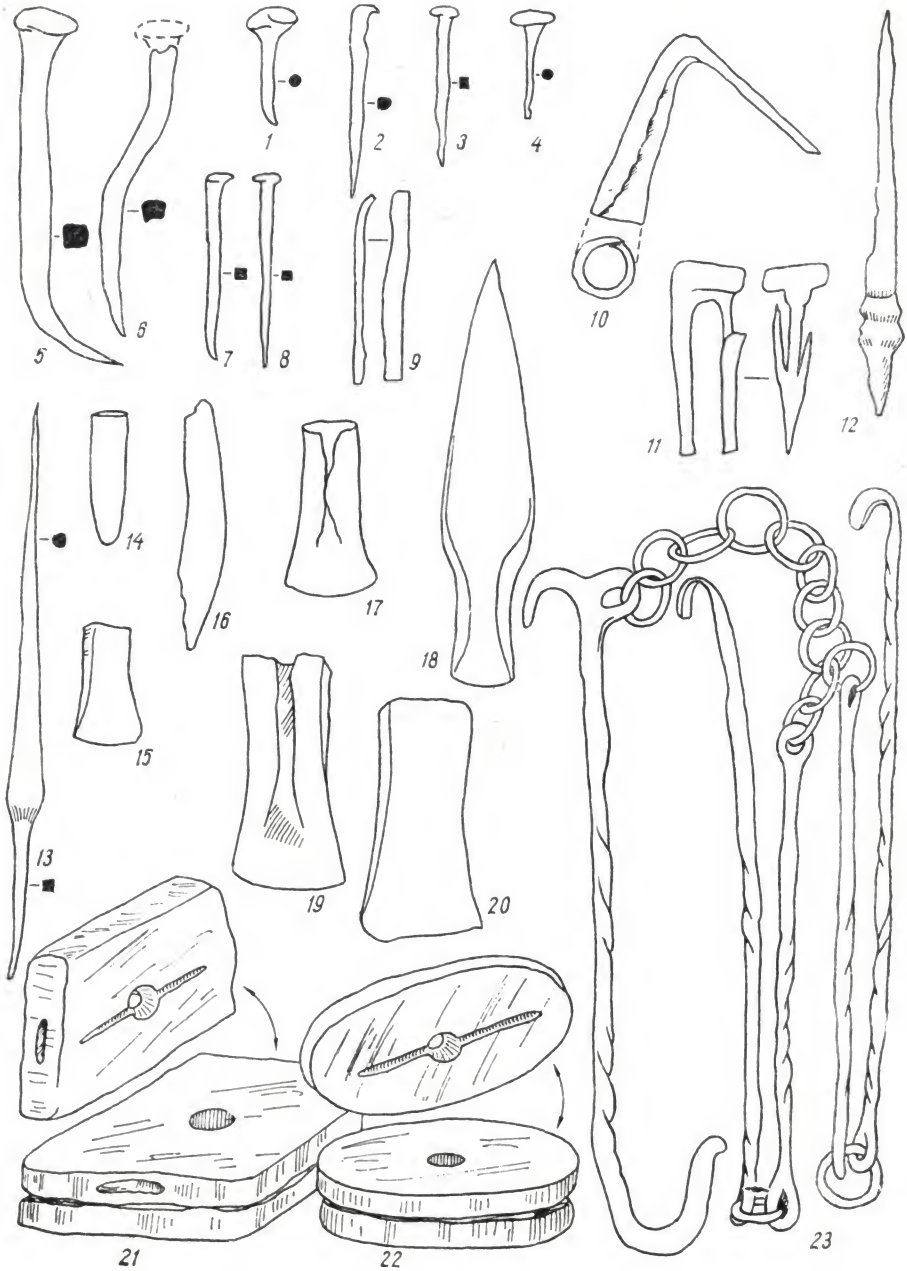

Рис. 16. Побутові речі і знаряддя праці.

Рис. 17. Знаряддя промислів, скотарства і предмети побуту.

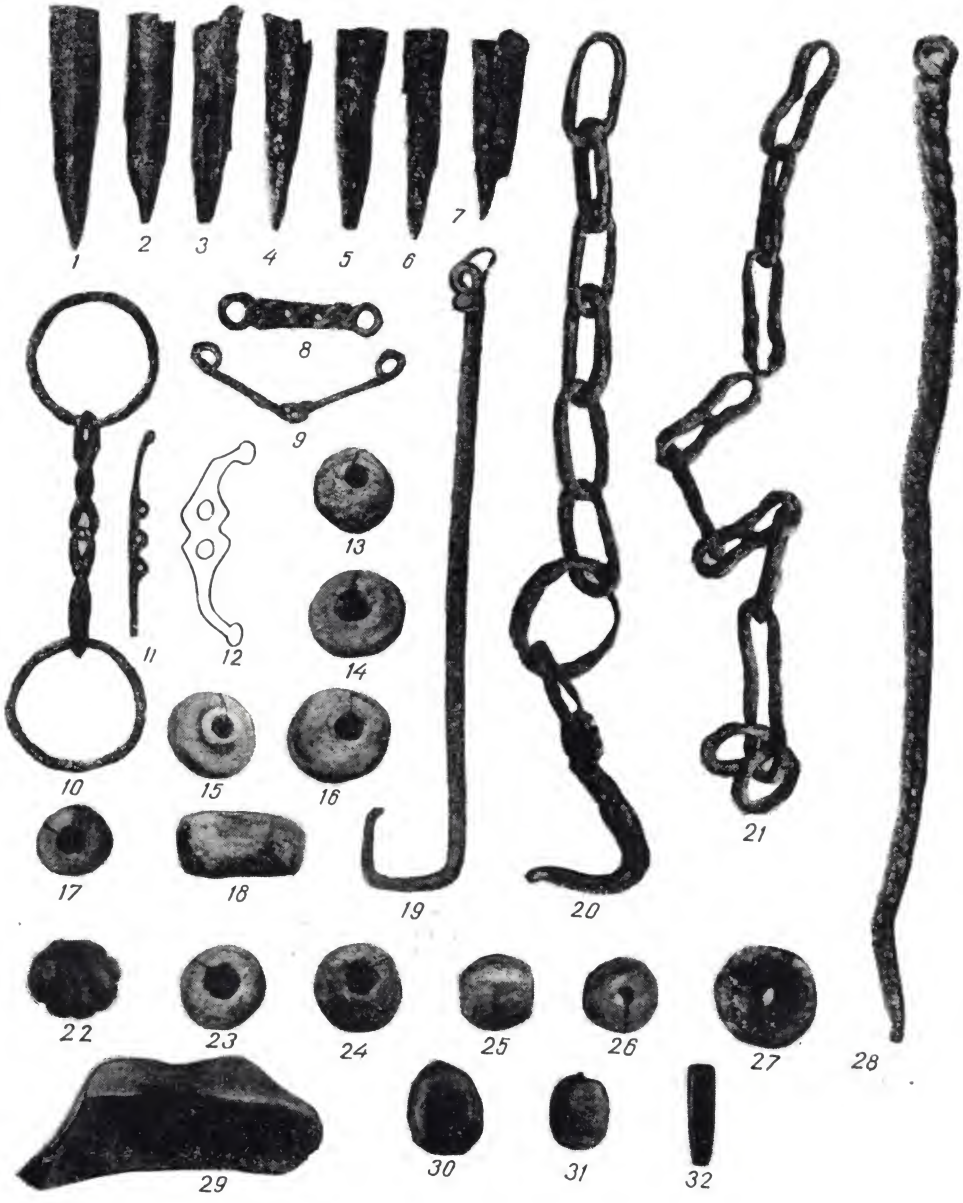

Рис. 18. Глиняний та металевий інвентар поселення Галіш-Ловачка.

ювелірну, деревообробну, карбування монет, а також ряд дрібних кустарних промислів і домашні види ремесла, продукція яких не виходила за межі власного вжитку. Особливо повно представлені знаряддя для обробки чорного і кольорового металів.

Жителі поселення в Новоклинові спеціалізувалися в залізодобуванні для широкого ринку. Виробництво заліза, але в набагато скромніших масштабах, виявлено і в Галіш-Ловачці, де було знайдено і дві ковальські криці формою округлого шматка заліза діаметром близько 12—15 *см*, вагою 3,2 і 2,8 *кг*. Вони добре проковані, середня частина їх

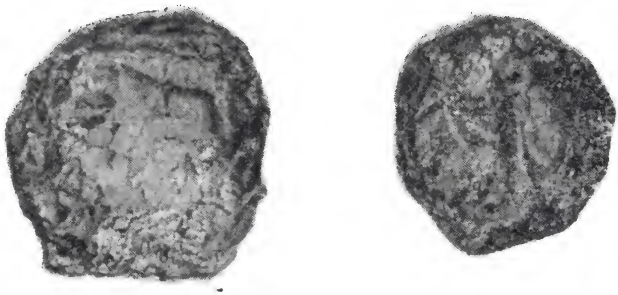

Рис. 19. Ковальські криці.

трохи увігнута (рис. 19). Пористість і домішки крупнозернистого шлаку і породи віджаті. Аналогічна, тільки менших розмірів, криця знайдена на Радванці.

Ковальський інструмент. Чисельний асортимент ковальських знарядь дозволяє простежити не тільки повний цикл виробничих операцій, але й різні технологічні прийоми, які застосовувались в металообробці.

З Галіш-Ловачки походять шість ковадл, пристосованих для різних виробничих операцій. Вони поділяються на два типи. До першого відносяться великі ковадли, які вживалися для проковки і виготовлення масивних виробів. До другого — ковадли значно менших розмірів, на яких виконувалися різні ювелірно-слюсарські роботи.

Великі ковадли. 1. Ковадло виготовлене із цільного масивного шматка заліза у вигляді чотирикутної зрізаної піраміди з робочою площадкою на її основі (рис. 20, *18*). Розмір робочої частини 11,3×11 *см*. Висота ковадла 14,5 *см*. Робоча площадка трохи розплющена, з невеликими запливами по краях. Нижня частина закінчується рівним прямокутним зрізом розміром 4,2×4,2 *см*. Вага ковадла 4,75 *кг*.

2. За формою ковадло подібне до першого, але менше за розмірами. Розміри робочої площадки — 5,2×4 *см*, висота — 9,5 *см*.

3 Чотиригранне ковадло заввишки 8,8 *см*. Його робоча площадка 3,4×3 *см*. Нижня частина ковадла кріпилася у дерев'яну колоду. Вона загострена і має з двох боків невеликі горизонтальні шипи-упори.

Малі ковадли. 1. Ковадло чотирикутної в розрізі форми заввишки 5,5 *см*. Розміри верхньої частини — 3×2,5 *см*. В нижній частині є невеликий виступ з горизонтальним наскрізним отвором для закріплення ковадла у якусь підставку (рис. 20, *7*).

2. Невелике ковадло у вигляді зрізаного конуса з робочою площадкою на основі. Діаметр ковадла — 3,5 *см*, висота — 5 *см* (рис. 20, *13*).

3. Ковадло аналогічне за формою до попереднього. Висота його 4,8 *см*, діаметр робочої частини 3,5 *см* (рис. 20, *17*).

Молотки. За формою, а в багатьох випадках і за розмірами, пізньолатенські молотки майже повністю збігаються із сучасними мулярськими молотками. Ударна площадка квадратної форми із запливами по краях, а протилежний кінець плоский, трохи витягнутий. Овальний отвір для руків'я розміщений в середній, трохи потовщеній частині.

На поселенні Галіш-Ловачка знайдено сім молотків. Два з них відносяться до числа великих молотів-кувалд, а решта до молотів-ручників.

1. Молот-кувалда доброї збереженості. Виготовлений із великого шматка заліза чотиригранної форми, довжиною 24 *см*. В центральній частині, де розміщений прямокутний отвір для руків'я розміром 4×3 *см*, молот трохи потовщений і досягає тут 8 *см*. Обидва робочі кінці його рівно зрізані. На більшому є площадка 8×6 *см* з запливами за бокові грані. На другому кінці площадка меньша 6×5,5 *см* і менші сліди зношеності (рис. 20, *14*). Вага молота 6,25 *кг*.

2. Другий молот-кувалда зберігся наполовину (рис. 20, *16*). Ударна площадка зрізана рівно. Розміри її 6,5×4 *см*. Молоток зберігся на довжину 6 *см*. Перелом припадає саме на початок отвору для руків'я, яке, очевидно, мало овальну форму.

П'ять інших молотків значно менших розмірів.

3. Невеликий молот-ручник витягнутої форми, довжиною 17,5 *см*. Розміри робочої площадки 2,2×2,2 *см*, товщина середньої частини 1,7 *см*. Робочий кінець трохи зіпсовано (рис. 20, *9*).

4. Молоток меншого розміру, але з більш масивною робочою частиною. В профілі має дугасту форму. Довжина молотка 14,4 *см*, робоча площадка 1,2×1,2 *см* (рис. 20, *6*).

5. Невеликий, але масивний молоток з широким отвором для руків'я. Довжина — 11,4 *см*, ширина робочої частини — 1,2 *см*, товщина в середній частині — 2,1 *см* (рис. 20, *5*).

6. Молоток із порівняно малим отвором для руків'я. Робочий кінець трохи зіпсований. Довжина молотка — 11 *см*, розміри робочої площадки — 1,5×1,5 *см* (рис. 20, *4*).

7. Маленький молот аналогічної форми: довжина — 9,3 *см*, ширина робочої частини — 2,1 *см*. Центральна частина молотка трохи потовщена (рис. 20, *3*).

Крім універсальних знарядь праці коваля (ковадла, молотки) на поселенні знайдено і спеціальні інструменти для обробки металу.

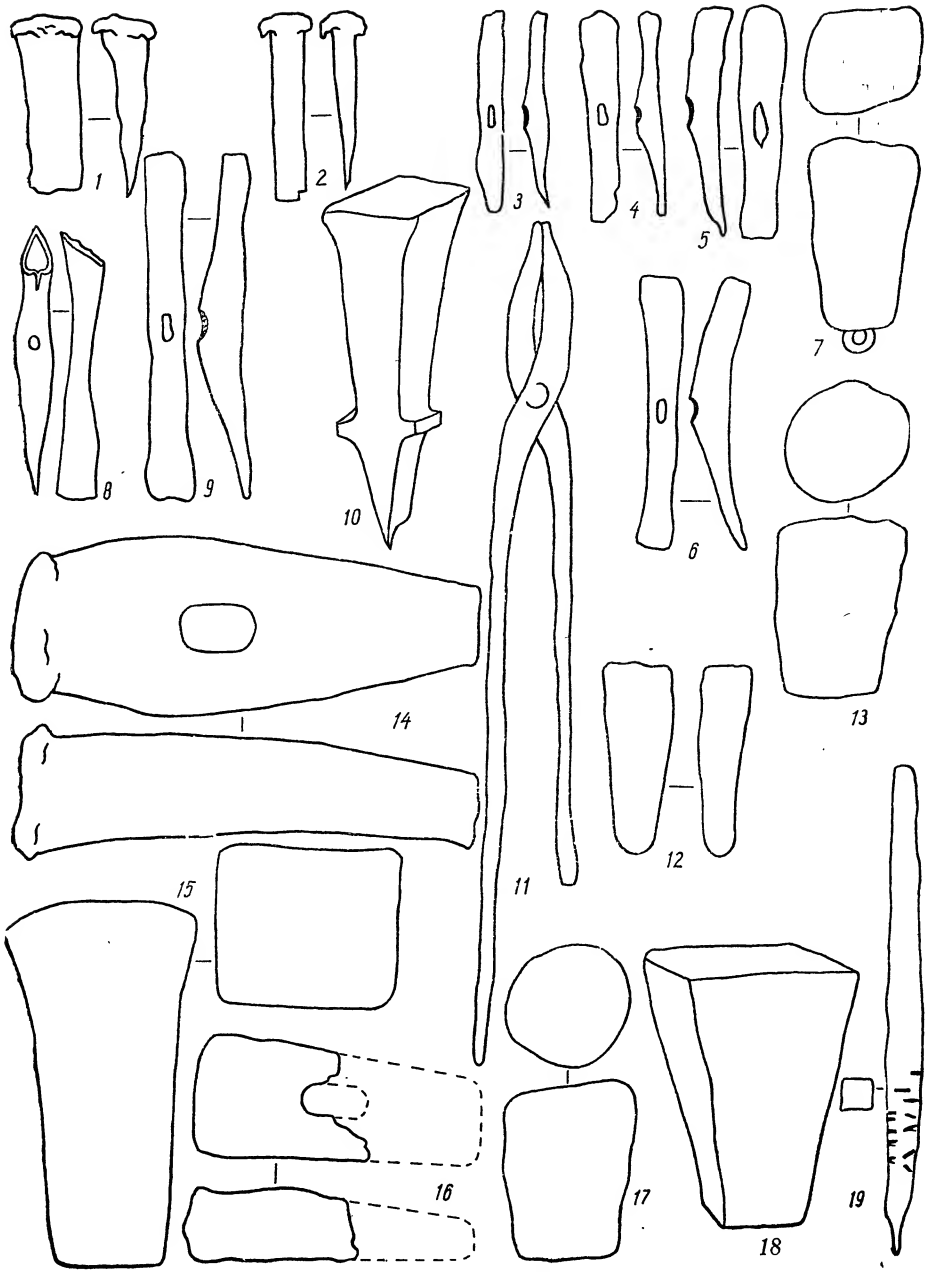

Рис. 20. Ковальський інструмент.

Ковальські кліщі. Вони зроблені з двох довгих руків'їв, скріплених між собою за допомогою шарніра. Губи витягнуті, кінці їх трохи сплющені (рис. 20, *11*). Загальна довжина — 48 *см*, довжина губ — 7,5 *см*.

Пробійники. Їх відомо два — з Галіш-Ловачки і Клячанівського скарбу. Це цільний округлий шматок заліза видовженої форми із заокругленим робочим кінцем і розширеною ударною площадкою на другому кінці (рис. 20, *12*). Довжина пробійників — 5,3 і 6 *см*, діаметр в середній частині корпусу — 1,8 і 2 *см*.

Зубила. Вони клиноподібної форми з гострим і масивним робочим кінцем і дуже розклепаною ударною площадкою. Довжина їх коливається в межах 10—13 *см*, а ширина робочої частини досягає 3—4 *см* (рис. 20, *1, 2, 8*).

Напилок відноситься до числа рідкісних знарядь. Це витягнутий чотиригранний залізний стержень довжиною 24 *см*, в нижній частині якого є невеликий тоненький черешок для закріплення руків'я. В нижній частині граней напилка помітні неглибокі, досить безсистемні горизонтальні насічки зубчиків (рис. 20, *19*).

Інструменти ювелірного ремесла. Одним з найбільших центрів по виготовленню латенських ювелірних виробів в останні століття до н. е., в тому числі і по карбуванню срібної монети, було поселення Галіш-Ловачка. З майстерень цього поселення походять тиглі для плавки кольорових металів, ливарні форми від різного виду прикрас, формочки для відливання монетних заготовок і ряд ін. До числа ювелірних інструментів, безумовно, відносяться і невеликі молотки-ручники, які ми наводили в числі ковальського інструменту, а також маленькі ковадла, що служили універсальними знаряддями для різних потреб в ремісничій практиці.

Тиглі. На поселенні Галіш-Ловачка знайдені два тиглі, виготовлені із суцільного великого шматка чистого графіту. Вибір такого матеріалу для виготовлення тиглів обумовлений, очевидно, високою вогнетривкістю цього мінералу. Тиглі мають форму конуса. Товщина бокових стінок — 2,5 *см*. На одному тиглі стінки збереглись на висоту 5 *см*, а на другому — зломані біля самого денця. Зовнішній діаметр тиглів — 13 і 16 *см*, товщина денець — 3,5 і 3,7 *см*. Внутрішні стінки покриті окисами бронзи, які місцями вузькими смужками вилились й на зовнішню сторону (рис. 21, *1*, *2*). Під впливом високої температури зовнішня сторона стінок тиглів місцями оплавилась і потріскалась.

Ливарні форми. Серед ювелірних знарядь великий інтерес становлять шість ливарних формочок з різними рисунками.

1. Найбільша за розміром і складна за рисунком двобічна ливарна форма виготовлена із пісковика світложовтого кольору. Вона має вигляд неправильного трикутника з розширеною вершиною. Робоча сторона форми гладко відшліфована. Форма має п'ять гнізд для відливки ажурних кілець, чотири розміщені в кутках прямокутної основи, а п'я-

те — в нижньому куточку форми. Литок у верхній частині форми розгалужується на два канали, кожен з яких проходить через кожну пару бокових гнізд. Внизу канали литків з'єднуються і доходять до п'ятого гнізда (рис. 22, *5*).

Верхнє ліве гніздо служило для відливання невеличких кілець прикрашених есоподібними насічками і дрібним псевдозерном між ними. Діаметр кільця — 2.5 *см* Нижнє ліве гніздо використовувалося для відливки кільця подібної форми. Основа кільця прикрашалась поперечним

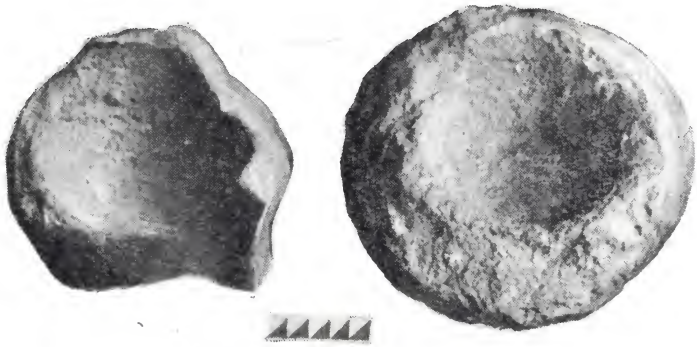

Рис. 21. Графітові тиглі.

рифлюванням і трьома симетрично розташованими есоподібними насічками. Розміри кільця співпадають з першим.

Верхнє праве гніздо використовувалось для відливки кільця діаметром 2,2 *см*, зовнішня сторона якого оздоблювалась поглибленим поперечним рифлюванням. У правому нижньому гнізді відливались кільця з есоподібними насічками і невеличкими рельєфними кружками між ними.

П'яте кільце, в нижній частині форми, повторює рисунок верхнього правого гнізда.

2. Двобічна ливарна форма, виготовлена з природнього графіту, має вигляд неправильної трапеції з більшою (8,8 *см*) і меншою (4,2 *см*) основами. Форма призначалася для відливання поясного кільця діаметром 2,3 *см*. Від його протилежних кінців відходять невеличкі відростки для з'єднання з рештою кілець ланцюжка. У верхній частині форми проходить литок для подачі сплаву (рис. 22, *6*).

3. Половина графітової ливарної форми у вигляді неправильного трикутника. Використовувалась для відливання застібки бронзового поясного ланцюжка. На вузькому кінці застібка має невеличкий відігнутий в сторону шип з потовщеною голівкою. На середній частині застібки

Рис. 22. Ливарні форми.

є круглий отвір. На протилежному кінці відливалась невелика плоска петелька для з'єднання з ланцюжком (рис. 22, *2*).

4. Складна двобічна ливарна форма з графіту нагадує неправильний прямокутник. В нижній частині зберігся отвір для підгонки протилежної частини форми. В кількох місцях форма зіпсована і литки збереглися не повністю. Форма являє собою два паралельні гнізда для

відливання двох ланок ланцюжка, кожна з яких складається із трьох з'єднаних між собою кілець діаметром 2,3 *см* (рис. 22, *4*).

5. Аналогічна графітова ливарна форма з прямокутною верхньою і заокругленою нижньою частинами. На боковій частині є невеликий отвір для з'єднання з протилежною частиною форми. Рисунок форми пристосований для відливки ланки ланцюжка у формі цифри 8 (рис. 22, *1*).

6. Невелика двобічна прямокутна ливарна форма, виготовлена із розового сланцю. У широкій верхній частині два литки проходять через чотири гнізда для виготовлення невеликих ажурних кілець. Кожна пара гнізд по вертикалі з'єднана між собою литками. У формі відливалися два типи кілець. Верхні гнізда пристосовані для кілець з трьома рядами псевдозерні по периметру. У двох нижніх гніздах відливалися кільця, прикрашені дрібним косим рифлюванням. Зворотня сторона форми густо покрита невеликими круглими заглибленнями діаметром 5,6 *см*. Кожне заглиблення має конусоподібну форму, але литки для подачі сплаву відсутні (рис. 22, *3*).

7. Я. Янковичем опубліковано ливарну форму, знайдену на поселенні Галіш-Ловачка[5]. Нечітке зображення не дозволяє вивчити деталі форми. Форма збереглась частково. В центральній її частині знаходиться розетка з п'ятьма овальними витягнутими пелюстками, основи яких радіально з'єднуються біля невеликого кружечка. На цій же формі, трохи осторонь розетки, є невелике гніздо для відливки простого гладкого кільця.

До ювелірних знарядь слід залучити залишки маленьких механічних коромислових вагів з Галіш-Ловачки. Збереглася частина ланцюжка для підвішування чашечок. Кільця ланцюжка виготовлені із плоского залізного дроту. На одному кінці ланцюжка збереглася невелика пластинка неправильної трикутної форми з отворами. Довжина ланцюжка 19 *см* (рис. 23, *10*).

Знаряддя деревообробного ремесла. Деревообробка в господарській діяльності місцевих племен займала одне з важливих місць. Це засвідчене масовими знахідками різних знарядь і інструментів, що пов'язуються з технічним використанням дерева. Широкого застосування в цей час одержали залізні втульчасті сокири, долота, стамески, ручні пилки, свердла і ін.

Характеризує рівень деревообробного ремесла колекція знарядь із поселення Галіш-Ловачки, Клячанівського скарбу. В цілому зараз відомо понад сотню різних інструментів, які поділяються на декілька категорій. Найбільш численні серед них залізні втульчасті сокири.

Сокири. Колекція сокир складається із 56 екземплярів. Вони подібні до бронзових кельтів доби бронзи. У більшості випадків сокири

---

[5] J. Jankovich. Podkarpatská Rus v prehistorii. Mukačevo, 1937, табл. XIV, рис. 28.

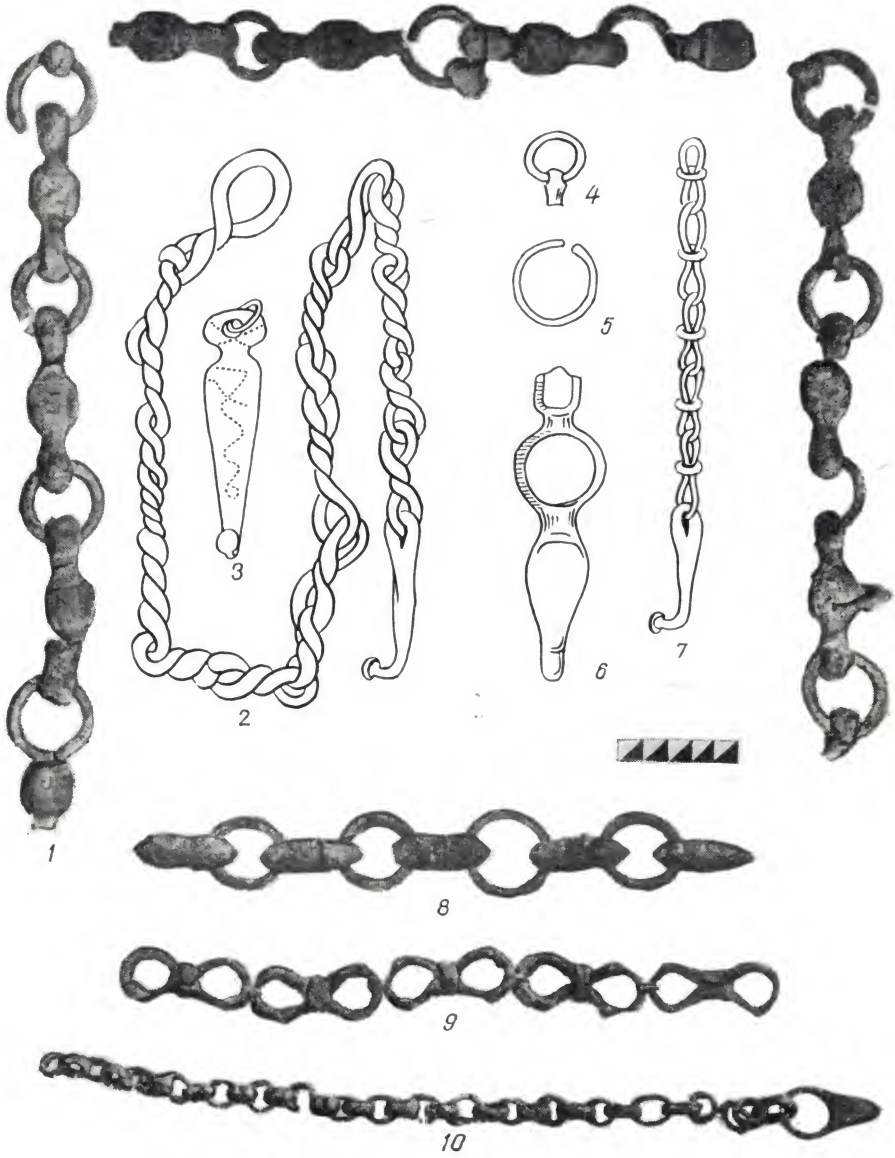

Рис. 23. Бронзові та залізні ланцюжки.

Рис 24. Сокири-колуни.

мають прямокутну втулку і вузьке лезо. За формою втулки і способом її виготовлення, а також за формою леза і його особливостями сокири поділяються на два типи.

Перший тип нараховує 32 вузьколезі сокири з широкою, майже квадратною втулкою. Вони великі, масивні, виготовлені із суцільного шматка заліза. На лезах нерідко є невеликі вищербини від довгого вживання (рис. 24, *1—13*). Розміри сокир: висота — 17 *см*, ширина леза — 7,5 *см*, розміри втулки 3,5—4×4,5—5 *см*.

Серед даного типу слід виділити сокиру, яка співпадає за формою і розмірами з рештою, але відзначається старанною обробкою поверхні

і хорошою збереженістю. Верхня частина втулки по периметру прикрашена невеличким рівчачком. Сокира строго симетрична, товщина стінок втулки рівна, лезо добре загострене. Сліди вживання відсутні (рис. 24, *8*).

Другий тип нараховує 24 сокири. Вони відрізняються від першого типу широким лезом і вузькою втулкою при невеликих розмірах. Мак-

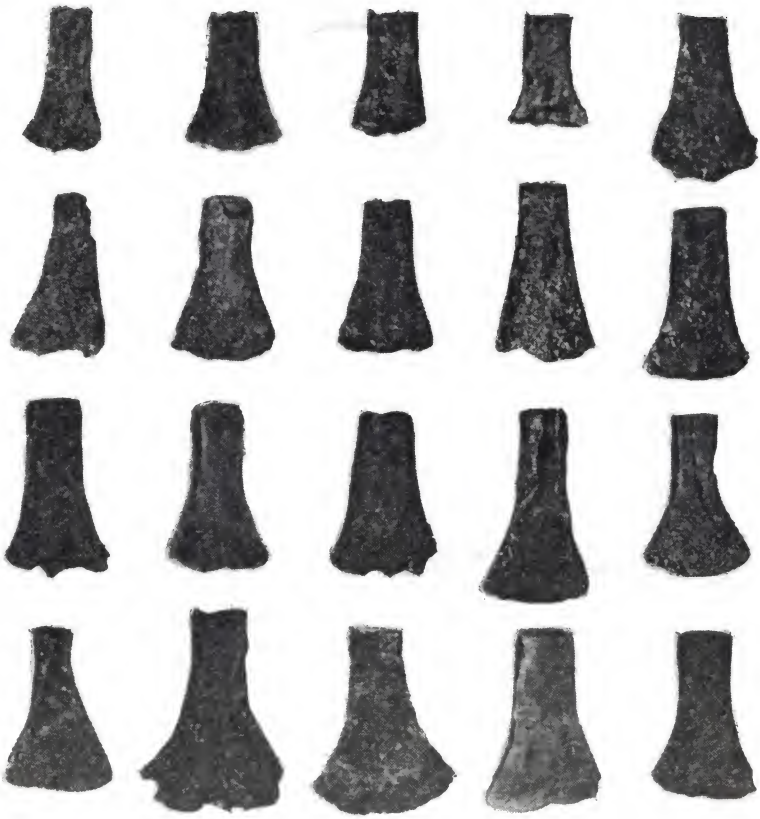

Рис. 25. Плотницькі сокири.

симальна висота сокир не перевищує 12 *см*. Втулка часто витягнута (рис. 25).

Серед другого типу 16 сокир мають суцільну прямокутну втулку, тоді як в решті втулка незімкнена, овальної форми. Одна сокира дуже малих розмірів — 6 *см*. Маленьке лезо невиразне, ширина — 2 *см*. Втулка не зімкнута, утворена шляхом загину широких лопастей сокири.

Одна з сокир має втулку із плоского залізного листа, шириною 6 *см*. Вона обрамлена ним у верхній частині сокири.

Долота. Характерною ознакою долота є масивний стержень з круглою втулкою і вузьким лезом, що не перевищує діаметр стержня. 25 долот, знайдених на Галіш-Ловачці, можна поділити на два типи.

Перший тип складається із 19 долот, що мають суцільну круглу втулку і масивний стержень. Леза дуже вузькі, середня ширина їх — 1,2—1,8 *см* при загальній довжині інструменту 15—17 *см* (рис. 26, *14—33*). Тільки три долота мають довжину 25—28 *см*.

Другий тип складається із шести великих масивних долот. Їх стержень має прямокутну в перерізі форму. Лезо пряме, інколи трохи розширене. Лійчаста втулка неглибока і не завжди суцільна. Вона завжди добре виділена і верхня частина іноді розклепана (рис. 26, *34—36*).

Стамески за формою подібні до долот, але вони мають тоненький довгий стержень і порівняно широке лезо. Середня довжина їх 10 *см*, із яких одна чверть припадає на втулку (рис. 26, *1—13*). Чотири стамески відрізняються від решти рівчастим лезом (рис. 26, *1, 5—7*).

Тесла представлені 10 знахідками з поселення Галіш-Ловачки. За формою вони подібні до втулчастих сокир, але на відміну від останніх, леза їх розміщені впоперек до поздовжньої вісі руків'я. Леза дещо увігнуті (рис. 27, *1—6*). Втулки мають форму овала, утвореного шляхом загину верхніх широких лопастей тесла. Розміри тесел: довжина — 10 *см*, ширина втулки — 3 *см*, ширина леза — 5 *см*. Тільки в одному випадку ширина втулки і леза співпадають.

Свердло діаметром 2 *см* має півтора спіральних завитки. Довжина його 26 *см*. Верхня частина закінчується чотиригранним черешком, яким свердло прикріплювалось до дерев'яної муфти. Ріжуча частина леза припадає на праву спіраль (рис 27, *8*). Тобто, в процесі роботи майстер повертав свердло за годинниковою стрілкою.

Клини для розколювання стовбурів дерева представлені двома екземплярами. За формою вони подібні до ковальських зубил, але більш сплюснуті і краще загострені на лезах. Довжина їх — 18 і 20 *см*, ширина — 4 і 5 *см*, товщина в середній частині 2,5 *см* (рис. 27, *9*).

Пилка збереглась на довжину 34 *см*. Полотно шириною — 2,2 *см*. На його робочій частині нарізані дрібні зубчики, а на кінцях пробиті невеликі дірки для кріплення пилки у дерев'яну раму (рис. 27, *7*).

Знаряддя домашнього ремесла. Поряд з високорозвиненими ремеслами, продукція яких йшла на широкий ринок, існувало домашнє ремесло і промисли, які задовольняли потреби сім'ї, чи незначної групи людей. Майже на кожному поселенні трапляються залізні шила, глиняні прясла, грузики від ткацьких верстатів і т. ін. Серед домашніх ремесел найбільш розвинутою була ткацька справа.

Грузики циліндричної форми з поздовжним отвором в середині (рис. 18, *18*). Іноді трапляються пірамідальні грузики з горизонтальним

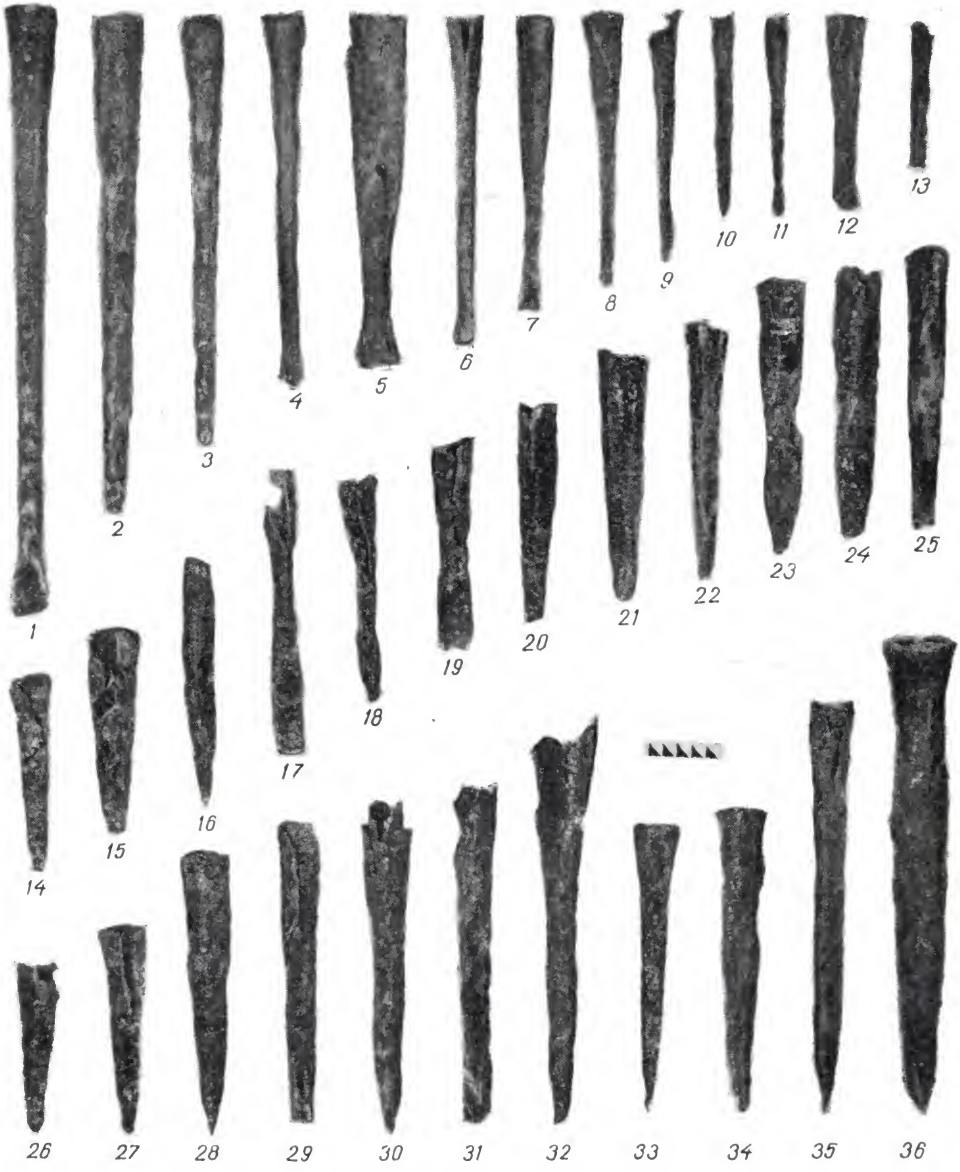

Рис. 26. Стамески та долота.

отвором у верхній частині. Останні широко відомі в різних культурах раннього залізного віку і більш давніх епох. Кам'яні грузики мають, як правило, кулясту форму. У верхній частині закріплене невелике залізне кільце для підвішування (рис. 18, *30*, *31*).

Рис 27. Деревообробний інструмент.

Прясла. З ткацькою справою безпосередньо зв'язане і прядіння, про що свідчать глиняні прясла. Більшість прясел виготовлено із жовтої глини з великими домішками дрібного піску. Вони мають біконічну форму з м'яким перегибом посередині (рис. 18, *13—17*). Переважають неорнаментовані прясла великих розмірів діаметром до 4 *см* (рис. 18, *22—27*). Орнаментовані прясла прикрашені рельєфним

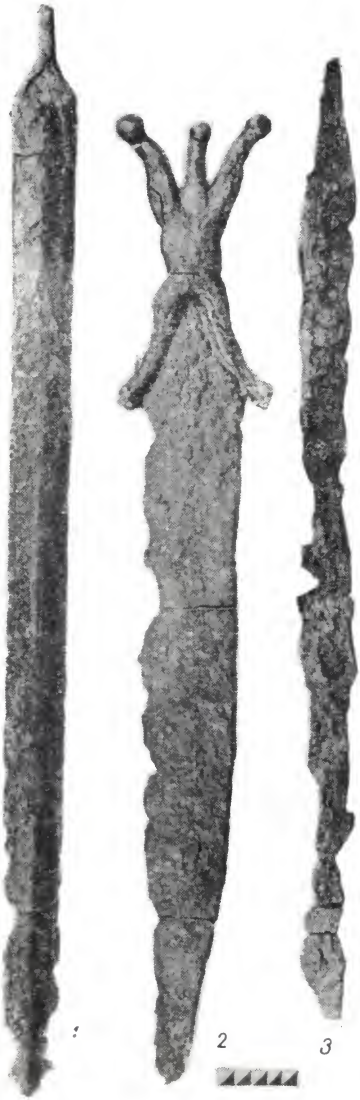

Рис. 28. Мечі.

рівчастим орнаментом, нанесеним вертикально по всій поверхні грузика (рис. 18, *22*).

Більшість прясел виготовлено із стінок жовтоглиняних посудин або з уламків посуду з значною домішкою графіту. Орнаментовані розчосами. Трапляються і дуже примітивні плоскі глиняні прясла без орнаменту.

Успішно розвивалось і шкірообробне домашнє ремесло. З поселення Галіш-Ловачка походить шість залізних шил з чотирикутним або круглим робочим кінцем (рис. 16, *12, 13*) і чотири залізні ножі для обробки шкіри. Леза ножів півкруглої форми з довгим тонким черешком для насадки руків'я (рис. 17, *1—3*).

Озброєння і предмети кінського спорядження. Озброєння серед речових знахідок латенських пам'яток становить відносно малочисельну групу. Можна вважати, що рядові поселення зовсім не дають предметів озброєння. Така ж картина спостерігається і на могильниках. Більшість зразків озброєння походять з ремісничого поселення Галіш-Ловачка. Окремі знахідки наконечників стріл трапились на інших поселеннях.

На Галіш-Ловачці виявлено 3 мечі, 28 наконечників для списів, 14 наконечників для стріл, 2 наконечники для дротика, а також кілька заготовок для наконечників стріл. Один наконечник стріли був знайдений на поселенні Радванка в Ужгороді [6].

Мечі за загальною характеристикою можуть бути віднесені до пізньолатенських типів Середньої Європи. Ножни не збереглися. Два мечі відносяться до типових дволезових довгих латенських мечів. Верхня частина леза плавно переходить у тоненький витягнутий черешок для руків'я (рис. 28, *1, 3*). Довжина їх 72,5 і 75 *см* (рис. 29, *30, 31*).

Третій меч відноситься до типу псевдоантропоморфних латенських мечів із залізним руків'ям і широким клинком леза (рис. 28, *2*). Руків'я у верхній частині має тройне розгалужен-

[6] К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения...

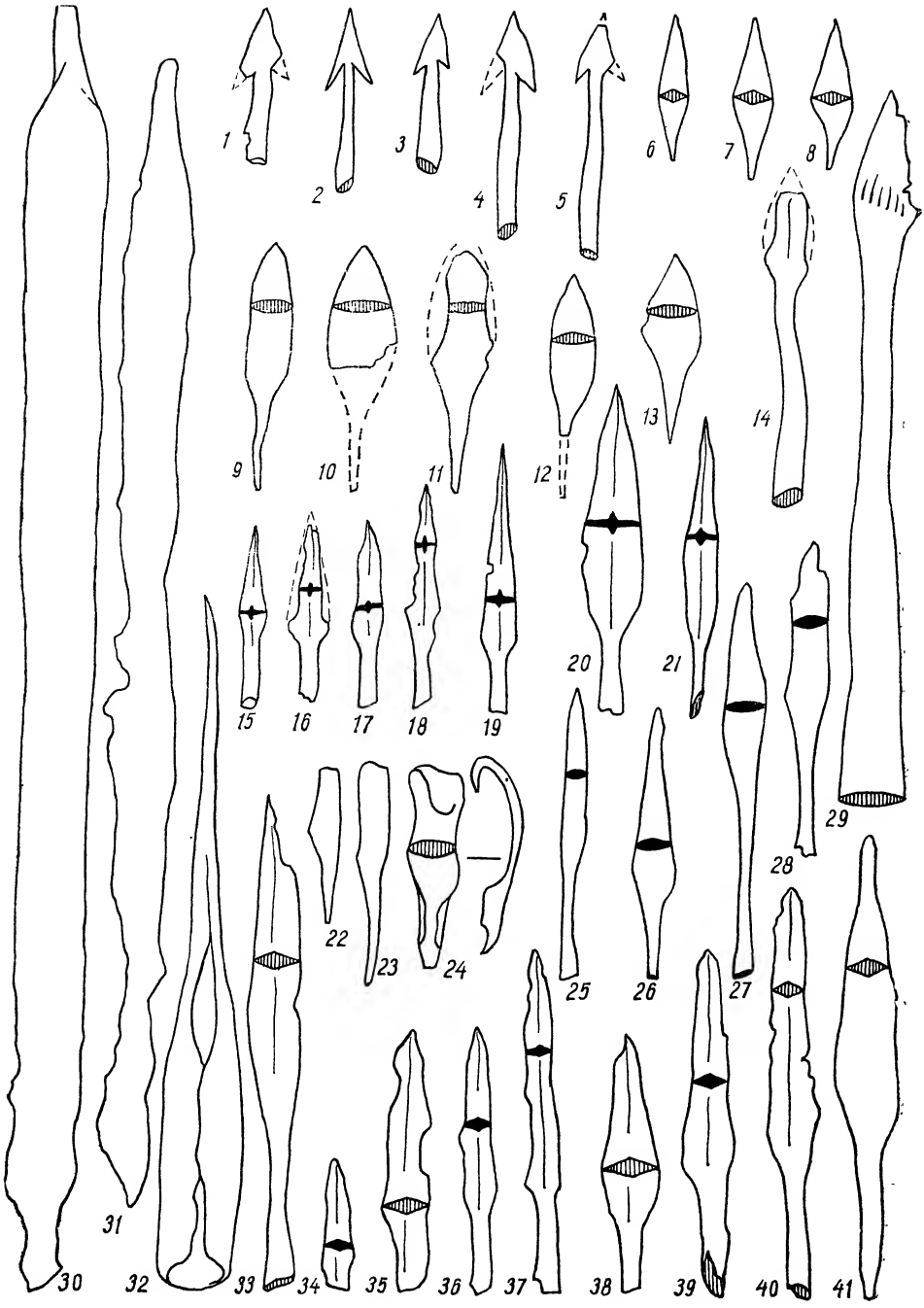

Рис. 29. Основні типи озброєння.

ня. Середня частина руків'я трохи потовщена і по боках звисають два великі відгалуження із кульками на кінцях. Між нижніми розгалуженнями проходить клинок леза. Загальна довжина меча 41 *см*.

Наконечники списів. Це найбільш численна група серед предметів озброєння. Велика різноманітність форм не дозволяє виробити чіткої типології. Беручи до уваги форму пера, наконечники списів можна поділити на три основні типи (рис. 29, *1—29*, *32—40*; 30, *1—31*).

Перший тип нараховує вісім наконечників з тонким витягнутим пером, яке розширюється у нижній частині. По вертикальному перерізу пера проходить прямий ребристий виступ, який закінчується короткою втулкою (рис. 29, *15—21*). Тільки один наконечник даного типу має листоподібну форму з витягнутою втулкою. Загальна довжина наконечників коливається від 18—20 до 30 *см*.

Другий тип теж включає вісім наконечників. На відміну від вищеописаних наконечники даного типу мають в перерізі форму ромба, коротку втулку і широку основу пера (рис. 29, *33—40*). Довжина наконечників 18—30 *см*.

До третього типу відносяться п'ять наконечників з плоским листоподібним пером і тонкою витягнутою втулкою (рис. 29, *22—26*). Довжина наконечників 25—30 *см*. Із загальної типології випадає масивний наконечник з ромбічним пером. Втулка коротка і порівняно тонка (рис. 30, *31*). Довжина наконечника 48 *см*.

Наконечники дротиків. Знайдено лише два. Один з них має довгу втулку (27 *см*) і маленьке плоске перо ромбічної форми. Другий подібний до першого, але значно менших розмірів (рис. 29, *14*, *29*; 30, *10*).

Наконечники стріл становлять другу за чисельністю групу предметів озброєння. Виділяються два типи — втулчасті і черешкові наконечники для стріл.

Втулчастих наконечників вісім. Шість із них мають плоске широке перо трикутної форми з тонкими розгалуженнями в основі і довгою тонкою втулкою (рис. 29, *1—5*). Два — листоподібне перо з невеликим потовщенням по вертикальній осі. Довжина наконечників коливається в межах 6—15 *см*.

Черешкових наконечників теж вісім. П'ять із них з плоским листоподібним пером (рис. 29, *9—13*), а три інших — з незначним потовщенням по вертикальній осі пера (рис. 29, *6—8*).

До речей озброєння слід також віднести знахідку кованої залізної речі, що нагадує наконечник списа (рис. 29, *32*). Один кінець з круглою втулкою, зробленою шляхом загину плоскої основи, а другий — тоненький, витягнутий і добре загострений.

Речі кінського спорядження представлені шістьма вудилами і двома псаліями.

Вудила були знайдені на поселенні Галіш-Ловачка в житлах

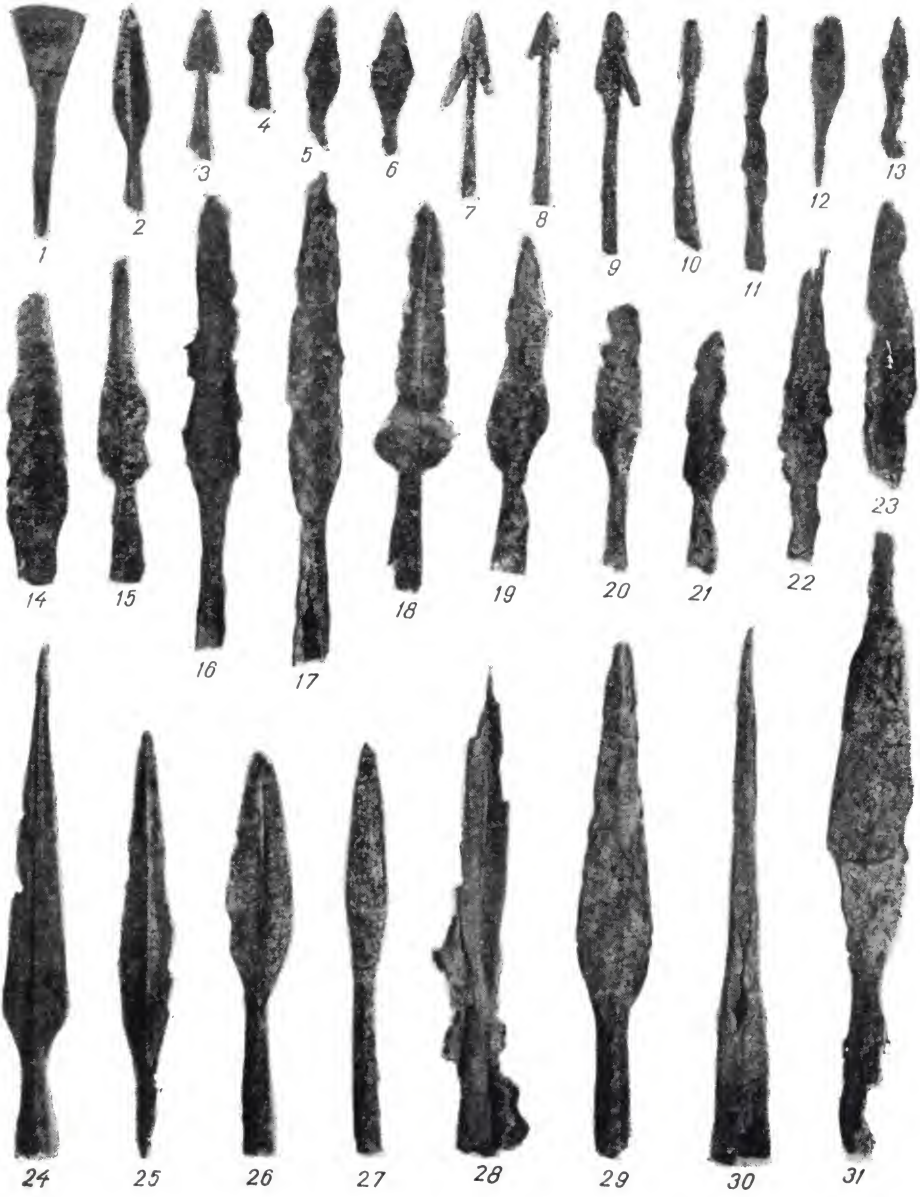

Рис. 30. Залізні наконечники стріл та списів.

№№ 2, 3, 7, 9, 13. Вони відносяться до типу кільцевих вудил останньої чверті першого тисячоліття до н. е. Повністю збереглися лише два. Перша пара вудил зроблена із двох залізних кілець, з'єднаних між собою двома петельками викрученими у вісімкоподібну форму (рис. 18, *10*). Друга — виготовлена із тонкого круглого залізного стержня, кінці якого загнуті в кільця. Середня частина, з'єднана невеликими кільцями, рухома (рис. 18, *9*).

Решта вудил збереглась частково — по одному кільцю і частині з'єднуючого стержня. Вони відрізняються від попередніх тим, що на протилежних кінцях є отвори з великим боковим кільцем. Всі вудила у середній частині з'єднані рухомо. Середня довжина вудил 12—14 *см*.

Псалії представлені двома знахідками архаїчного скіфського типу — VI і IV ст. до н. е. Обидва виявлені у культурному шарі поселення Галіш-Ловачка. Один з них відноситься до типу трьохдирчастих псаліїв, характерних для більш східних земель ранньоскіфського часу (рис. 18, *11*). Другий — з двома дирками у середній частині і відігнутими в протилежні сторони кінцями, які закінчуються невеликими кульками (рис. 18, *21*).

Прикраси. Найбільш характерними знахідками, які визначають культурно-хронологічну приналежність пам'яток є прикраси. Генетично вони пов'язані з кельтськими старожитностями Середньої Європи, проте абсолютних аналогій немає. Будучи запозиченими, прикраси перероблені на місцевий манер, що принципово змінило їх форму.

На латенських пам'ятках Закарпаття виявлено численні прикраси. Цінні матеріали одержано під час розкопок поселення Галіш-Ловачка.

Серед прикрас найбільш численними є браслети різних типів, поясні ланцюжки, фібули, намисто. Трапляються також кільця, персні, ракушки, а також поодинокі ювелірні вироби.

Браслети. Різноманітність форм і сировини, а також різноманітність типів не дозволяють розробити типологічну схему браслетів. Знахідки, які є в нашому розпорядженні, дозволяють виділити тільки два основних типи браслетів за їх функціональним призначенням — ручні і ножні. Браслети виготовлялися з заліза, бронзи, скла, сапропелітів. Ножні браслети — тільки з бронзи або міді.

На поселенні Галіш-Ловачка знайдено три бронзові ручні браслети. Серед них один круглий масивний браслет діаметром 10 *см*. Він був відлитий по восковій моделі. Зовнішня поверхня браслета прикрашена трьома рядами невеличких гульок, а внутрішня — гладенька (рис. 31, *3*).

Другий браслет має тонку основу, на якій симетрично розміщено три напівсферичні виступи, додатково оздоблені з двох сторін невеликими овальними канелюрками (рис. 32, *3*).

Третій браслет, із незімкненими кінцями, має рельєфну поверхню типу бородавчастих браслетів(рис. 32, *4*). На поселенні Галіш-Ловачка знайдено також сім уламків гладких бронзових дротяних браслетів діаметром близько 7—8 *см* (рис. 32, *1*).

Бронзовий браслет було знайдено в кар'єрі цеглярні в Ужгороді разом з латенською керамікою. За типом він відноситься до бородавчастих браслетів [7].

Залізні ручні браслети представлені трьома знахідками, що походять з поселення Галіш-Ловачка. Вони порівняно малих розмірів і недбало виготовлені (рис. 31, *2*). Один з браслетів овальної форми діа-

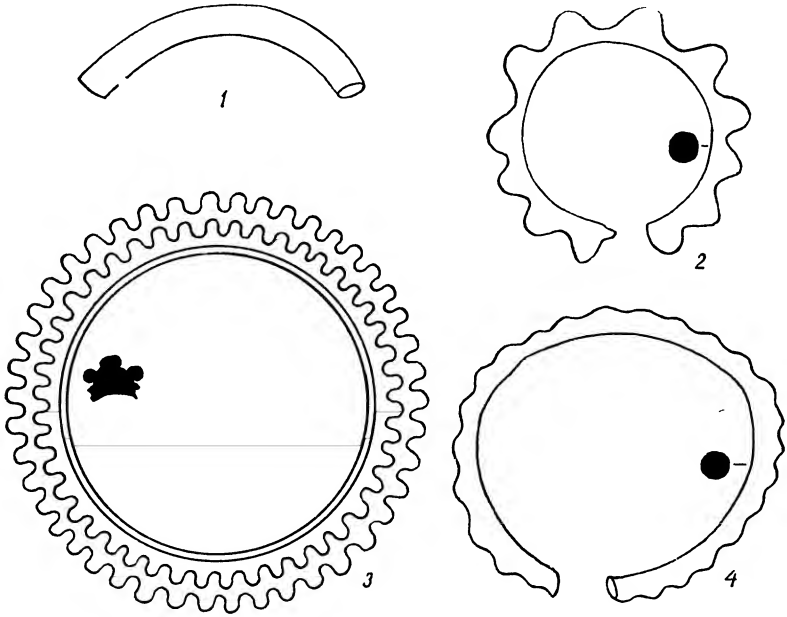

Рис. 31. Ручні браслети.

метром 9 *см*. Кінці незімкнуті, трохи потовщені. Вздовж зовнішньої сторони браслет прикрашений широкими жолобчастими насічками (рис. 31, *4*). Другий браслет, трохи меншого розміру, підковоподібної форми. Тонке тіло браслета прикрашене невеликими напівсферичними опуклинами (рис. 31, *2*).

Скляні ручні браслети серед археологічних знахідок трапляються досить рідко. Один цілий браслет було виявлено у Малобеганському скарбі 1952 р. Він зроблений із світло-голубого прозорого скла, гладкостінний, кінці не зімкнуті і рівно зрізані (рис. 33, *2*). Діаметр браслета — 9,3 *см*, діаметр поперечного розрізу самого браслета — 0,8 *см*.

---

[7] P. Szová-Gmitrov. Ungvár škora, Hajnal. Ungvár, 1942, стор. 327—328, рис. 21.

Другий скляний браслет подібного типу був знайдений у 1932 р. в тілоспаленні біля с. Мачоли Берегівського району[8].

Сапропелітові ручні браслети були знайдені під час розкопок поселення Галіш-Ловачки. Фрагментарно збереглися три браслети. Це

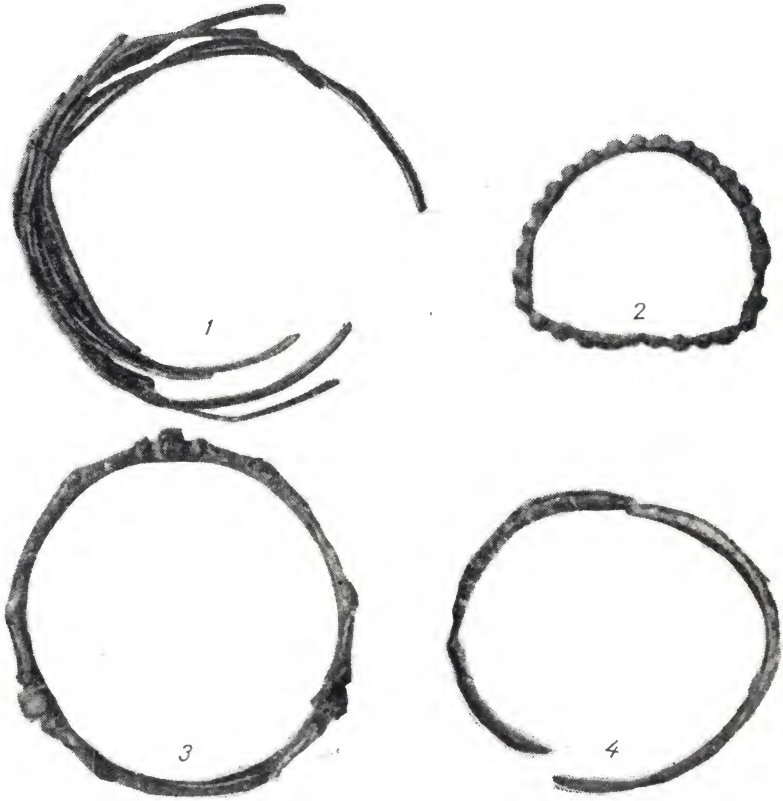

Рис. 32. Бронзові ручні браслети

гладкотілі різні кружечки товщиною 1 *см*. Половина сапропелітового браслета була знайдена Ф. М. Потушняком під час розкопок поселення у с. Ратівці. За формою він аналогічний попереднім — гладкотілий без орнаментальних узорів[9] (рис. 31, *1*).

Мідні ножні браслети трапилися у двох випадках. Один цілий по-

---

[8] J. Jánkovich. A Munkáczi Lehoczky-múzeum rérészeti ásatás a cseh megszállás alat.— Hajnal. Ungvár, 1942, 3—4, стор. 299—300.

[9] Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки на Закарпатті з 1946 по 1957 рр. Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 14.

ходить з поселення Галіш-Ловачка і складається із трьох тонких сферичних півкуль, з'єднаних між собою за допомогою заклепки. Місця з'єднань рухливі і додатково прикрашені невеликими біпірамідальними виступами, що прикривають заклепку. Внутрішня частина, яка притуляється до ноги, має рівно загнуті в середину краї, гладко відшліфовану поверхню (рис. 34). Діаметр внутрішнього отвору браслета — 7,5 *см*.

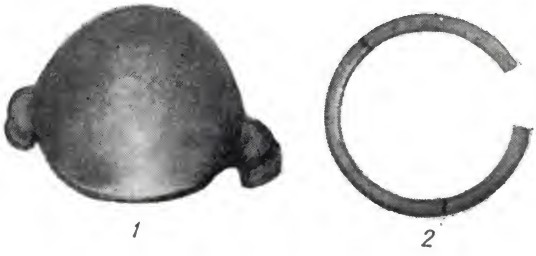

Рис 33 Скляний браслет і частина ножного браслета із Малої Бігані.

Другий ножний браслет виявлений у Малобіганському скарбі 1952 р.[10] Збереглася лише одна сферична півкуля, подібна до вищеописаного браслета. Незначні відміни цього браслета помітні тільки на місці з'єднання півкуль, де замість біпірамідальних виступів заклепки прикривалися простою пластинкою (рис. 33, *1*).

Рис. 34. Ножний мідний браслет.

Поясні ланцюжки становили невід'ємну частину жіночого, чоловічого і військового одягу. Їх форма і спосіб виготовлення були перейняті у кельтів. На поселенні Галіш-Ловачка знайдені чудові бронзові жіночі поясні ланцюжки. Тут же знайдені і скромніші залізні чоловічі ланцюжки різноманітної форми. Частина з них відноситься до поширеного типу ланцюжків з вибитим (карбованим) орнаментом. Такі ланцюжки вживалися і як портупея для підвішування піхов меча.

Бронзові поясні ланцюжки представлені двома різними варіантами, які відрізняються складністю декоративного узору.

1. Найбільший за розміром і складний за рисунком і технікою виготовлення бронзовий ланцюжок зберігся на довжину 86 *см*. Ланцюжок зроблений із плоских ланок з інкрустацією червоною емаллю. Ланки

[10] П. Сова-Гмитров. Новые латенские находки в Закарпатье, стор. 136—137.

з'єднані між собою за допомогою бронзових вилитих кілець. Центральна частина ланок має незначну випуклість підпрямокутних обрисів з поглибленою прямокутною рамкою по краях. Шість із дванадцяти ланок, також і окреслений прямокутник додатково орнаментовані чотирма трикутними заглибленнями, симетрично розміщеними вершинами до центру. Трикутні заглиблення заповнені червоною емаллю. На трьох ланках гнізда з емаллю розділені двома діагональними рівчачками, що надає ланцюжку строгу геометричну симетрію і привабливість. На одній ланці ланцюжка відлитий боковий гачок з потовщеною голівкою, на який підвішувався меч (рис. 23, *1*).

2. Бронзовий ланцюжок довжиною 25 *см* зроблений із п'яти округлих витягнутих стерженьків, з'єднаних між собою за допомогою бронзових кілець. Середня частина стержнів трохи звужена, потоншена і прикрашена чотирма концентричними рівчачками, що утворюють рельєфну смужку. Кінці ланок плавно загострені (рис. 23, *8*).

У 1931 р. під час розкопок знаменитого Куштановицького могильника в кургані № XI Ярослав Бем виявив бронзову масивну застібку від жіночого поясного ланцюжка [11] (довжина 12,2 *см*). Вона витягнутої підтрикутної форми. У середній частині застібки відлитий випуклий кружечок з бороздинкою по периметру. Невеликим відростком на кінці, застібка з'єднувалася з послідуючими ланками ланцюжка. Протилежний кінець застібки закінчується маленькою кулькою, відігнутою в сторону. Нею скріплювалися кінці ланцюжка (рис. 23, *6*).

З цього ж кургану походить ланка бронзового ланцюжка, яка повністю повторює ланцюжок з червоною емаллю з поселення Галіш-Ловачка. Збереглося також одне кільце діаметром 1,2 *см*, встановлене у отвір невеликого стерженька. Головка стержня відокремлена від центральної частини незначним поперечним рівчачком (рис. 23, *4—5*).

Чоловічі залізні поясні ланцюжки більш численні, але набагато простіші за формою і орнаментальними мотивами. Всі вони виготовлені шляхом простого кування.

На поселенні Галіш-Ловачка виявлено дев'ять таких ланцюжків. Три з них відносяться до типу ланцюжків з карбованим орнаментом, поширеним в середньоєвропейських кельтських старожитностях. Ланцюжки з поселення Галіш-Ловачка не мають ніяких орнаментальних візерунків і подібні до названого типу тільки за загальною схемою. Два таких ланцюжки збереглося повністю. Кільця ланцюжків вісімкоподібної форми, трохи приплюснуті, досить товсті, щільно з'єднані між собою, що надає ланцюжку прямокутної в перерізі форми з плавно заокругленими гранями. Товстий кінець ланцюжків закінчується плоским кільцем, ширшим за ланцюжок, а протилежний кінець поступово тоншає і закінчується витягнутим стержнем-застібкою з відігнутою в сто-

---

[11] J. Böhm, J. Jankovich. Skythové na Podkarpatské Rusi, Mohylove phrebiste v Kuštanovicich.— Carpatica, 1, 1936, стор. 53—54, табл. XIV, *1*.

рону голівкою (рис. 18, *28*). Довжина цілого (більшого) — ланцюжка — 58,5 *см*, меншого — 56 *см*.

Від третього ланцюжка збереглася тільки одна велика ланка з товстого кінця. Вона викувана з залізної пластинки, на кінцях якої є по одному вісімкоподібному кільцю. У середній частині є два невеликі отвори (рис. 18, *8*). Довжина ланки 9 *см*.

Своєрідними є два поясні ланцюжки, кільця яких виготовлені із товстого круглого дроту. Один з них зберіг дев'ять овальних кілець, а на кінці — витягнуту залізну застібку з відігнутою круглою голівкою. Другий ланцюжок зроблений з витягнутих овальних кілець, кожне з яких в середній частині ще зтягнуте невеличким поперечним кільцем, від чого ланки одержали вісімкоподібну форму. Ланцюжок закінчується звичайною застібкою з відігнутою округлою голівкою (рис. 23, *7*).

Заслуговує на увагу залізний гачок-застібка від поясного ланцюжка. Він старанно викований із листового заліза товщиною 2 *мм*. Загальна форма застібки — витягнутий трикутник з невеликою шийкою біля основи. На кінці, яким застібка кріпилася до ланцюжка, збереглося тоненьке дротяне кільце, а протилежний її кінець має кулясту загнуту голівку. Поверхня застібки орнаментована пунктирним зигзагом, нанесеним штампом (рис. 23, *3*).

З поселення Галіш-Ловачка походять три фрагменти і один цілий ланцюжок, кільця яких виготовлені із круглого товстого дроту (до 5 *мм* в перерізі). Довжина цілого ланцюжка — 57 *см*. Ланки ланцюжка видовжені з овальними кільцями на кінцях. В середній частині ланцюжка кільця скручені у два або три завитки. На одному кінці ланцюжка є овальне кільце, а на протилежному — застібка з потовщеною голівкою (рис. 23, *2*).

Ф і б у л и. Висока майстерність ливарників і ковалів проявилась у виготовленні різних типів бронзових і залізних фібул, хоч в цілому їх збереглося порівняно небагато, що, очевидно, слід пояснювати недостатньою вивченістю поховальних пам'яток.

Більшість фібул відносяться до пізньолатенського часу кінця першого тисячоліття до н. е. і рубежу н. е. Трапляються поодинокі примірники фібул, які можуть бути віднесені до початку римського часу. Більш архаїчна, духцівського типу фібула була знайдена в кургані № XI Куштановицького могильника, але й вона супроводжувалася більш пізніми типами фібул рубежу н. е., що залягали в одному комплексі з нею [12]. Масивний приймач цієї фібули має підігнуту вверх п'ятку, що закінчується великою кулькою, характерною для кельтських фібул III—II ст. до н. е. (рис. 35, *9*).

---

[12] J. Böhm, J. Jankovich. Skithove...

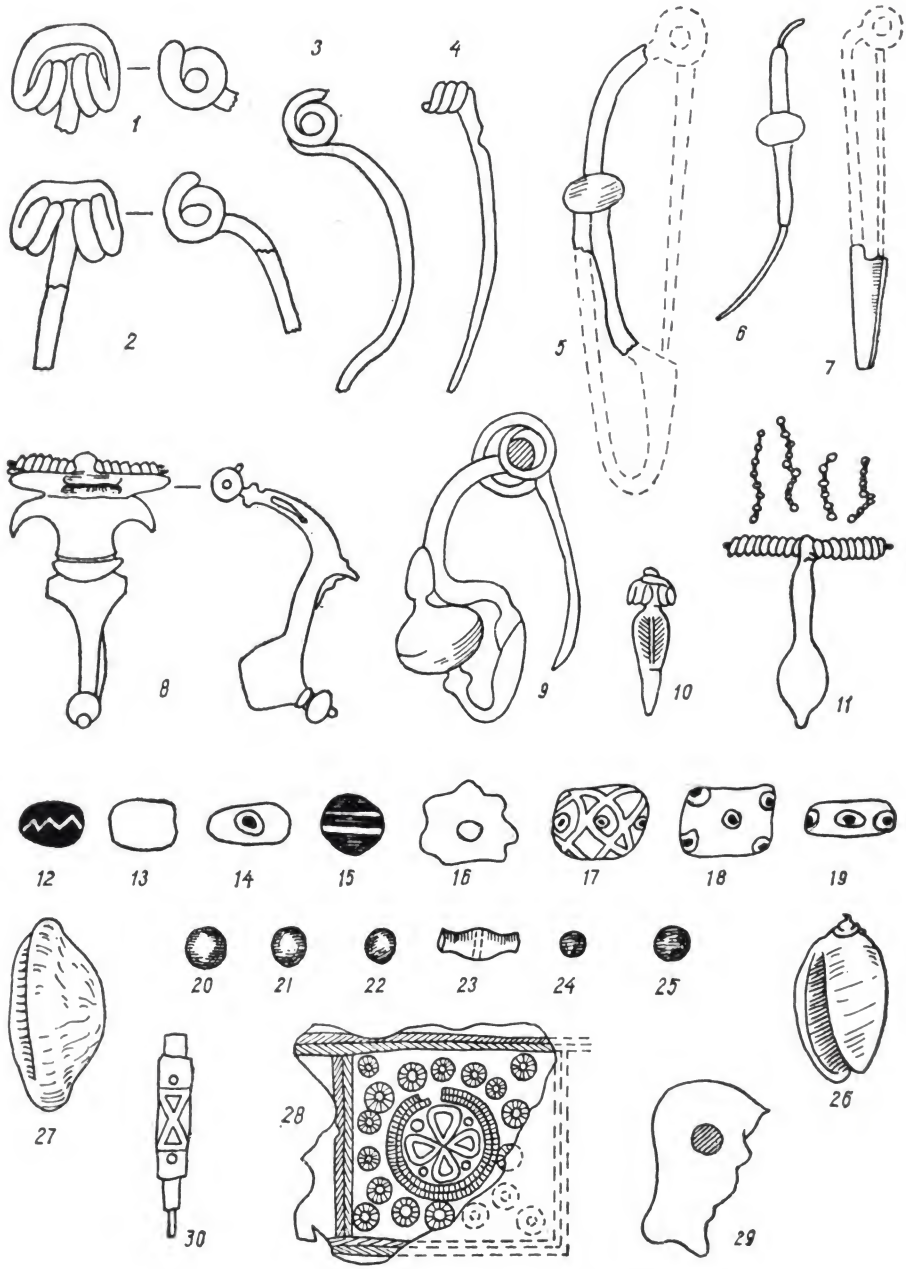

Рис. 35. Прикраси з латенських пам'яток Закарпаття.

З поселення Галіш-Ловачка походить три бронзових і п'ять залізних фібул дротяної і складової конструкції. Бронзові фібули збереглися тільки в уламках. У одній залишилася спинка з невеликою кулькою посередині (рис. 35, *6*), у двох інших тільки вузький плоский приймач (рис. 35, *7*).

Одна залізна дротяна фібула має дугасту спинку і півтора обороти пружинної закрутки (рис. 35, *3*). Останні чотири фібули збереглись фрагментарно, але їх приналежність до типу складової конструкції не викликає сумніву (рис. 35, *1—5*).

Під час рятувальних робіт 1964 р. при розкопках кургану у с. Бобове в тілоспаленні разом із розписною латенською керамікою виявлена частина залізної пізньолатенської дротяної фібули. Але через погану збереженість не можна надійно визначити її тип (рис. 35, *2*).

Дві бронзові фібули кінця I ст. до н. е., або рубежу н. е., походять із Куштановицького могильника [13]. Одна з них з дугоподібною спинкою, з розширеним донизу кінцем і вузьким приймачем. Довжина її 4,5 *см*. Пружина видовжена до 4 *см* і густо обмотана (рис. 35, *11*). Інша бронзова фібула, що була знайдена у тому ж кургані, має розширену у середній частині спинку і вузький приймач. Пружина компактно зібрана у шість завитків. Зовнішня сторона спинки фібули прикрашена двома поздовжніми заглибленими лініями, поруч з якими нанесені густі косі насічки, що надає орнаменту вигляд ялинки (рис. 35, *10*). На фібулі збереглись чотири невеликі шматочки бронзового ланцюжка, який кріпився до верхньої частини пружини і, очевидно, з'єднувався з другою фібулою.

На поселенні Галіш-Ловачка виявлена масивна бронзова лита фібула із великою профільованою спинкою, широким відтягнутим приймачем і загнутою вгору п'яткою, яка закінчувалася досить масивною кулькою. Тип фібули характерний для перших століть н. е. (рис. 35, *8*).

Намиста на поселеннях і могильниках знайдено порівняно небагато. Воно виготовлене із скляної пасти чистих, або комбінованих тонів. Більшість намист представлені поширеними у цей час глазчастими намистинами, які трапляються на поселеннях Середньої і Східної Європи.

На поселенні Галіш-Ловачка знайдено 12 різнокольорових намистинок із синьої, чорної, коричневої і зеленої пасти (рис. 35, *12—19*). Вони круглі, трохи приплюснутої форми з великими дірочками. У більшості випадків «глазки» зроблені голубою фарбою на білому фоні. Трапляються намистини із чорної пасти з рифленими зовнішніми сторонами. Цікава намистина із коричневої пасти, розфарбована великими жовтими кружечками з коричневими краплинками всередині. Ще одна намистина прикрашена тонкою зигзагоподібною лінією із білої пасти, яка нанесена на чорний фон намистини.

---

[13] J. Böhm, J. Jankovich. Skithové...

Із тілоспалення біля с. Бобове походить набір чорних пастових намистин круглої кулястої форми з невеликими дірочками посередині. Серед них є витягнута намистина з незначним потовщенням на середині і рівно зрізаними кінцями. Дірка для пронизування проходить не вздовж, а впоперек намистини (рис. 35, *20—25*).

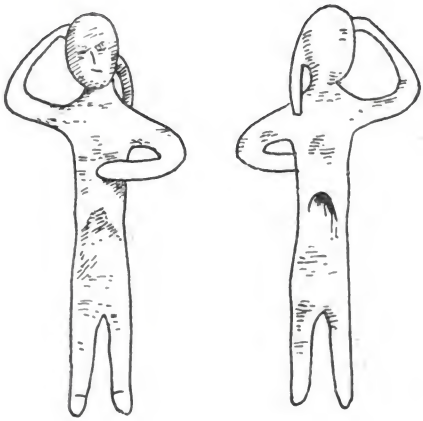

Рис. 36. Бронзова статуетка ідола.

Ювелірні вироби культового призначення. В Малобіганському скарбі 1952 р. крім скляного і бронзового браслетів були знайдені дві статуетки культового призначення — маленький ідол і бронзовий дикий кабан. Обидві статуетки відлиті за рельєфною восковою моделлю.

Фігурка ідола зображує голого чоловіка, висотою 6,5 *см*. Ноги розставлені на ширину плеч, права рука зігнута над головою, ліва зігнута в лікті і торкається пальцями грудей. Волосся на голові зібрано в пучок і косою звисають на ліве плече (рис. 36). Фігурка ідола подана у динамічних рухах. Голова трохи відхилена наліво.

Дикий кабан зображений в русі. Передні ноги розставлені в сторони, наче звір упирається в землю. Задні — трохи зігнуті. Паща з чітко вираженими великими іклами, що виступають за щелепу, широко відкриті вуха напружені, загострені, ніздрі відкриті і трохи припідняті вгору (рис. 37).

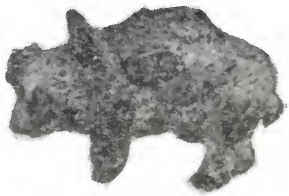

Рис. 37. Бронзова статуетка кабанчика.

Аналогічна статуетка дикого кабанчика, виготовлена з золота, була знайдена на поселенні Галіш-Ловачка [14]. Тут же був знайдений ще один уламок статуетки кабана. Збереглась тільки дуже стилізована голівка висотою 2,6 *см*. Паща передана у напіввідкритому стані і плавним хвилястим заглибленням. На місці ока зроблена невелика дірка, шия потовщена. Звір зображений у спокійному нерухомому стані (рис. 35, *29*).

Невизначені предмети ювелірної роботи. На поселенні Галіш-Ловачка було знайдено кілька предметів, вірніше їх уламків, ювелірної роботи, призначення і первісну форму яких тепер визна-

[14] Повідомлення М. Ю. Брайчевського. Зараз у фондах Ужгородського музею виявити дану фігурку не пощастило.

чити неможливо (рис. 35, *26*, *27*). Разом з тим вони наочно демонструють майстерність місцевих ювелірів і дозволяють повніше відобразити техніку ювелірної справи і діапазон майстрів. Сюди відносяться різного роду бронзові пластинки, які, очевидно, використовувалися як нашивні бляшки. Найбільш цікаві серед них слідуючі.

1. Бронзова пластина, прикрашена складним орнаментом в техніці накладної скані (рис. 35, *28*). Пластинка збереглася у вигляді неправильного трикутника. Центральний узор — невелика розетка із чотирьох овальних пелюстків, між якими симетрично розміщені чотири невеличкі кульки. Розетка обнесена спареним дротяним кружком, прикрашеним косими насічками, що імітують плетіння. Навколо великого кружка, по його периметру нанесено ще дванадцять маленьких кружків з такими ж насічками. Вся композиція взята в прямокутник із паралельних дротинок, які в свою чергу оздоблені косими насічками. У внутрішніх кутках прямокутника є по одному маленькому кружечку. Ширина пластини — 5,8 *см*, висота — 5 *см*.

2. Бронзова пластина шириною — 1 *см* і довжиною — 5,5 *см*. На кінці пластинки є дві заклепки з акуратною гладкою голівкою. Заклепки розміщені між двома паралельними прокресленими лініями. Середня частина пластинки прикрашена пунктирними діагональними прямими, з верхнього і нижнього кінця яких проходять паралельні поперечні рівчачки. На широкому кінці пластинки, вище заклепки нанесено орнамент ламаною лінією (рис. 35, *30*). Серед матеріалів поселення була ще одна золота фігурка дикого кабанчика, типова для кельтських пам'яток Європи.

Монети. На території Закарпаття відомо чимало пізньолатенських монет, виявлених на поселеннях, в могильниках, скарбах або випадково.

У Великогараздівському скарбі 1957 р. було знайдено понад сто срібних монет, що являють собою місцеву імітацію тетрадрахм Філіпа II і Олександра Великого [15]. Понад 30 подібних монет виявлено в одному з поховань на горі Ловачка [16].

На інших пам'ятках Закарпаття виявлені поодинокі знахідки, що повторюють ті типи монет, які трапляються в скарбах. У фондах Ужгородського музею зберігаються слідуючі паспортизовані знахідки монет: м. Ужгород, с. Горяни (Ужгородський район); м. Мукачеве, сс. Дряагиня, Косини, Дрисіна, Буча (Мукачівський район); м. Виноградове, с. Гудя, (Виноградівський район); с. Драчини (Свалявський район); сс. Арданове, Горбок (Іршавський район); с. Солотвина (Рахівський район).

Всі монети відносяться до пізньолатенського часу. Вони імітують македонські тетрадрахми IV—III ст. до н. е. або монети пеонійського

---

[15] П. Сова-Гмитров. Великогараздовский клад варварских монет, стор. 134—136.

[16] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., том I, стор. 25.

короля Аудолеона. Золотих монет на території Закарпаття поки що не знайдено.

Великі масивні монети в діаметрі досягають 22—34 *мм*, а середня вага їх коливається від 12 до 15 *г*. На всіх зразках аверс опуклий, нерідко з зображенням бородатої чоловічої голови у лавровому вінку. У більшості випадків голова повернута направо і рідко наліво (рис. 38, *1—6*).

Рис. 38. Зразки срібних монет.

Реверс монет завжди трохи увігнутий. Панівною фігурою на реверсі — вершник з гілкою в руках, повернутий головою направо. Іноді вершник повернутий вліво.

Технічна досконалість і карбування монет різне, різна і ступінь їх збереженості. Більшість монет дуже потерті, що ускладнює їх типологічне визначення. Трапляються монети майже правильної округлої форми з чітким реалістичним зображенням на аверсі і реверсі. Є монети неправильної округлої форми з грубим примітивним штампом і запливами за його межі.

На більшості монет легенда відсутня або настільки витерта, що прочитати її неможливо. На деяких монетах великогараздівського скарбу читається легенда «Філіппоу», а на інших знахідках замість легенди

або на місці легенди розміщений декоративний узор, найчастіше із дрібних штампованих зерен — імітації справжньої зерні. На багатьох монетах є бокові проби-надрізи, а в окремих випадках їх буває на одній монеті по два і три одноразово.

На багатьох монетах є додаткові тавра нанесені штампом — розетки, кружечки, трикутники, хрестики тощо (рис. 38, *4*). На окремих монетах Великогараздівського скарбу нанесено по два, а то й три тавра. Додаткове таврування монет і бокові проби-надрізи дають підстави заключити, що вони мали широке територіальне функціонування і довгий час знаходились в обігу.

Кераміка. Кераміка — найбільш масовий матеріал латенських пам'яток Закарпаття. Найбільш повні форми і найбільш різноманітний посуд було зібрано під час розкопок поселення Галіш-Ловачки. Цей асортимент кераміки доповнюється посудом із поселень в сс. Берегове, Новоклинове, Клячанове, Мачола, Верхні Ремети, м. Ужгороді, а також керамікою, зібраною на багатьох пунктах під час археологічних розвідок різних років.

За технікою виготовлення пізньолатенська кераміка Закарпаття поділяється на гончарну і ліпну. В кількісному відношенні на гончарну кераміку припадає близько 35—40%, хоч на окремих пунктах спостерігаються відхилення від цієї цифри. За формою, технікою виготовлення, а також за культурною приналежністю і хронологічним діапазоном побутування кераміка цього часу відзначається великою строкатістю і різноманітністю.

Більшість гончарної кераміки, за її культурною приналежністю, можна визнати латенською. Незначна частина форм має аналогії серед гончарної кераміки дакійських пам'яток. Поруч з цим трапляється гончарний посуд, виготовлений місцевими майстрами, але по кельтським гончарним зразкам. За технологічними ознаками вдається виділити п'ять груп гончарної кераміки — просту, лисковану, кераміку з домішкою графіту, фарбовану і сіроглиняну.

Проста гончарна кераміка представлена більшістю форм. Провідними формами виступають горщики, миски, посуд для зберігання продовольчих припасів і глечики.

Найбільш поширені гладкостінні горщики. Висота їх 20—25 *см*. Тулуб трохи роздутий в середній частині, вінця відігнуті майже до горизонтального положення, денце вузьке і добре виражене. У глині є дрібні домішки піску. Генетично ця форма горщика пов'язана з кельтськими старожитностями Середньої Європи, де вона завдяки своїй простоті і зручності в побуті знайшла широке використання в інших синхронних культурах.

Рідше трапляються горщики з рельєфно прикрашеним тулубом. У порівнянні із гладкостінними горщиками вони більш приземкуваті і опуклобокі. Верхня частина посудин прикрашена одним або кількома рельєфними валиками (рис. 39. *3*). Інколи валик покриває весь тулуб

горщика. Вінця на горщиках чітко виражені, відігнуті до горизонтального положення.

Нечисельну групу становлять великі посудини для зберігання продуктових припасів. Великі уламки цього посуду були знайдені у глиняному кар'єрі Берегівської цеглярні, на поселеннях біля с. Новоклинове, Галіш-Ловачка і в Ужгороді. Горшки з масивним горизонтальним вінцем шириною до 10 *см* і внутрішнім діаметром до 40 *см*, тулуб кулястий, товщина стінок доходить до 2—2,5 *см* (рис. 40, *4*; 42, *6*). Горизонтальна частина вінець і бокові стінки тулубу нерідко прикрашені

Рис. 39. Гончарна кераміка.

хвилястим широким орнаментом, нанесеним гребінцем. Нерідко орнамент нанесено безсистемно, не зберігаючи горизонтальних рядів на тулубі. Уламок подібного зерновика, знайдений у Новоклинові, зроблений із добре вимішаної глини з домішками дрібного піску. Вінця його, на відміну від інших подібних знахідок, загнуті не в середину, а відігнуті назовні (рис. 41, *3*).

Миски також становлять нечисельну групу серед простої гончарної кераміки. На жаль, про їх форму можемо тільки здогадуватись на підставі окремих уламків, оскільки цілих екземплярів не виявлено. Найбільш повно передають форму уламки мисок із Галіш-Ловачки. Вони відносяться до типу глибоких відкритих мисок, з вузьким денцем, з різким переходом тулуба у вертикальні широкі стінки верхньої частини. Під самими вінцями нерідко нанесений невеликий рівчачок, а зовнішня сторона стінок прикрашена орнаментом із концентричних парних кружечків, розміщених у вигляді трикутника — два знизу і один зверху. Трапляються миски з плавним перегином у середній частині тулуба (рис. 42, *4*, *7*). На поселеннях Клячанове I і Новоклинове виявлені фрагменти аналогічної за формою миски, але орнаментованої двома горизонтальними рівчачками, розміщеними під вінцями і на переламі тулуба (рис. 41, *2*).

Серед гончарної кераміки відомі глечики з ручками (рис. 42, *8*). Цілий глечик сірого кольору, знайдений на поселенні, розташованому

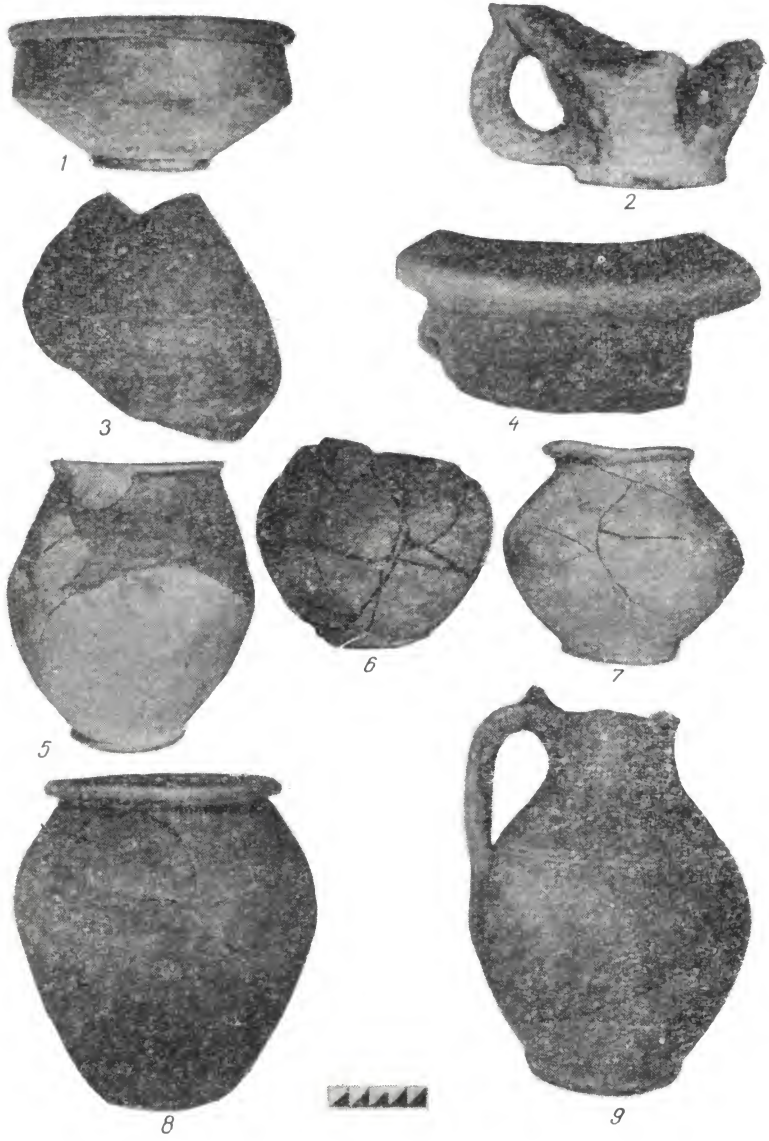

Рис. 40. Сіроглиняна гончарна кераміка.

на Замковій вулиці в м. Мукачеві [17]. Висота глечика 9,5 *см*. Середня частина тулуба різко розширена, дно вузьке, вінця масивні, відігнуті до горизонтального положення. Масивна ручка прикрашена густими штампованими насічками, що йдуть вздовж бокових граней. Середня частина тулуба орнаментована лінією зигзагу, утвореною прокресленими рисочками, над нею розміщені невеликі кулясті заглиблення (рис. 41,

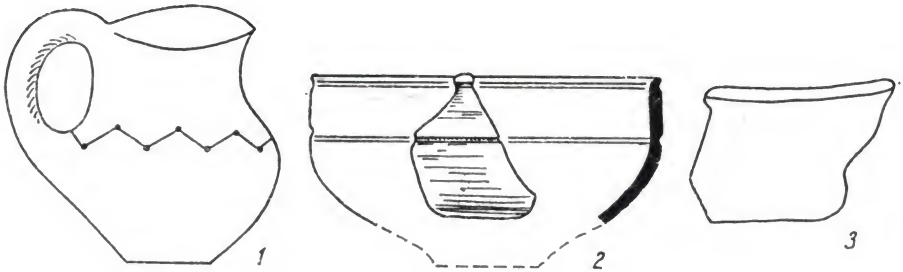

Рис. 41. Гончарні вироби.

4). Інший глечик більш приземкуватої форми, походить з поселення Галіш-Ловачка (рис. 43, *2*). Уламки глечика з ручкою були знайдені також на поселенні Новоклинове.

Ще один своєрідний глечик було знайдено на поселенні Галіш-Ловачка. Нижня частина тулуба дуже роздута, гострий перелом переходить у вузьку шийку. На денці глечика зроблені круглі отвори, що розміщуються трьома концентричними колами (рис. 43, *1*).

Лискована гончарна кераміка (рис. 43, *1—6*). Зустрічається досить рідко. З поселення Галіш-Ловачка походять три цілі і кілька уламків чорнолискованої гончарної кераміки. Цілі посудини з добре відігнутими вінцями, роздутим у середній частині тулубом і вузьким денцем. Поверхня посуду оброблена дуже старанно, лискування нанесене по всій поверхні (рис. 43, *5*). Горщик аналогічної форми знайдений у тілоспаленні на могильнику біля с. Мачола [18]. Уламки чорнолискованих гончарних горщиків виявлені Є. і Е. Затлукало у Мукачеві [19].

Серед чорнолискованої гончарної кераміки відомі також невеликі кубки з кулястим тулубом на вузькому денці і з високою шийкою, яка закінчується заокругленими, або косо зрізаними вінцями. Цілий кубок знайдено на поселенні Галіш-Ловачка і в кар'єрі Берегівської цеглярні (рис. 39, *1—2*). Окремі фрагменти відомі й на інших поселеннях.

---

[17] J. Zatlukál és E. Zatlukál. Adatok Podkarpatszka Rusz praehisztoriájához. Mukačevo, 1937, стор. 166, рис. 23.

[18] Фонди Ужгородського обласного музею.

[19] J. Zatlukál és E. Zatlukál. Adatok..., стор. 116.

Графітована кераміка. Посуд, виготовлений із добре відмученої глини з значними домішками графіту, становить одну із найбільш характерних і своєрідних рис латенської культури взагалі. Іноді

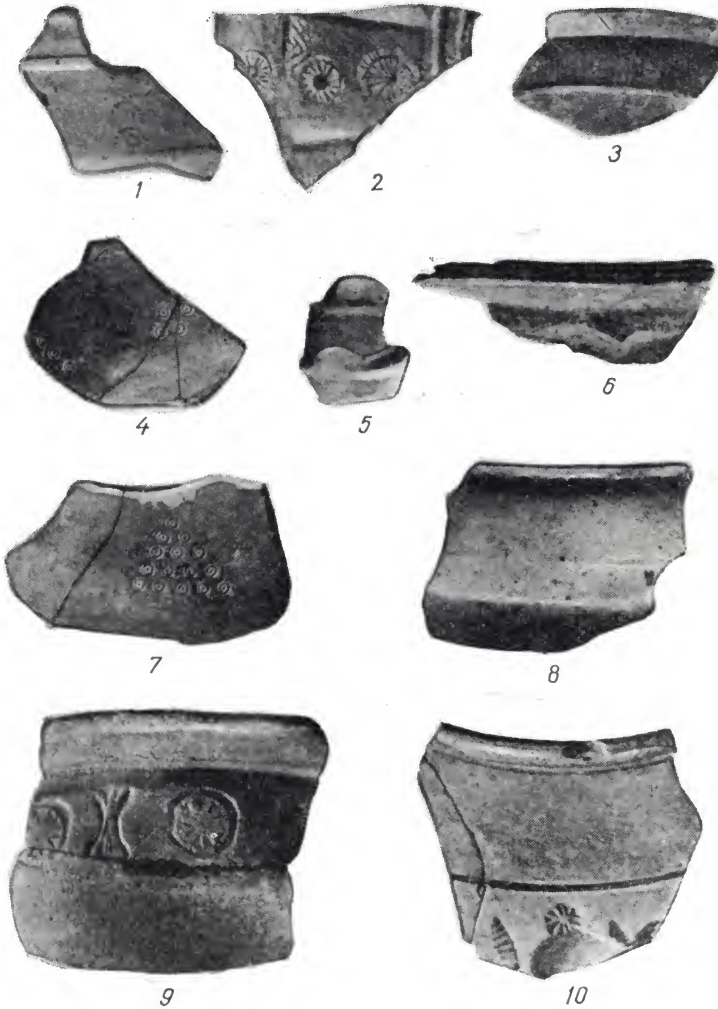

Рис. 42. Гончарна кераміка із штампованим орнаментом.

домішки графіту в тісті настільки значні, що посудина здається просто вирізаною із шматка графіту. Своєрідністю графітової кераміки є і те, що вона в цілому становить незначний процент посуду і представлена

виключно одними горщиками. Інших форм на поселеннях і могильниках не виявлено. Недивлячись на обмежений асортимент цього посуду, він зустрічається майже на кожному поселенні. Найбільше його в поселеннях Галіш-Ловачка і Новоклинове.

Типовими серед графітованого посуду є горщики приземкуватої банкоподібної форми, висотою 10—15 *см* із слабовираженою шийкою

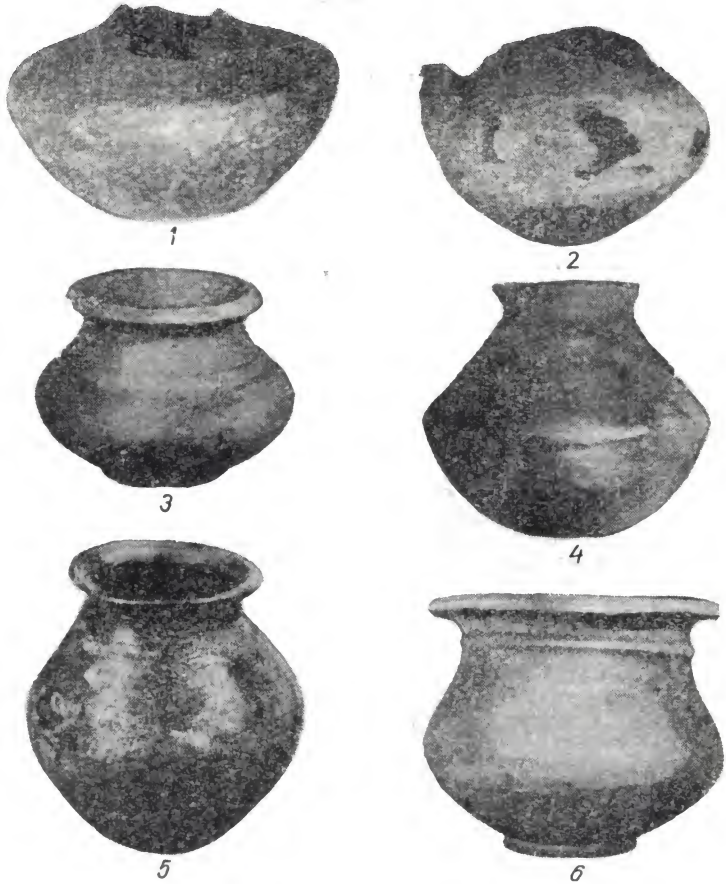

Рис. 43. Чорнолискована та сіроглиняна кераміка.

і товстим масивним вінцем, який найчастіше нахилений у внутрішню сторону горщика. Зовнішня сторона добре загладжена, має іноді пролисковану верхню частину. Стінки посудини від плічок до самого денця орнаментовані густими вертикальними начосами (рис. 44, *1—13*). Тільки у рідких випадках орнамент нанесений недбало: вертикальні заглиблені

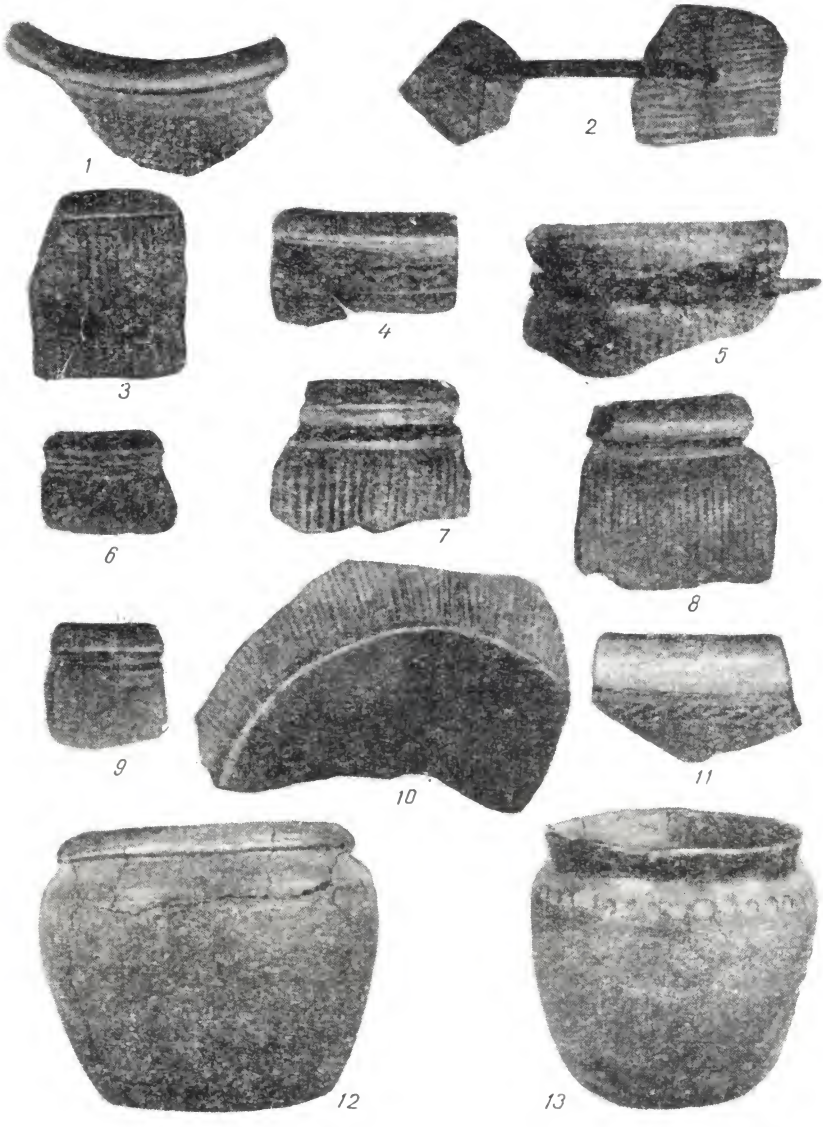

Рис. 44. Гончарна графітована кераміка.

лінії безсистемно перетинають одна одну. Частина горщиків на шийці іноді додатково орнаментувалася заглибленими ламаними лініями, косими відбитками мотузки, або ж гребінчастим штампом (рис. 44, *4, 7, 11*).

На деяких уламках графітової кераміки є невеликі круглі дірочки, в яких закріплювався кінець залізної пластинки для реставрації тріщин на посуді. Метод такої реставрації широко використовувався у давнину. Знайдені уламки посуду разом із реставраційними пластинками (рис. 44, *2, 5*).

На поселенні Галіш-Ловачка виявлений один цілий горщик з великими домішками графіту в тісті. Він відрізняється від решти графітової кераміки своєю формою. Це строго виражена банкоподібна форма з широким плоским денцем і вертикальним майже невідділеним від плічок вінцем. Плічка прикрашені горизонтальним рядом густих круглих заглибин (рис. 44, *13*). На цьому ж поселенні виявлено великий банкоподібний графітований посуд, який, очевидно, вживався для зберігання продуктових припасів. Це єдиний випадок, коли для зерновиків вживалося графітове тісто. Повна форма його не збереглася. Денце зерновика 25 *см* в діаметрі, стінки майже вертикальні, покриті горизонтальними заглибленими лініями (рис. 44, *10*).

Мальована кераміка для східної частини поширення латенської культури довгий час взагалі не була відома. Недавно вона була виявлена на території Східної Словаччини, а згодом і в Закарпатті. Поки що ми можемо навести тільки одне місцезнаходження — курган біля с. Бобове на Виноградівщині (рис. 45, *1—7*). Тут у тілопальному похованні поруч з сіроглиняною гончарною керамікою виявлена майже ціла жовтоглиняна посудина, поверхня якої покрита тонким шаром жовто-червоної фарби, по якій коричневою фарбою нанесені густі тонкі горизонтальні смужки. Остання набагато уступає латенській фарбі за якістю і легко змивається. Горщик з роздутим тулубом і вузьким горлом (рис. 45, *6*).

Сіроглиняна гончарна кераміка. На всіх поселеннях доби латену зустрічається своєрідна гончарна кераміка, виготовлена із старанно відмученої сірої глини із незначними домішками дрібнозернистого піску. Випал завжди рівномірний, хоч в пропорціях форми іноді трапляються невеликі дефекти. Але в цілому технічне виконання заслуговує на найвищу похвалу. Саме ця група кераміки є найбільш масовою серед гончарного посуду поселень і могильників, вона була основним столовим посудом того часу. За формою і технологією виготовлення вона майже не відрізняється від чисто кельтської кераміки, поширеної на великих просторах всієї латенської культури Європи.

Типовими для сіроглиняної кераміки є глибокі ребристі миски і горщики. Глечики представлені незначною кількістю. Найбільш характерні миски з циліндричними плічками і високими стінками (рис. 40, *1*). Вони, як правило, гостররебернi з трохи потовщеним і відігнутим він-

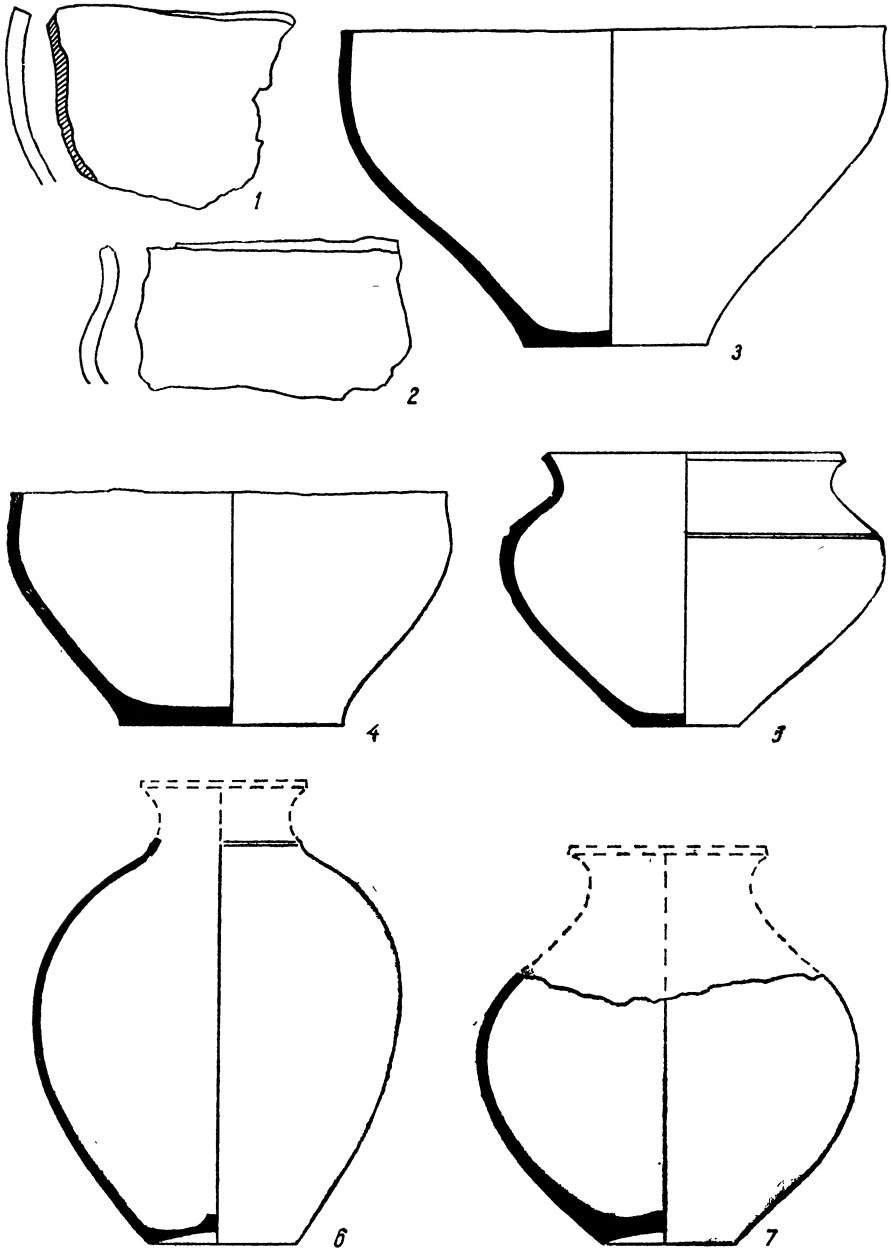

Рис. 45. Гончарна та ліпна кераміка з кургану біля с. Бобове.

цем, денце на кільцевій ніжці або підставочній плитці. Більшість мисочок прикрашені у верхній частині стінок штампованим орнаментом двома горизонтальними лініями — під вінцем і на переламі стінок (рис. 42, *1*, *2*). Найбільш поширеним орнаментом є розетки, нанесені зубчастим колесиком або штампом. Між розетками інколи нанесені вертикальні смужки геометричного орнаменту або невеликі дугасті заглиблення. Трапляються також гладкостінні миски без орнаменту (рис. 42, *3*, *5*, *9*, *10*).

Менш численну групу сіроглиняної кераміки становлять горщики (рис. 40, *6*). Чотири цілих екземпляри знайдено у с. Берегове. Окремі уламки походять із поселень Клячанове і Новоклинове.

Один горщик із поселення Берегове має біконічний тулуб і високо підняті плічка. Вінця слабовиражені, трохи відігнуті. Денце на кільцевій ніжці. Орнамент відсутній (рис. 40, *5*). Другий горщик біконічної форми, з дуже роздутим у середній частині тулубом. Вінця відігнуті до горизонтального положення, денце на підставочній плитці. Горщик трохи асиметричний (рис. 40, *7*). Два інших горщики мають округлий тулуб з максимальним розширенням у верхній частині і гладкі горизонтальні вінця (рис. 40, *8*).

На цьому ж поселенні знайдено цілий глечик, виготовлений із добре відмученої глини з ручкою. На середній частині тулуба нанесено орнамент із двох горизонтальних ліній. На нижній частині тулуба теж є горизонтальна смужка із чотирьох прокреслених ліній (рис. 40, *9*). Денце на кільцевому піддоні. Тут же знайдено уламок вінець глечика з ручкою і великий фрагмент тулуба глечика з дірочками для реставраційних пластинок (рис. 40, *3*).

Ліпна кераміка. Ліпний посуд представлений значно меншою кількістю форм, ніж гончарний. Серед ліпної кераміки переважають товстостінні горщики з домішкою жорстви. Поверхня шороховата, іноді бугриста. Невелика кількість посуду з домішкою дрібного піску. Такий посуд відзначається тонкими стінками, більш старанним гатунком, його поверхня інколи загладжена. Випал нерівномірний, колір нерідко плямистий. Тільки у рідких випадках трапляються поодинокі посудини, що старанно імітують гончарну кераміку. Панівними формами ліпного посуду є горщики, черпаки, миски, сковорідки і мініатюрні посудини, призначення яких невстановлене.

Найбільш численну групу ліпної кераміки становлять горщики. На жаль, цілих посудин збереглося небагато, проте велика кількість різних фрагментів дозволяє в цілому відновити провідні форми.

Горщики з значною домішкою жорстви, шамоту і піску. Поверхня пригладжена, іноді місцями вкрита маленькими тріщинами. Глина пориста, суха. За формою горщики поділяються на кілька основних типів.

Перший тип найбільш чисельний. Він представлений горщиками банкоподібної приземкуватої форми. Серед цих горщиків можна виді-

лити незначну різновидність в профілюванні стінок і вінець і на цій основі звести їх до трьох основних варіантів.

Один з варіантів банкоподібного посуду представлений горщиками з майже вертикальними стінками, слабо вираженими вінцями і з плоским широким денцем (рис. 46, *9—11*). Цей варіант найбільш поширений.

Другий варіант — невеликими горщиками, іноді закритого типу без чітко вираженого вінця (рис. 47, *4*, *5*, *15*). Вони нерідко орнаментуються наліпним розчленованим валиком, розміщеним, найчастіше, під вінцями (рис. 47, *10—12*) або зрідка на тулубі.

Третій варіант — невеликими банкоподібними горщиками відкритого типу. За розмірами вони близькі до звичайних кухонних келихів. Верхня частина горщиків прикрашена невеличкими гульками (рис. 47, *8*, *11*, *13*). На поселенні Галіш-Ловачка знайдений горщик, де між гульками був ще додатковий орнамент із густих нігтевих защипів (рис. 47, *14*).

Другий тип становлять горщики тюльпаноподібної форми. Вінця трохи відхилені з заокругленим краєм. Шийка слабовиражена, корпус опуклий, іноді з досить значним переломом у середній частині (рис. 46, *4—6*).

Третій тип представлений горщиками біконічної форми. Вони більш старанно виготовлені. Поверхня посуду старанно загладжена, зріз краю вінець горизонтальний (рис. 46, *3*, *7*, *8*). Серед них є великі посудини висотою до 30 *см* з відігнутими вінцями. Біконічність у таких посудин припадає на нижню частину тулуба. Характерним для даного типу кераміки є горщик із поселення біля с. Верхні Ремети (рис. 46, *7*). Дещо своєрідний горщик походить з поселення Галіш-Ловачка. Це невеликий за розмірами (висота 13 *см*), приземкуватий, навіть дещо приплюснутий, з гострою біконічністю у нижній частині тулуба горщик. Вінця високі, заокруглені. Денце широке, товщиною 2 *см* (рис. 48, *10*).

До четвертого типу відносяться горщики з опуклим тулубом і відігнутим вінцем. Типовим є горщик з поселення Верхні Ремети (рис. 46, *5*). Серед даного типу зустрічаються горщики і більш приземкуваті за формою, з невеликими горизонтальними вінцями (рис. 47, *9*). Подібний горщик знайдено у с. Велика Гараздовка разом з скарбом латенських монет.

До цього ж типу відносяться горщики із поселення Галіш-Ловачка. Вони повторюють форми звичайних латенських гончарних посудин. Це порівняно невеликі чорнолисковані горщики із роздутим у середній частині тулубом і горизонтально відігнутими вінцями (рис. 48, *11*). Вони виліплені із старанно виготовленої глиняної маси з домішками дрібного піску. Поверхня рівно загладжена.

Серед уламків ліпної кераміки трапляються фрагменти, прикрашені широким горизонтальним рифлюванням. Зовнішня сторона таких посудин вкрита чорним лискуванням. Відновити провідні форми на

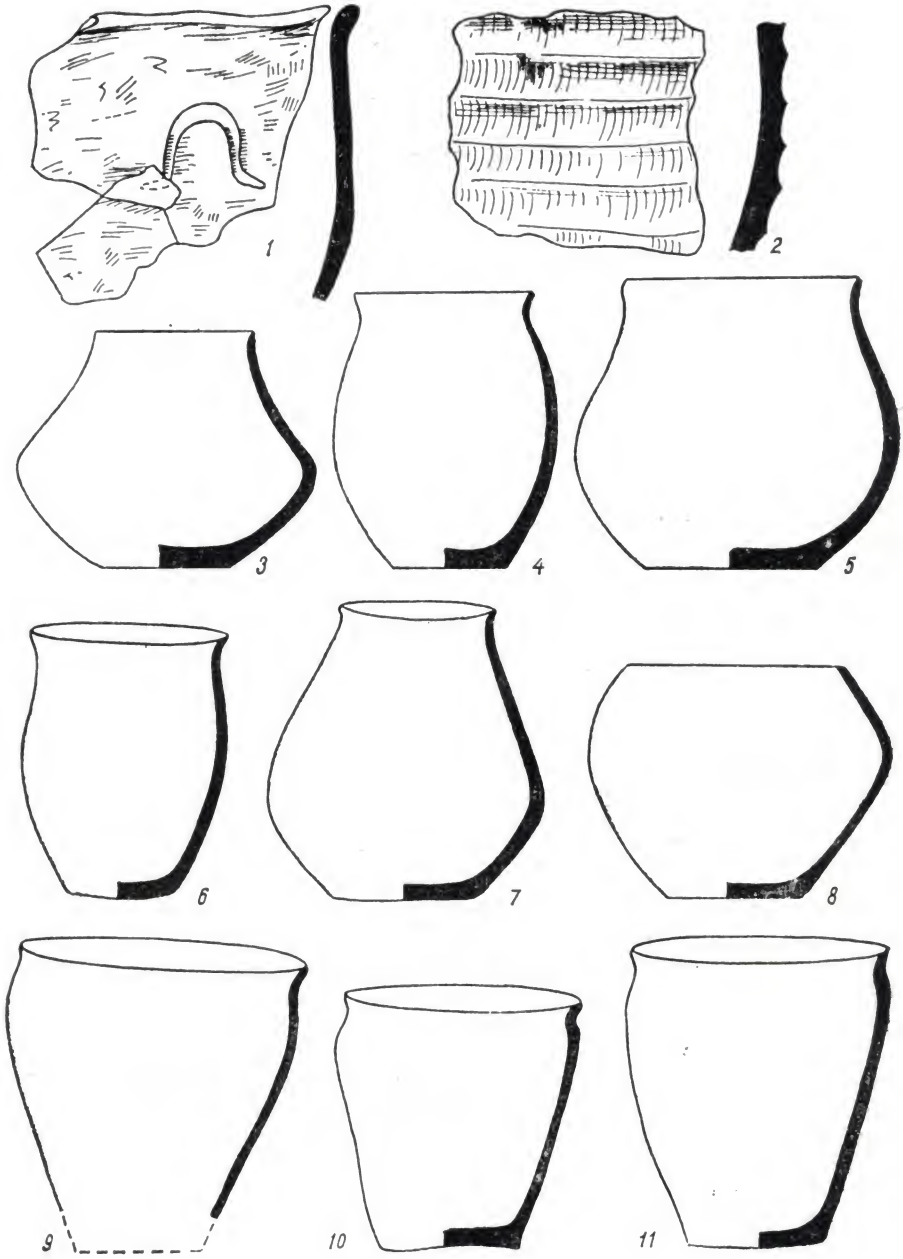

Рис. 46. Ліпна кераміка куштановицького типу.

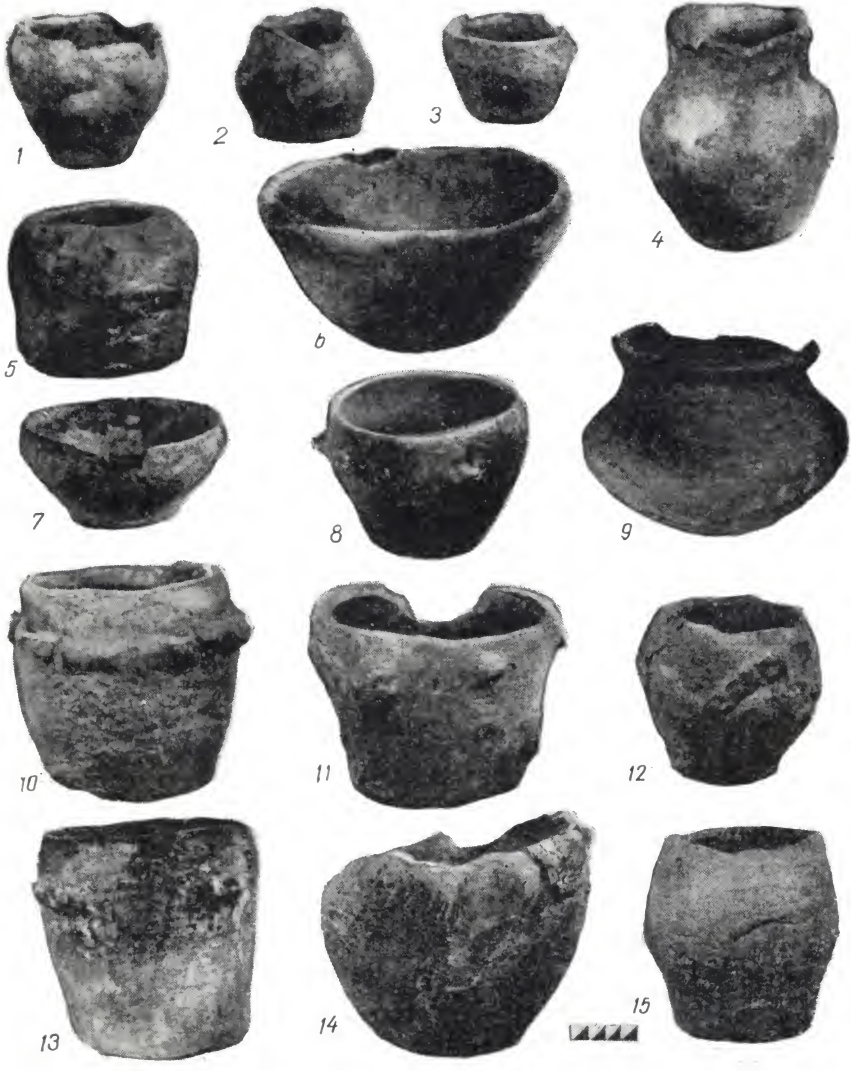

Рис. 47. Зразки ліпного посуду.

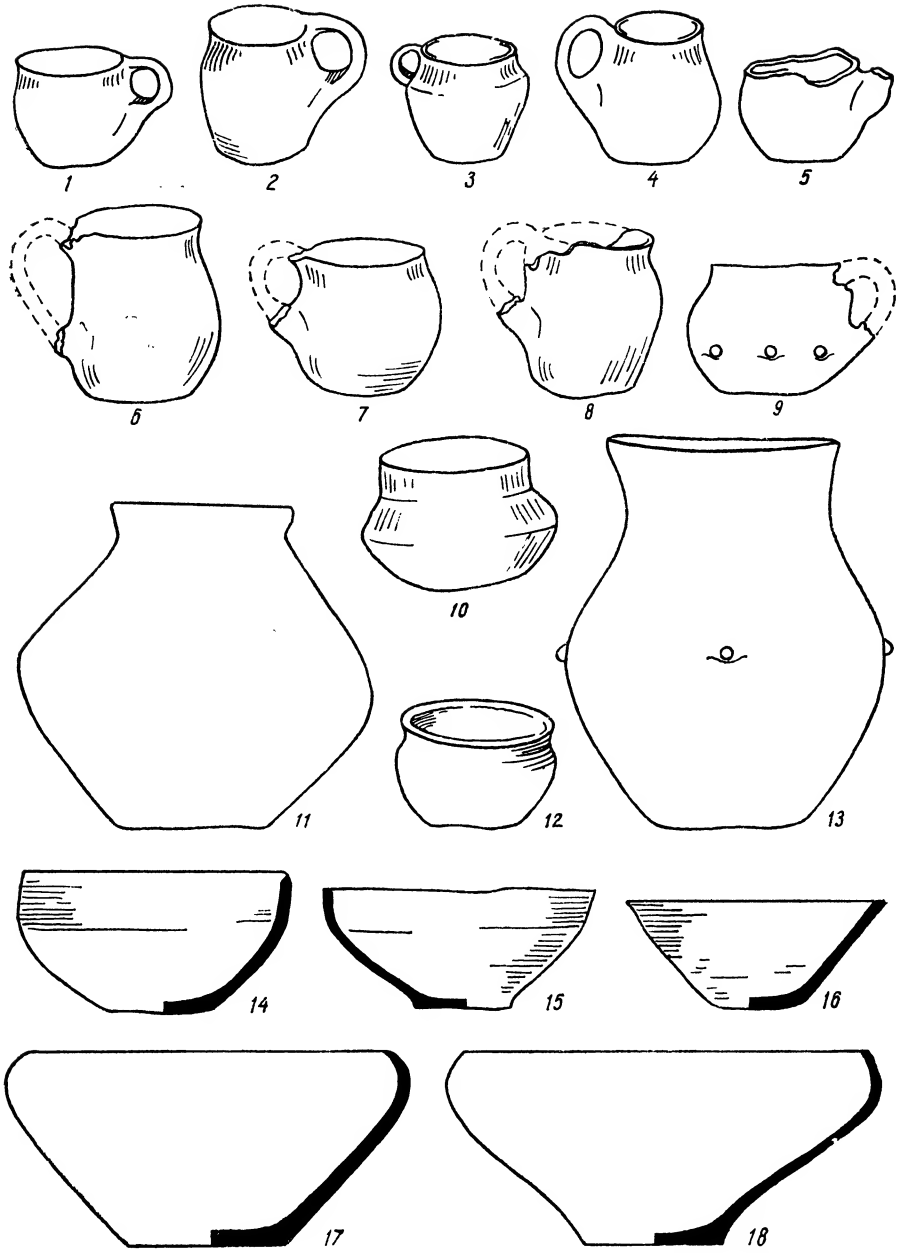

Рис. 48. Ліпний посуд з латенських пам'яток Закарпаття.

підставі фрагментів неможливо (рис. 46, *2*). Серед орнаментованої кераміки слід згадати цікавий уламок верхньої частини горщика, знайдений на поселенні біля с. Осій. Уламок, напевне, належав опуклобокій посудині з діаметром вінець 23 *см*. Черепок розового кольору. На зовнішній стороні є невеликий наліпний валик підковоподібної форми з тонкими, відігнутими в сторону кінцями (рис. 46, *1*).

Миски становлять другу велику групу ліпної кераміки (рис. 48, *14—18*). Технологія тіста, з якого ліпилися миски, відзначається більш старанним гатунком, ніж у горщиків. Як домішки використовувався дрібнозернистий пісок, хоч іноді трапляються домішки шамоту і жорстви. Поверхня мисок часто загладжена, рівна, іноді трохи помітні сліди чорного лискування. За формою миски поділяються на три типи.

Перший тип, найбільш поширений, представлений великими розложистими глибокими мисками із загнутими до середини вінцями. Загин ребра в більшості випадків плавний, денце вузьке (рис. 48, *17*). Невелика різновидність мисок даного типу визначається ступенем вигибу ребра й формою денця, хоч ці відмінності дуже незначні.

Другий тип представлений двома цілими мисками і кількома фрагментами. Своєрідністю є абсолютна конічність стінок, які від вузького денця по косій прямій розширяються до вінець і закінчуються горизонтальним зрізом (рис. 47, *6*; рис. 48, *14*).

До третього типу відносяться глибокі миски з вертикально піднятими плічками. На стінках помітне незначне лискування (рис. 47, *7*).

Дещо своєрідну форму має миска із поселення Осій. Вона відзначається великими розмірами: висота — 12,5 *см*, діаметр вінець — 30 *см*, денця — 12 *см*, товщина стінок — 0,6 *см*. За формою вона відноситься до гостроребернних мисок на товстому чітко вираженому піддоні. Пропорції форми витримані (рис. 48, *15*).

Серед ліпного посуду слід згадати уламки двох сковорідок. Одна з них, знайдена на поселенні Новоклинове, виліплена із добре вимішаного сірого тіста з домішкою дрібного піску, випал рівномірний, поверхня загладжена. Вертикальні стінки висотою біля 3 *см*. Аналогічний уламок був знайдений також на поселенні Верхні Ремети.

Черпаки. Це найбільш численна група ліпної кераміки (рис. 48, *1—2*). Вони трапляються на всіх поселеннях і могильниках. Технічна сторона виконання черпаків дуже примітивна; тісто з великою домішкою жорстви або шамоту, поверхня нерідко бугорчаста, вінця нерівні, форма тулуба буває асиметричною. Найчастіше трапляються три провідні типи черпаків

Перший тип представлений опуклобокими посудинами з маленьким вушком. За формою чашечки черпаки даного типу мають декілька варіантів. Найбільш типовими є глибокі витягнуті чашечки з трохи роздутим у середній, або нижній частині тулубом (рис. 48, *1—2*). Трапляються черпаки більш приземкуватої форми з широким горлом і малим вушком, що звисає донизу. На поселенні Галіш-Ловачка знайдено черпак

архаїчної форми, характерний для доби раннього залізного віку (рис. 48, *3*).

Другий тип представлений широкими приземкуватими черпаками, прикрашеними по сторонах невеликими шишечками. На поселенні Галіш-Ловачка знайдено два цілі черпаки. Один з них має відкриту форму; верхня частина прикрашена п'ятьма гульками і невеликими опуклинами між ними. Ручка велика, масивна (рис. 48, *9*). Другий черпак має більш заокруглений тулуб з гульками в нижній частині.

Третій тип представлений масивними конічними черпаками з конічною чашечкою. Вушка, як правило, дуже масивні і проходять від вінець до самого денця. Іноді вушка орнаментовані косими насічками (рис. 40, *2*).

Мініатюрний посуд. На поселенні Галіш-Ловачка знайдено п'ять маленьких посудин, виліплених із жовтої глини з домішкою дрібного піску. Поверхня деяких добре пригладжена, іноді орнаментована (рис. 47, *1—5*; 48, *12*, *13*).

Оригінальну форму має маленький тонкостінний горщик. Це циліндрична баночка з різким горизонтальним загином вінець всередину посудини, від чого форма набуває закритого типу. Висота посудини — 5 *см*, діаметр — 7 *см* (рис. 47, *5*). Другий банкоподібний горщик заввишки 8 *см*. Високий горизонтальний вінчик плавно переходить в опуклий тулуб. Поверхня добре пригладжена (рис. 47, *1*). Посудина, висотою 5,6 *см*, конічної форми, з горизонтальним зрізом у верхній частині. Плічка орнаментовані нігтевими вдавленнями, утворюючими вузеньку горизонтальну смужку. Поверхня нерівна, форма трохи асиметрична (рис. 47, *3*).

Серед мініатюрних посудин є також форми, що імітують черпаки з ручками. Одна з них має опуклий тулуб на широкому денці. Верхня частина не збереглася (рис. 47, *2*). Другий такий же мініатюрний черпачок має більш приземкувату форму.

Залізне побутове начиння. Серед величезної кількості залізного інвентаря, який був знайдений на поселенні Галіш-Ловачка і на інших пунктах, значна частина припадає на побутове начиння. На жаль, фрагментарність знахідок не завжди дозволяє визначити форму і практичне застосування речі. Тому ми розглянемо тільки найбільш чіткі знахідки, призначення яких в цілому не викликає сумнівів. Решту сумнівних знахідок залучимо до особливої категорії.

Серед побутових речей найчисленніші ножі різних типів (рис. 17, *10—26*). Серед них чітко виділяються великі ножі-сікачі і кухонні ножики.

Ножі-сікачі. На поселенні Галіш-Ловачка таких ножів було знайдено 12. Цей тип ножів широко розповсюджений на всіх латенських пам'ятках Середньої Європи. Морфологічно, але аж ніяк не функціонально, всі ножі-сікачі можна поділити на декілька типів.

До першого типу відносяться чотири ножі з витягнутою товстою спинкою і дугастим руків'ям, який закінчується простим тоненьким кружечком (рис. 17, *19—20*). Леза ножів дуже широкі, дугастої форми. Середня довжина ножів — 35 *см*, ширина леза — 5—6 *см*, товщина спинки — 0,5 *см*.

Другий тип нараховує три ножі, у яких руків'я, на відміну від описаних, закінчується невеликою залізною кулькою (рис. 17, *25—26*).

До третього типу — чотири ножі з кільцевим закінченням руків'я (рис. 17, *21—24*).

Своєрідну форму має ніж-сікач, руків'я якого закінчується невеликою кулькою. На середній частині руків'я є ще одна невеличка біконічна кулька (рис. 17, *23*).

Кухонні ножі на відміну від ножів-сікачів, набагато менших розмірів. Частина їх належить до широко розповсюджених ножиків з так званими горбкуватими спинками, характерними для культур всього раннього залізного віку Середньої і Східної Європи. Решта належить до звичайного типу з прямою спинкою, що відрізняються між собою способом закріплення руків'я, у якійсь мірі, формою.

Ножі з горбкуватою спинкою мають тонкий круглий черешок для закріплення дерев'яного руків'я (рис. 17, *12—15*). Леза в більшості з них вузькі, дуже спрацьовані. Довжина ножів коливається в межах 10—20 *см*.

Найбільш поширеною формою є ножі з прямою спинкою. Порівняно широкі леза закінчуються витягнутим черешком для руків'я. Проте серед них є ножики, руків'я на яких закріплювалися за допомогою двох-трьох заклепок, розміщених на плоскому черешку (рис. 17, *10*, *16*).

Серед побутового інвентаря є знахідки, що характеризують внутрішатнє обладнання. До їх числа відносяться ланцюжки для підвішування казанів. В житлі № 6 на поселенні Галіш-Ловачка знайдено два такі ланцюжки. Один з них зберігся фрагментарно і представлений тільки залізним гачком довжиною 40 *см*, що звисав на кінці ланцюжка. Він виготовлений із плоского залізного стержня шириною близько 2 *см*. Один кінець зігнутий в гачок, а на другому є плоске кругле кільце, до якого кріпився ланцюжок (рис. 18, *19*). Інший ланцюжок із того ж житла зберігся повністю (довжина — 1,48 *см*). Верхня частина має залізний стержень, аналогічний описаному. Від нього відходить ланцюжок, який закінчується розгалуженням із двох залізних стержнів з кінцями загнутими у гачки (рис. 16, *23*).

На поселенні Галіш-Ловачка знайдені окремі фрагменти ланцюжків, виготовлених із товстого круглого кованого дроту, з'єднаного в круглі, овальні кільця (рис. 18, *20*, *21*).

Серед кухонного інвентаря значний інтерес становлять знахідки двозубих і тризубих залізних вил, знайдених на поселенні Галіш-Ловачка. Їх кінці добре загострені, а в профілі вила мають дугасту форму (рис. 17, *5*, *6*).

Серед побутових речей знайдено залізну бритву листоподібної форми, типову для пам'яток першого тисячоліття до н. е. Лезо бритви широке — 5,5 *см*, дугасте. Воно закінчується маленьким вигнутим догори руків'ям з плоским кружечком на кінці (рис. 17, *4*). Довжина бритви — 16,5 *см*.

Цікава знахідка трубчастого висячого замка, виявленого на поселенні Галіш-Ловачка. Від замка збереглася дужка разом із замикаючим механізмом (рис. 16, *11*).

Із культурного шару поселення Галіш-Ловачки походять також п'ять залізних кресал загальнопоширеного типу (рис. 17, *8*, *9*). Там же було знайдено велику кількість різноманітних залізних цвяхів, виготовлених шляхом ковки. Серед них виділяються великі цвяхи з широкою розклепаною голівкою, або загнутим в сторону кінцем, який правив за шляпку. Довжина подібних цвяхів коливається від 10 до 22 *см* (рис. 16, *5—8*). Знайдені маленькі цвяхи з акуратно викуваною круглою шляпкою. Довжина їх коливається в межах до 10 *см* (рис. 16, *1—4*).

У фондах Ужгородського музею зберігається три точильні камені із поселення Галіш-Ловачка. Уламки окремих каменів були знайдені і на решті латенських поселень області, що засвідчує їх широке побутування. Вони виготовлялися із різноманітних пород каменя. Найчастіше трапляються точильні камені із крупнозернистого пісковику. Заслуговує на увагу великий точильни камінь із Галіш-Ловачки, який досягає 36 *см* в довжину і 4,5 *см* в ширину. Він, очевидно, вживався для шліфувальних робіт в ковальському або ювелірному ремеслі (рис. 18, *29*). Більшість точильних каменів мають звичайні для цього часу розміри і вживалися як речі широкого вжитку в побутових справах (рис. 18, *32*).

Аналіз залізного інвентаря був би неповним без різноманітних залізних поковок, виявлених в основному на Галіш-Ловачці. Їх призначення визначити неможливо, але кількість свідчить про широкий розвиток металообробної справи на поселенні і використання її продукції в побуті. Частина таких поков, що мають форму різних обойм, могла використовуватись як скріплюючі деталі на різноманітній дерев'яній тарі — відрах, діжках тощо (рис. 16, *9*). У прямому зв'язку із обладнанням жител слід розглядати знахідку трьох залізних гачків, які могли використовуватися на дверних петлях (рис. 49, *15*, *16*). На одному кінці вони мають круглий отвір, а протилежний кінець зігнутий під прямим кутом і загострений. Від дверей збереглася залізна ручка, в яку просувався дерев'яний засув (рис. 49, *21*). Вона має форму добре вигнутої дуги з невеликими отворами на кінцях для закріплення цвяхами. Довжина дужки — 19,5 *см*, товщина — 0,4 *см*.

На поселенні Галіш-Ловачка виявлені чотири костилі для насадки дверних петель (рис. 49, *18—20*). Це масивні вироби із загостреним кінцем, який забивався у дерев'яну раму, і стрижнем для насадки самих дверей. Довжина костилів коливається від 10 до 20 *см*.

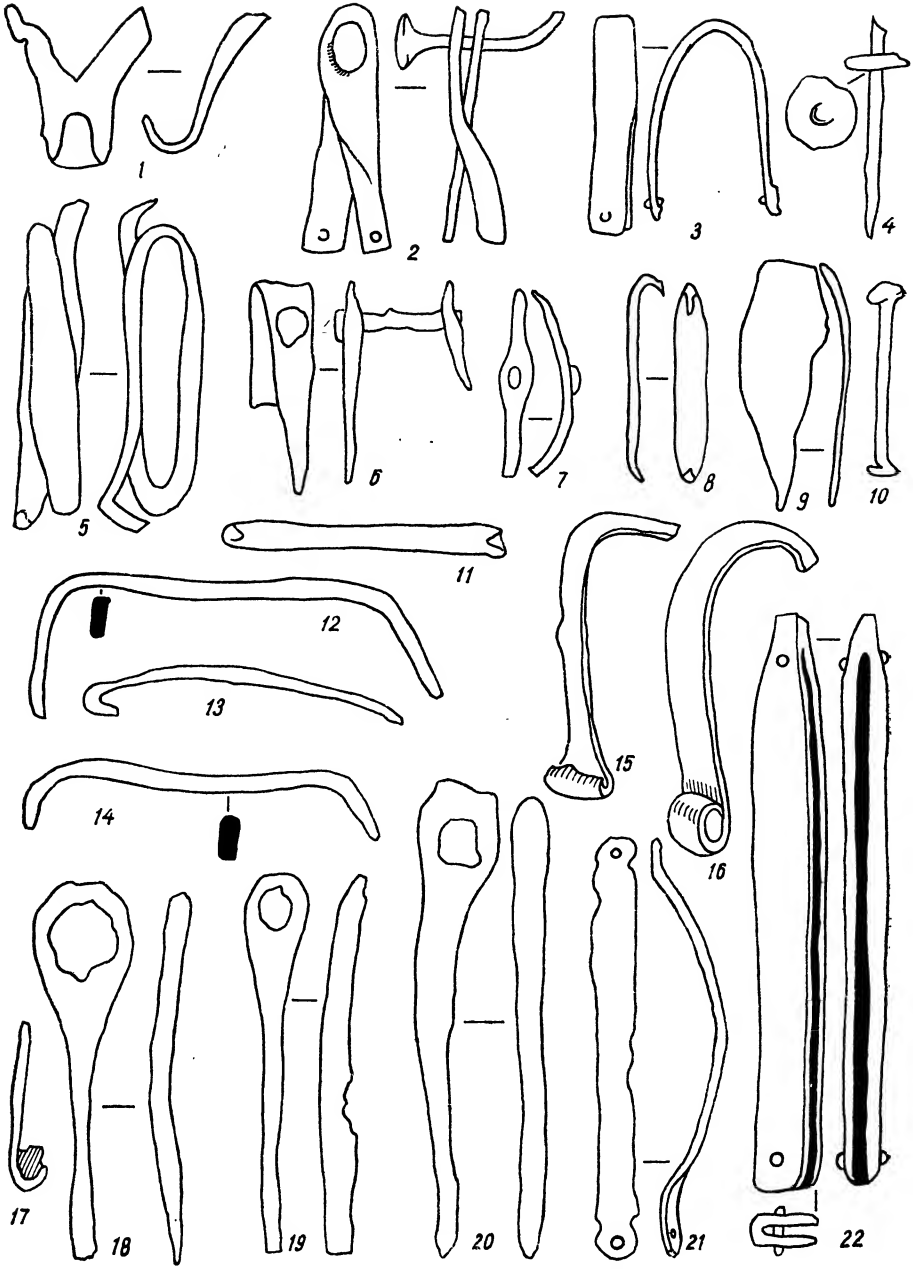

Рис. 49. Залізний інвентар з поселення Галіш-Ловачка.

Серед побутового начиння знайдено два залізні вушка, очевидно від дерев'яних відер. Одне з них круглої форми з розведеними в сторону кінцями, що закінчуються невеличкими круглими кульками (рис. 17, *7*). Друге вушко виготовлене із плоскої залізної пластини шириною 3 *см*. Верхня частина її загнута у вигляді гачка, а нижня розрізана на дві розведені в сторони частини (рис. 49, *1*). Висота вушка 7 *см*, товщина 4 *мм*.

На поселенні Галіш-Ловачка виявлено також дев'ять залізних обойм. Їх конструкція дозволяє припустити, що вони використовувалися для скріплення певних дерев'яних частин, швидше всього на підводах. Обойми складаються із двох плоских залізних пластин, які з'єднані між собою за допомогою товстої залізної заклепки (рис. 49, *2, 3*). Знайдено чотири окремі стержня з масивними розклепаними голівками. Вони також могли вживатися як обойми для скріплення (рис. 49, *4—10*). Крім того, тут же було виявлено і ряд пластинчастих обойм зігнутих у півтора завитка. Кінці пластин загострені і утворюють шип, яким вони закріплювалися в дерево (рис. 49, *5*).

Очевидно із дерев'яним будівництвом слід пов'язувати і п'ять залізних скоб, виготовлених із гранчастого залізного стержня. Кінці їх загострені і відігнуті під прямим кутом до спинки (рис. 49, *12—14*). Довжина скоб коливається в межах 8—12 *см*. Своєрідну групу поковок становлять чотири залізні оковки із плоских пластин, зігнутих по вертикальній осі в рівчачок (рис. 49, *22*).

З поселення Галіш-Ловачки походить багато плоских залізних пластинок. Вони використовувалися для реставрації керамічного посуду. Пластинки невеликі за розміром, вузькі, витягнутої форми (рис. 49, *11, 17*). Їх призначення добре встановлюється завдяки знахідкам окремих фрагментів кераміки разом із такими ж пластинками.

ХРОНОЛОГІЯ

Визначення хронологічних рамок існування латенських пам'яток у північно-східній частині Карпатського басейну і, зокрема, на території Закарпаття, до цього часу залишається однією з основних археологічних проблем. Від правильного вирішення значною мірою залежить з'ясування і ряду інших спірних питань і серед них таких, як походження латенських пам'яток на Закарпатті і Східній Словаччині, їх етнічна приналежність і історична доля населення, що залишило ці пам'ятки.

Час існування латенських пам'яток на території Закарпаття, як і в усьому північно-східному районі Карпат, більшістю дослідників визначався тільки в загальних хронологічних рамках латенської культури з незначними уточненнями в середині другої половини першого тисячоліття до н. е. Підсумовуючи думку більшості дослідників, можна дійти висновку, що латенські пам'ятки на території Закарпаття існували з IV по I ст. до н. е. За останні роки вийшло ряд праць, де вказана дата значно звужена, що, на наш погляд, цілком обгрунтовано новими експедиційними дослідженнями. Проте звуження хронологічних рамок стосується тільки більш західних областей поширення латенської культури, не зачіпаючи її східної і північно-східної периферії. Накопичення археологічного матеріалу, який особливо інтенсивно став поповнюватися у останні роки, дало дуже цінні і цілком надійні дані для уточнення хронології, ніж ті факти, які були в розпорядженні дослідників до недавнього минулого.

Основним джерелом для визначення часу існування латенських пам'яток на Закарпатті є срібні монети. Їх неодноразово знаходили на поселеннях, в могильниках і окремих скарбах. Так, першодослідник поселення Галіш-Ловачки Тіводор Легоцький, базуючись на знахідках срібних імітацій тетрадрахмам Філіпа II Македонського (359—336 рр. до н. е.) і Олександра Великого (336—323 рр. до н. е.), відносив час існування поселення до IV—III ст. до н. е., а в більшості випадків сумарно вказував на другу половину I тисячоліття до н. е. як на час існування латенських пам'яток на Закарпатті [1]. Приблизно такої ж точки зору дотримується і М. Ю. Брайчевський, який, спираючись на знахідки монет визначає час існування поселення Галіш-Ловачки IV—II ст.

---

[1] T. Lehoczky. Adatok hazánk..., t. I, стор. 38—74.

до н. е.[2], і одноразово всіх інших латенських пам'яток на території Закарпаття.

Я. Філіп поділяє на декілька етапів проникнення кельтів на територію Карпатського басейну. Перший етап він відносить до IV ст. до н. е., обгрунтовуючи це свідченням Помпея Трога про боротьбу кельтів із кімерійцями в Середньодунайській низовині десь біля 358 р.[3] Але тоді, на думку Я. Філіпа, кельти зустріли сильний опір з боку скіфів у верхній течії р. Тиси (Закарпаття) і змушені були відступити. Остаточне проникнення кельтів на північно-східні землі Карпатського басейну Я. Філіп відносить десь до рубежу III—II ст. до н. е. Саме в цей час, на його думку і виникає латенська культура.

Я. Філіпа підтримують угорські дослідники, які вивчають латенські пам'ятки північно-східної частини Угорщини. Так, Олфельді і Надь визначають хронологічні рамки латенських пам'яток північної Угорщини двома останніми століттями до н. е.[4]

Менш розроблена хронологія латенських старожитностей, відомих на землях Румунії. Румунські дослідники дотримуються різних точок зору відносно виникнення латенської культури. Так, наприклад, за визначенням Р. Вульпе латенські пам'ятки Румунії можна віднести до останніх століть до н. е.[5] К. Преда відводить цим же пам'яткам на території Румунії цілих п'ять століть — від V до I ст. до н. е., вважаючи, що латенська культура на території Румунії виникла до першої половини V ст. до н. е.[6]

Така розбіжність у поглядах на час існування латенських старожитностей в північно-східній частині Карпатського басейну, на наш погляд, викликана недостатньою комплексністю датування основних груп пам'яток на певній території. Нерідко підставою для датування служать окремі знахідки більш-менш добре датованих речей, час існування яких механічно переноситься на групу пам'яток, породжуючи тим самим помилку в загальному датуванні.

Зараз у розпорядженні археологів є добре розроблені типологічні і хронологічні комплекси і типи речей, при складанні яких враховані спостереження таких видатних знавців латенських старожитностей як Ж. Дешелетт, П. Рейніке, В. Пирван, І. Хуняді, а також нові матеріали, здобуті протягом останніх років на території всієї Середньої Європи[7]. Спираючись на ці досягнення, спробуємо уточнити датування латенських пам'яток Закарпаття.

---

[2] М. Ю. Брайчевський. До історії обробки заліза; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 319; його ж, стаття в УРЕ. К., 1962, стор. 320; його ж. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964, стор. 96.

[3] Я. Філіп. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага, 1961, стор. 61.

[4] A. Alföldi, L. Nagy. Budapest törtenete, t. I. Budapest, 1942, стор. 121—171.

[5] R. Vulpe. Istoria Romînie, I. Bucureşti, 1960, стор. 223 і далі.

[6] C. Preda. Находки в Александрии — новый вид начала латенского периода в Дакии.— SCIV, № 1, 1960, стор. 36—37.

[7] J. Filip. Keltové ve Stredni Evrope. Praha, 1956.

Поселення Галіш-Ловачка є найбільш повно вивченою пам'яткою доби латену в Закарпатті, а за багатством здобутого інвентарю займає одне з перших місць серед провідних пам'яток Європи. Дане поселення настільки видатна історична пам'ятка, що вона, власне, і характеризує всі провідні сторони латенської культури на Верхньому Потиссі. Тому правильно датування цієї пам'ятки в значній мірі допоможе встановити хронологію латенських пам'яток всього Потисся.

На поселенні знайдено ряд речей, датування яких не викликає особливих труднощів і заперечень. Найбільш ранньою знахідкою слід вважати залізний скіфський псалій з трьома дірками в середній частині і невеликою кулькою на одному з кінців. Псалії подібної форми поширені на території Східної Європи і становлять невід'ємну частину скіфської архаїчної кінської збруї. Вони датуються VI ст. до н. е.[8] Така знахідка на поселенні одинока і випадає із загального комплексу речей. Очевидно, її слід зарахувати до комплексу куштановицьких старожитностей попереднього періоду, яка на поселенні виявилася випадковою.

До числа ранніх знахідок відноситься псалій з двома дірками на середній розширеній частині. Подібний тип псалія на землях Східної Європи вперше зустрічається у IV ст. до н. е.[9] і існує декілька століть, доживаючи аж до сарматського часу. В Середній Європі подібні псалії також характерні для кінської вузди пізньолатенського часу. Нерідко їх знаходять і в кельтських оппідумах. Набори кінської вузди з такого типу псаліями виявлені на відомому оппідумі в Ментінгі (верхнє Подунав'я) і датуються автором розкопок В. Крамером II—I ст. до н. е.[10] Приймаючи до уваги загальну близькість культур поселення Галіш-Ловачка і Ментинга, псалії з Галіш-Ловачки правдоподібніше датувати часом II—I ст. до н. е. Аналогії ментінгських псаліїв підтверджують вудила, виявлені на обох цих пам'ятках. Для них характерні двосторонні кільцеві вудила, з'єднані між собою маленьким кільцевим завитком. Вудила з Ментінга і Галіш-Ловачки можуть датуватися II—I ст. до н. е.[11]

Важливим джерелом для датування поселення Галіш-Ловачка є срібні монети, виявлені в житлі № 3 і в похованнях на околиці поселення. Як уже зазначалося вище, більшість дослідників відносило ці монети до IV ст. до н. е., спираючись при цьому на дату життя Філіпа II Македонського і Олександра Великого. Крім згаданих дослідників такої ж точки зору дотримувалися брати Затлукало[12], П. П. Сова-Гмит-

---

[8] В. А. Іллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 38—61.

[9] К. Ф. Смирнов. Меотский могильник у станицы Пашковской.— МИА, № 64. М., 1958, стор. 306—307.

[10] W. Krämer. Laténezeitliche Trensenanhänger in Omegaform.— Germania, 1964, Halbb. 1—2, стор. 250—257.

[11] Там же.

[12] Zatlukál J. és Zatlukál E. Adatok hazánk archaeologiájához, стор. 166—167.

ров [13], К. В. Бернякович [14] і ряд інших. Проте віднести дані монети до IV ст. до н. е. було б на наш погляд не цілком вірно. По-перше, таке датування знаходиться у явному протиріччі із загальним низьким рівнем соціально-економічного розвитку території Закарпаття і Східної Словаччини у IV ст. до н. е. Панівна для цього часу куштановицька культура поки що не дає підстав вважати або припускати, що виробництво і розподіл матеріальних благ уже вимагали наявності карбованої монети. По-друге, таке датування монет не підтримано і нумізматами. Так, прекрасний знавець «варварських» монет Карпатського басейну В. Ондрух схильний відносити найбільш ранні типи монет з території Словаччини тільки до III ст. до н. е. Але їх масове поширення припадає вже на середину II ст. до н. е. [15] Такої ж думки дотримується і К. Кастелін, визнаючи II ст. до н. е. часом масового поширення срібних імітацій греко-македонських зразків [16]. Найбільш ранні типи «варварських» монет, які карбувалися із золота, з'явились в Середній Європі дійсно у IV ст. до н. е., але вони були наслідком воєної здобичі і були поширені тільки в Галії [17]. На території Закарпаття до цього часу не відомо жодної золотої монети латенського типу.

Аналогічна ситуація мала місце і на території сусідньої Угорщини. Угорські нумізмати в питанні хронології «варварської» монети дотримуються твердої думки, і визначають час їх поширення двома останніми століттями до н. е. [18] Цю дату підтверджує відкрита на території Угорщини майстерня по карбуванню монет у Салачці, де були знайдені пуансони у супроводі кам'яних ливарних формочок для виготовлення бронзових дротяних фібул II—I ст. до н. е. [19]

Таким чином, фахівці не тільки не підтримують раніш запропоновану дату для срібних імітацій греко-македонським монетам — IV ст. до н. е.,— але майже одностайно відносять час їх поширення до II—I ст. до н. е., з чим не можна не рахуватись. Навряд територія Закарпаття становила виняток в Карпатському басейні маючи високорозвинену економіку із власним карбуванням монети. Очевидно, наведені аналогії для визначення часу побутування «варварських» монет на суміжних

---

[13] П. П. Сова-Гмитров. Великогараздовский клад, стор. 128.

[14] К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде.— КСИА, вып. 3. К., 1954, стор. 46.

[15] V. Ondrouch. Náleźy keltských a byzantckých minci na Slovensku. Bratislava, 1964, стор. 22.

[16] K. Castelin. Keltové na počatku druhého stoleti pred n. e.— Numizmatické Listy, XIII. Praha, 1958, стор. 77—82.

[17] J. Filip. Keltové ve Stredni Evrope, стор. 224.

[18] Ö. Göhl. A Magyar Nemzeti Múzeum éremtáranak, 1901.— ÁÉ, XXII. Budapest, 1902, стор. 186—191; його ж. A retei barbár ezüstpénzlelet.— NK, VIII. Budapest, 1909, стор. 33; A. Ipolyi. Magyar régészeti krónika.— Arch. Közlemények, III. Budapest, 1863, стор. 169—179.

[19] Ö. Göhl. A Szalaczkai kelta pénzverös és bronzöntömühely.— Numiz. Közlöny, VI. Budapest, 1907, стор. 47—64; K. Darnay. Kelta pénzverö és öntö mühely Szalacskán.— ÁÉ. XXVI. Budapest, 1906, стор. 416—433.

із Закарпаттям землях можуть бути прийняті і для Закарпатських місцезнаходжень, які, таким чином, слід датувати II—I ст. до н. е. Таке датування підтверджується знахідкою формочки для відливки монетних заготовок, яка трапилася на поселенні Галіш-Ловачка. Вона становила невід'ємну частину комплекса бронзоливарного виробництва поселення, у складі якого є формочки для відливання бронзових жіночих поясних ланцюжків. Останні на підставі аналогічних знахідок з території Чехословаччини датуються II—I ст. до н. е. [20]

Наведені матеріали переконують, що знайдені монети можуть бути віднесені до II—I ст. до н. е. Запропоновану дату IV ст. можна вважати застарілою, або недостатньо доведеною. Часом II—I ст. до н. е. слід датувати монетний скарб із с. Велика Гараздівка, а також окремі монети, виявлені на території Закарпаття.

Кінцем III і початку II ст. до н. е. датується залізний кинджал із псевдоантропоморфним руків'ям, знайденим на Галіш-Ловачці. Подібного типу кинджали зустрічаються тільки на території поширення латенської культури і поза її межами вони відсутні. Генетична основа їх лежить в гальштатській культурі, де прототипами є пізньогальштатські кинджали подібної форми. У північно-східних передгір'ях Альп латенські мечі з псевдоантропоморфним руків'ям з'являються у V ст. до н. е.[21] В процесі кельтської військової експансії вони поширились і на інші території Середньої Європи, зокрема Середнє Подунав'я і Карпатський басейн [22]. Зараз знахідки подібних кинджалів хоч і відомі в ряді середньоєвропейських місцезнаходжень, все ж вони представлені порівняно невеликим числом і пов'язуються із знаками гідності видатних осіб [23]. Я. Кудрнячем розроблена типологічна схема псевдоантропоморфних мечів, виявлених на території Чехословаччини. Приймаючи до уваги форму руків'я, Я. Кудрняч ділить десять мечів із Чехії і Моравії на чотири групи: 1 — мечі з бронзовим руків'ям; 2 — мечі із залізною основою для бронзового руків'я; 3 — мечі, на яких залізне руків'я закінчується невеликими бронзовими кульками; 4 — мечі, на яких руків'я виготовлене із суцільного заліза [24]. За такою типологією меч із поселення Галіш-Ловачка можна віднести до 4-ї найпізнішої групи. Для визначення дати нашого меча, вкажемо на знахідку аналогічного меча в одному з поховань на могильнику біля Кшел (Чехословаччина), який відноситься до тієї ж хронологічної групи, що і наш і датується кінцем III, початком II ст. до н. е.[25] Аналогічний меч знайдений у

---

[20] J. Filip. Keltové ve Stredni Evrope..., стор. 172.

[21] Ян Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 99.

[22] H. Olmerova. Naléź laténského meče v Klućove u Č. Brodu.— AR, VII, s. I. Praha, 1955, стор. 94.

[23] J. Filip. Pravék Československu...

[24] J. Kudrnać. Latenský meć se pseudoanthropomorfni rukojeti ze Kśel.— AR, VIII. Praha, 1956, стор. 487—480.

[25] J. Kudrnać. Laténský meć se pseudoanthropomorfni rukojeti ze Kśel.— AR, VIII. Praha, 1956, стор. 488—490.

могильнику Сандрев (Угорщина), М. Лайош на підставі знахідок супроводжуючих фібул і кераміки, схильний віднести його до Латену — *С* (за хронологією П. Рейніке) [26]. А. Прохазка опублікував подібний меч із залізним антропоморфним руків'ям, виявлений у XX похованні могильника Крженовіце, і датує його II—I ст. до н. е.[27] Перераховані знахідки в кожному випадку продатовані надійними матеріалами, а оскільки вони не відрізняються по суті від меча із Галіш-Ловачки, то ми не бачимо ніяких підстав, щоб датувати наш меч іншим часом ніж II—I ст. до н. е.

Цим же часом можна датувати і два довгих обоюдогострих меча, аналогії яким відомі в пізньокельтських грунтових могильниках останніх століть до н. е.[28] Для прикладу можна навести поховання № III із Горного Ятова, де подібний меч датується фібулою II ст. до н. е., або поховання № 363 з цього ж могильника, де такий меч супроводжувався дротяною фібулою II—I ст. до н. е.[29] Взагалі всі предмети озброєння із поселення Галіш-Ловачки, наскільки можна судити за їх типами, можуть датуватися в основному II—I ст. до н. е. Наконечники списів, непоганої збереженості, можуть визначити як широкоперий тип, характерний для кельтського озброєння II ст. до н. е., коли вони найбільш поширені[30]. Вони добре відомі, наприклад, в поховальному інвентарі могильника Байчі-Влканово. Б. Бенадік відносить їх до II—I ст. до н. е.[31] Аналогічний наконечнику із поховання воїна в Дражовках біля Жданіц (Чехословаччина) наконечник списа ромбічної форми із Галіш-Ловачки. Могильник в Дражовках, на думку Я. Філіпа, слід віднести до кінця старої ери[32], що одноразово визначає і дату наконечника із поселення Галіш-Ловачки.

Надійними речами для датування латенських пам'яток на території Закарпаття є поясні ланцюжки з бронзи і заліза.

Я. Філіпом розроблено типологію жіночих поясних ланцюжків. Поясні ланцюжки, виявлені на поселенні Галіш-Ловачка, можна віднести до першого типу цієї схеми, який датується II ст. до н. е.[33] Цим же часом датують ланцюжки і інші дослідники. Так, зокрема, таку ж дату пропонує А. Прохазка, спираючись на знахідки із могильників в Голубіце і Кобильніце, де виявлені аналогічні ланцюжки[34]. Поширен-

[26] M. Lajos. A korai La Téne-kultura Magyarországon.— AH, XI. Budapest, 1933, стор. 86, табл. XIV.

[27] A. Prochazka. Gallska kultura na Vyskovsku. Brno, 1937, стор. 85—86, табл. XVI, *18*.

[28] J. Filip. Keltové...

[29] B. Benadik, E. Vilcék, C. Ambroz. Keltske phrebiska na juhozapadnom Slovensku. Bratislava, 1957, стор. 29.

[30] J. Filip. Keltové..., стор. 165.

[31] B. Benadik. Keltské pohrebisko v Bajći-Vlkonove.— Sl. A., XII, 2 Bratislava, 1960, стор. 401, стор. 428—430, табл. XIX, *20*.

[32] J. Filip. Praveké Československo. Praha, 1948, стор. 265.

[33] J. Filip. Keltové..., стор. 169—174.

[34] A. Prochazka. Gallska kultura..., стор. 26.

ня поясних ланцюжків у пізньолатенський час підтверджується знахідками скляних браслетів, фібул складової конструкції, браслетів з розетками, кераміки з пролискованим орнаментом та ін., у яких хронологічний діапазон побутування не виходить за межі II—I ст. до н. е.[35] В Угорщині бронзові ланцюжки знайдені у похованні з трупоспаленням у могильнику біля с. Хершорат. Після старанного аналізу Ш. Агнеш прийшов до висновку, що їх можна датувати Латеном — *C*[36]. На підставі наведених аналогій бронзовий поясний ланцюжок із Галіш-Ловачки датується II—I ст. до н. е. Цим же часом можна датувати частину ланцюжка, виявленого в кургані XI на Куштановицькому могильнику.

Дещо своєрідної форми бронзовий ланцюжок із поселення Галіш-Ловачки. Прямих аналогій для нього підібрати не пощастило. Приймаючи до уваги, що за формою він близький до ланцюжка з червоною емаллю, то, очевидно, його можна віднести до одного і того ж часу, тобто до II—I ст. до н. е.

До предметів особистого убору належать і залізні поясні ланцюжки. Вони використовувалися як портупея у військовій справі. Два цілих ланцюжки знайдено на поселенні Галіш-Ловачка. Вони виникають одночасно з жіночими бронзовими ланцюжками і можуть датуватися одним і тим же часом[37].

На поселенні Галіш-Ловачка знайдений чудовий бронзовий ножний браслет, що складається із трьох півкуль. Частина подібного браслета відома із Малобеганського скарбу. Подібні браслети характерні тільки для латенських пам'яток Карпатського басейну. Браслети із трьох півкуль відомі в могильниках останніх століть до н. е. в Іпельському Прдмєсті (Чехословаччина)[38], Надьгорчок, Вашашсентіван (Угорщина)[39] та ін. пунктах. На підставі сумісних знахідок ножних браслетів і ланцюжків із карбованим орнаментом, а також фібул дротяної конструкції, Я. Філіп схильний віднести їх до кінця II—I ст. до н. е.[40]

Складніше визначити дату для залізних ручних браслетів, форми яких не є характерними для латенських комплексів із скільки-небудь надійно датованими речами. Очевидно, їх прототипами є залізні стержньові браслети куштановицької культури. Це ж саме слід сказати відносно тонких бронзових ручних браслетів, які, очевидно, є витворами місцевих майстрів і не виходили за межі Закарпаття.

Найпоширенішими були гладкостінні скляні, типу малобіганського скарбу, і сапрапелітові браслети, виробництво яких в середині

---

[35] J. Filip. Keltové..., стор. 172.

[36] S. Agnes. La Téne-kori leletek Arkarol.— F. A., XV. Budapeşt, 1963, стор. 13—18.

[37] J. Filip. Keltové..., стор. 170; I. Hunyady. Die Kelten..., стор. 118.

[38] J. Filip. Keltové..., стор. 136, табл. CII, 7.

[39] A. Lajos. A korai La Téne-kultura..., стор. 38.

[40] J. Filip. Keltové..., стор. 136.

II століття до н. е. набуло масового характеру [41]. Цього ж часу і бронзовий ручний браслет із Галіш-Ловачки, відлитий за зразками скляних бородавчастих браслетів [42].

Серед археологічного матеріалу латенських пам'яток на Закарпатті представлені фібули, яким належить одна з провідних ролей у визначенні дати існування пам'яток взагалі. Правда, більшість фібул збереглося фрагментарно. Але деякі з них цілком надійно можуть бути зараховані до фібул пізньолатенських схем. Дві фібули з Галіш-Ловачки відносяться до дротяних, що вперше з'являються у Середній Європі наприкінці II ст. до н. е. і існують до I ст. н. е. [43] В цей же час дротяні фібули поширюються — і на землях Східної Європи — у пам'ятках зарубинецького типу [44].

Другим поширеним типом пізньолатенських фібул були дротяні фібули з невеликою кулькою на спинці, характерні для другої половини II і першої половини I ст. до н. е. [45]

До більш ранніх зразків відноситься фібула ранньолатенського типу, виявлена в кургані Куштановицького могильника. Це єдина ранньолатенська фібула відома на сьогодні в Закарпатті. Подібні фібули з'являються в середині III ст. до н. е. і знаходяться в побуті із незначними змінами до I ст. до н. е. [46] Дослідженнями останніх років засвідчено, що ранньолатенські фібули вживалися аж до самого рубежу н. е. [47] У даному випадку фібулу слід датувати в комплексі з іншими знахідками, що її супроводжували. Як уже зазначалось, до складу поховального інвентаря кургану Куштановицького могильника, крім ранньолатенської фібули, входили дві бронзові фібули, два уламка бронзового поясного ланцюжка, залізне кільце і залискований гончарний горщик. Час існування вказаних речей встановлюється в цілому досить легко. Так, мала бронзова фібула із вісьмома завитками пружини і рельєфно прикрашеною, трохи розширеною спинкою добре відома в комплексах I ст. до н. е. на території Чехословаччини [48]. Друга бронзова фібула з розширеною в нижній частині спинкою і витягнутою пружиною характерна для самого рубежу н. е. [49] Двома останніми століт-

---

[41] J. Filip. Keltové..., стор. 147; B. Benadik. Laténske pohrebiste ve Velké Mani na Slovensku.— AR, V. Praha, 1953, стор. 157, 167, рис. 82; B. Benadik, E. Vlček, C. Ambros. Keltské pohrebiska..., стор. 63, табл. XXIV, *4*; B. Benadik. Laténske naleźy z ponitria na Slovensku.— AR, VII. Praha, 1955, стор. 774.

[42] Ян Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 112—113, табл. XXIX, *2*.

[43] J. Filip. Keltové..., стор. 99—102.

[44] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. Свод археологических источников. М., 1964, стор. 49.

[45] Ян Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 88.

[46] Там же, стор. 88—89.

[47] Manuel d'archéologie, II. Paris, 1914; B. Benadik. Grafitova keramika..., стор. 183.

[48] J. Filip. Keltové...

[49] J. Porubský. Lužické popelnicové pole a laténske sidliska v Malých Krsteňanoch.— SZ AÚ SAV, c. 3. Nitra, 1959, стор. 61, табл. VI, *7*.

тями датується уламок бронзового поясного ланцюжка. Цим же часом датується і гончарний горщик-урна, який являє собою типову форму пізньолатенської кераміки. Виходячи, таким чином, із дати всього поховального інвентаря кургану, можна дійти висновку, що дане поховання можна віднести до II—I ст. до н. е., але оскільки найбільш пізня фібула поховання датується часом не раніше I ст. до н. е., то й поховання в цілому не може бути ранішим. Наявність у цьому комплексі фібули ранньолатенського типу можна пояснити тільки тривалим вживанням, що підтверджується і рядом інших пам'яток [50].

На поселенні Галіш-Ловачка виявлено фібулу профільованого типу з поздовжнім приймачем, що закінчується кулькою. Фібули подібного типу вперше з'являються у комплексах рубежу нашої ери і трапляються протягом всього I ст. н. е. [51]

Величезна кількість виробничого і побутового інвентарю не піддається такому чіткому хронологічному поділу, як ювелірні вироби, прикраси, монети і речі озброєння. Це стосується в першу чергу кераміки і, зокрема, її ліпних комплексів. В кращому становищі гончарний посуд. Принципово важливим є встановлення дати першої появи цього посуду на землях Закарпаття. Як відомо, куштановицька культура скіфського часу ще не знає гончарної кераміки. Її поява в куштановицьких комплексах пов'язується із проникненням на цю територію латенської культури десь в останній чверті I тисячоліття до н. е.

Аналіз матеріальної культури латенських пам'яток Закарпаття показує, що так звана графітова кераміка завжди знаходиться у комплексі із сироглиняною гончарною і ліпною керамікою. Спираючись при цьому на хронологію графітованої гончарної кераміки, можна датувати ліпну групу кераміки.

Хронологія графітованої гончарної кераміки для території Карпатського басейну зараз порівняно добре розроблена і в цілому задовольняє хронологічні побудови. На підставі замкнених комплексів із поховальних пам'яток Словаччини, Б. Бенадік дійшов висновку, що графітована кераміка з вертикальними начосами вперше з'являється тут на початку II ст. до н. е. і вживається протягом I ст. до н. е. [52] В найбільш пізній час свого побутування вона проникає у гірські райони північної і східної Словаччини, а також на землі Закарпаття. Наприкінці латена графітована кераміка на цих територіях може розглядатися не як імпорт із більш західних земель, а як місцева продукція, виробництво якої було налагоджене вже в середині I ст. до н. е. [53]

Серед графітованої кераміки на пам'ятках Закарпаття особливо типовими є баночні ситули з вертикальними розчосами по тулубу і

---

[50] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура..., стор. 48.

[51] T. Kolnik. Pohrebisko v Beseňove (Prispovek v studiu dobu rimskoj na Slovensku).— SIA, IX, 1—2. Bratislava, 1961, стор. 245, табл. X, *B*, B_1, B_2.

[52] B. Benadik. Grafitova keramika...., стор. 175—205.

[53] Там же, стор. 200—201.

масивним заокругленим вінцем. На поселенні Галіш-Ловачка дата такого посуду надійно встановлюється на підставі ювелірних виробів (поясні ланцюжки, фібули, браслети тощо), монет, зброї, час існування яких припадає на II—I ст. до н. е. Цими ж знахідками датується і сироглиняна кераміка.

Графітована і сироглиняна кераміка із житла на поселенні Великі Ратіві добре датується супровідним лігнітовим браслетом, характерним для I ст. до н. е.

У зв'язку із датуванням кераміки важливим питанням є встановлення верхньої хронологічної межі існування пам'яток куштановицької культури і на цій підставі визначення хронології ліпної кераміки куштановицького типу, яка серед латенських пам'яток Закарпаття становить провідну групу. Відповідь на дане питання дозволить визначити: 1) доживає куштановицька культура до появи пізньолатенських пам'яток включно, чи їх розділяє якийсь інший тип пам'яток на Закарпатті і Східній Словаччині; 2) чи зникає куштановицька культура з приходом латенського типу пам'яток, коли вважати, що вона існує аж до останніх століть до н. е.; 3) чи відбулася зміна населення разом із зміною куштановицької культури латенською.

Можливо, що для остаточного вирішення цих питань сучасних даних по археології не цілком достатньо. В той же час постановка такого питання цілком назріла і в достатній мірі забезпечена, на наш погляд, джерелознавчим матеріалом. Такі матеріали в першу чергу дають нам замкнені комплекси із поховальних пам'яток пізньолатенської доби. Розглянемо найбільш істотні з них.

1. За поховальним інвентарем курган біля с. Бобове (1964 р.) можна залучити до типово куштановицьких пам'яток з тілоспаленням і послідуючим вміщенням праху до ліпних урн архаїчного куштановицького типу. Проте поруч з ліпними виявлено пізньолатенську фарбовану гончарну урну I ст. до н. е. Серед іншого супровідного посуду поховання знайдено сироглиняний гончарний горщик і глибоку миску I ст. до н. е.

Знахідка пізньолатенської гончарної кераміки, в тому числі мальованої, не дозволяє датувати даний курган ранньоскіфським часом, до якого, здавалось би, відносяться виявлені тут ліпні посудини куштановицького типу і серед них мисочка із трохи загнутими до середини вінцями та фрагмент підлощеного кубка. Ці архаїчного типу посудини відносяться до I ст. до н. е. як і весь поховальний комплекс, або щонайменше до останніх двох століть до н. е. Таке датування кургана підкріплюється знайденою в ньому пізньолатенською дротяною фібулою з чотирма завитками пружини, характерної для I ст. до н. е.

2. Розкопки кургану у с. Оноківці дали аналогічну картину. Урнами служили ліпні куштановицькі посудини тюльпаноподібної форми, що супроводжувалися гончарним латенським горщиком з рельєфно прикрашеним корпусом, дата якого не раніша II ст. до н. е.

3. Грубий куштановицький горщик ліплений вільноруч був виявлений в с. Гараздівка, зі скарбом пізньолатенських срібних монет II—I ст. до н. е. Останні визначають і дату самого горщика.

4. Курган № XV біля с. Колодне теж дав змішаний куштановицько-латенський матеріал. У тілоспаленні разом із куштановицькою ліпною керамікою знайдена гончарна латенська мисочка із складно-профільованими вінцями. Її можна віднести до останніх століть до н. е. Подібна картина зафіксована ще в двох курганах — № IX і XI.

5. Ліпну кераміку куштановицького типу із кургана біля с. Мачола на підставі виявленого в ній скляного браслету з гульками можна датувати II—I ст. до н. е.

6. В одному із жител на поселенні Великі Ратівці ліпна куштановицька кераміка виявлена разом із сапропелітовим браслетом, що дозволяє датувати її I ст. до н. е.

До перелічених пунктів слід додати ліпні комплекси, що супроводжуються гончарним латенським посудом останніх століть до н. е., виявлені на поселеннях Галіш-Ловачка, Новоклинове, Дякове, Клячанове I і ряді інших. Взагалі, слід відмітити і прийняти до уваги, що на території Закарпаття поки що невідомо жодного поселення і могильника, в речовому інвентарі яких була знайдена виключно латенська або куштановицька кераміка. У всіх випадках ми маємо справу із одночасовим існуванням ліпної кераміки куштановицького типу і пізньолатенської, що залягають в одному шарі і в одних комплексах. Така ж картина спостерігається і на території Східної Словаччини на могильнику в Міхаловце[54], на поселеннях у Земпліні[55], Нітранському Градке[56] та місцях, де куштановицька кераміка трапляється разом із пізньолатенською I ст. до н. е. Цю ж особливість пізньолатенських пам'яток II ст. до н. е. для території північно-східної частини Карпатського басейну[57] зазначав Я. Філіп; для північно-східної Угорщини[58] — І. Хуняді.

Знаходження у північно-східній частині Карпатського басейну ліпної куштановицької (а в Словаччині гето-дакійської) і гончарної латенської кераміки датованих двома останніми століттями до н. е. дало можливість виділити кельто-дакійський горизонт для пізньолатенських пам'яток[59]. При цьому особливість цих пам'яток визначає саме ліпна

---

[54] Z. Čilinska. Žiarový hrob kuštanovickeho typu v Michalovciach.— SIA, VII. Bratislava, 1959; J. Ejsner. Laténské památky na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Praha, 1922, стор. 25—26.

[55] B. Benadik. Grafitova keramika..., стор. 200—201.

[56] A. Točik. K otazko osidlenia juhozapádńeho Slovenska na zlome Letopoćtu.— AR, XI. Praha, 1959, стор. 841.

[57] J. Filip. Keltové..., стор. 281.

[58] I. Hunyady. Kelták a Kárpátmedéncében..., стор. 49.

[59] B. Benadik. Chronologické vztáhy keltských pohrebisk na Slovensku.— SIA, X, 2. Bratisllava, 1962, стор. 388—389; B. Benadik. K otazke chronologické vztáhy keltsych pogrebisk na Slovensku.— SIA, XI, 2. Bratislava, 1963, стор. 384 — 390; A. Točik. K otazke..., стор. 855.

кераміка, яка не є характерною для чисто латенських місцезнаходжень. Хронологія їх побудована на надійно датованих кельтських ювелірних, монетних і гончарних знахідках [60].

Цю особливість пам'яток латенської доби на території Закарпатської України відмічав Т. Легоцький. За останні роки це ж явище було відмічене і Г. І. Смірновою на матеріалах могильника Колодне II [61].

На підставі наведених матеріалів і думок дослідників ми вважаємо за можливе віднести верхню хронологічну межу куштановицької культури до більш пізнього часу, а саме: до рубежу III—II ст. до н. е. Правда, М. Ю. Смішко, базуючись на загальній хронології скіфських старожитностей, відніс час припинення існування куштановицької культури до III ст. до н. е.[62], хоча надійних підстав для цього майже немає. Абсолютна більшість матеріалів свідчить, що час існування куштановицької культури приходиться десь на початок II ст. до н. е., а пізніше до складу її речового інвентаря домішуються комплекси пізньолатенського часу. Це видозмінює облік матеріальної культури куштановиць в цілому. Проте категоричне судження з цього питання дещо поспішне і тільки майбутні дослідження остаточно вирішать правильність такої думки.

Щодо питання появи гончарної кераміки на землях Закарпаття, то воно до цього часу залишається відкритим. Правда, Г. І. Смірнова висловила думку, що сіроглиняна гончарна кераміка, яку нерідко знаходять разом із керамікою скіфського часу, належить до фракійського культурного кола і датується другою половиною VI і V ст. до н. е.[63] Свою думку Г. І. Смірнова підтверджує матеріалами з кургану біля с. Круглик Черновицької області, де одноразово були знайдені архаїчні скіфські наконечники стрілок. Друга пам'ятка ранньоскіфського часу з фракійською гончарною керамікою відома у с. Івана-Пусте Тернопільської області — поселення VI—V ст. до н. е.[64] Цю ж думку поділяє і М. Душек після аналізу пам'яток ранньоскіфського часу на території Словаччини [65].

Обидва дослідники досить переконливо аргументували свої висновки. Апріори можна поширити їх висновки і на територію Закарпаття, яке займає проміжне місце між розташуванням пам'яток, на які спи-

---

[60] B. Benadik. Grafitova keramika..., стор. 201.

[61] Г. И. Смирнова. Отчет Западноукраинской экспедиции, Науковий архів ІА АН УРСР.

[62] М. Ю. Смішко. Курганний могильник ранньозалізного віку в с. Білках.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 26.

[63] G. I. Smirnova. K otazce tracké na kruhu robené keramiku v Strednim Podnestri.— AR, XVII, 1. Praha, 1965, стор. 76—90.

[64] О. Д. Ганина. Отчет о раскопках в Ивана-Пусте, Науковий архів ІА АН УРСР.

[65] M. Dušek. K otazkam pravekého vývoja juhozapadného Slovenska.— SZ AÚ SAV, č. 6. Nitra, 1961, стор. 59.

раються ці дослідники. Проте, на Закарпатті відсутні пам'ятки, де була б виявлена архаїчна фракійська кераміка. Слід мати на увазі, що історична і особливо етнокультурна обстановка в Закарпатті і східному Прикарпатті, починаючи десь із середини I тис. до н. е., були принципово відмінні. У Прикарпатті фракійський етнічний елемент був не тільки близьким сусідом у ранньоскіфський час, але й складав провідну групу населення, яке проживало тут протягом довгого часу. В цей же час на території Закарпаття фракійське населення не тільки не було провідним серед місцевих племен, а навіть ледь помітним і знаходилось на стадії повного занепаду власних культурних традицій, розпад яких почався майже на початку раннього залізного віку. На території Східної Словаччини фракійське населення більш виразно простежується по археологічним даним, ніж в Закарпатті.

Спроба Г. І. Смірнової переглянути запропоновану дату сіроглиняної гончарної кераміки із могильника Колодне II, на наш погляд, невдала. Цю кераміку не можна визнати фракійською хоча б тому, що аналогічна кераміка знайдена у могильнику Бобове разом із мальованою латенською посудою I ст. до н. е. Така ж мальована кераміка виявлена і в ряді словацьких пам'яток: в Земпліні вона знайдена безпосередньо у гончарській печі разом із ліпним посудом, близьким до куштановицького, а також в Ладмовце, Стреде над Бодрогом, Грань, Требішов, Міхайловце, Нітрянськім Градке, і датується I ст. до н. е.[66] Згідно досліджень польських вчених, мальована кераміка у останні століття до н. е. проникає і на територію Південної Польщі[67]. Запозичивши цю кераміку у кельтських племен, місцеве населення налагодило її виробництво у власних майстернях разом із графітованою і сіроглиняною керамікою[68].

У II—I ст. до н. е. в гірських частинах Карпатського басейну з'являється латенський виробничий інвентар. Виникають великі ремісничі центри по залізодобуванню (Новоклинове), ковальського і бронзоливарного виробництва (Галіш-Ловачка), кераміці (Земплін). Технічна оснащеність в них запозичена у кельтів і пристосована до місцевих умов і традицій. Час функціонування цих ремісничих центрів відноситься до II—I ст. до н. е.

Наведений аналіз окремих категорій археологічного матеріалу дозволяє визначити загальні хронологічні рамки існування латенських пам'яток на території Українського Закарпаття. Підсумовуючи наведені факти можна заключити, що латенські пам'ятки Закарпаття відносяться до періоду від рубежу III—II ст. до н. е. і до початку I ст. н. е. Нижня дата визначається на підставі таких знахідок як озброєння, кінське спорядження, деяких форм сіроглиняної кераміки, виготовленої

---

[66] B. Benadik. Grafitova keramika..., стор. 201.

[67] G. Leńczyk. Wyniki dotychczasowych badań na Tyńcu pow. Kraków.— Mater. staroż, t. I. Kraków, 1956, стор. 45—47.

[68] B. Benadik. Grafitova keramika..., стор. 200.

на гончарському колі і ін. Такі архаїчні комплекси, як ліпна куштановицька кераміка, що завжди присутня на поселеннях і могильниках, не може служити датуючим матеріалом і не може засвідчувати архаїчність латенських пам'яток. Сумісне находження ліпної кераміки куштановицького типу і гончарної латенської кераміки свідчить про наявність в пізньолатенських пам'ятках міцного куштановицького елементу. Завдяки цьому верхню хронологічну межу куштановицької культури можна віднести до II ст. до н. е. При цьому стає очевидним, що елементи куштановицької культури в латенських пам'ятках Закарпаття, як основна місцева ознака, залишена попередньою добою, яка і складає головну етнічну і етнографічну рису пам'яток останньої чверті I тис. до н. е.

Верхня дата латенських пам'яток Закарпаття встановлюється на підставі фібул рубежу нашої ери, а також на підставі графітованої і мальованої кераміки.

В межах вказаних хронологічних рамок I ст. до н. е. можна виділити як час найбільшого піднесення економіки і культури місцевого населення. Із послабленням кельтської могутності, яка настала після вдалих воєн Буребісти, германські племена і римські легіони привели до поступового занепаду середньоєвропейського латена. Останні вогнища латенської культури збереглися в гірських районах Карпат, куди, очевидно, переселилася і незначна частина кельтських племен, а разом з ними і частина даків. Латенські пам'ятки гірської частини Карпат в останніх десятиріччях до н. е. повсемісно дають змішаний кельто-дакійський матеріал, субстрат якого становить матеріальна культура попереднього куштановицького населення [69]. Різко скорочується ремісниче виробництво, що пояснюється занепадом кельтського торгового ринку у Середній Європі.

Технічні досягнення латенської культури, запозичені місцевими племенами Закарпаття, не зникають і на рубежі, і в перших століттях нашої ери. На Закарпатті і Східній Словаччині в цей час з'являються нові форми ремісничої продукції, що несуть на собі значну латенську традицію. Найбільш наочний прояв цих традицій виявляється в сіроглиняній гончарній кераміці. Остання на цей час становить одну із характерних рис культури карпатських курганів послідуючого періоду. В поховальних пам'ятках Закарпаття і надалі панівним звичаєм залишається тілоспалення під курганними насипами. Разом з тим з цього часу місцеве населення вступає в нову історичну фазу свого розвитку, головним змістом якої є вихід на історичну арену слов'янських племен.

---

[69] B. Benadik. K otazke chronologickich vztáhy...

ГОСПОДАРСТВО

Основою господарської діяльності племен, що залишили пам'ятки латенської культури на Закарпатті, було землеробство. Висока продуктивність і технічна зрілість землеробства створили умови для успішного розвитку професійного ремесла, яке займало велику питому вагу у господарському розвитку населення. Поряд із землеробством і ремеслом значного розвитку набули скотарство, різні види домашніх промислів, торгівля.

Землеробство. Для з'ясування рівня розвитку землеробства велике значення мають знахідки знарядь для обробки грунту, збору врожаю і переробки продуктів сільського господарства.

Обробіток грунту. Рівень розвитку землеробства визначається перш за все знаряддями обробітку грунтів. Для характеристики грунтообробних знарядь ми маємо кілька десятків залізних наральників, які в значній мірі дозволяють реконструювати зовнішній вигляд і технічну сторону рала пізньолатенського часу.

Два типи рала, виділені раніше, належать двом різним орним знаряддям. Найбільш примітивними, як за технікою виготовлення, так і за своїми функціональними властивостями є вузьколезі наральники. Робоча частина окута залізом. Вузьколезі наральники клинчастої форми (довжина — 15—25 *см*, ширина робочої частини — 4—5 *см*). Втулка наральників завжди ширша за робочу частину. Ця обставина свідчить, що рало в процесі оранки не займало горизонтального положення. Воно могло бути тільки нахиленим під кутом до площини. Це головна і принципова особливість наральників першого типу, що могли вживатися тільки з найбільш примітивним ралом, близьким за технічними особливостями до етнографічних сох.

Рало з вузьколезим наральником не могло підрізати горизонтально пласт грунту, як це робить леміш. Воно тільки розпушувало грунт, утворюючи вузьку борозну і частково вкриваючи грунтом незначну смужку цілини з обох боків.

Відсутність дерев'яних частин у вузьколезого наральника змушує звернутися до етнографічних особливостей орних знарядь і на цій підставі визначити зовнішній облік знаряддя. Певні матеріали можна знайти серед археологічних знахідок. На деяких є зображення орних знарядь. Такі зображення виявлені на території стародавньої Італії і датуються часом другої половини першого тисячоліття до н. е. Віддаленість аналогії пояснюється тим, що технічний рівень латенської культури в багатьох відношеннях визначався впливом античної цивілізації, і що

рало, в першу чергу, є технічний винахід певної епохи, а не вузько культурного, чи тим більше етнічного досягнення певної, невеликої групи людей. Все це дає право на використання, як правомірних, аналогій із античних пам'яток середземномор'я.

Орні знаряддя стародавньої Італії зібрані і інтерпретовані знавцем римського замлеробства М. Є. Сергеєнко. На підставі значного фактичного матеріалу М. Є. Сергеєнко дійшла висновку, що найбільш рання форма рала зображена на статуетці з Копенгагенського музею, яка сумарно датується С. Мюллером першою половиною першого тисячоліття до н. е. Модель рала досить примітивна, без сошника. Характерні признаки рала: широка підошва, кривий гряділь і пряме високе руків'я [1].

Друге, більш чітке зображення рала є на відомій бронзовій ситулі із Чертози (V ст. до н. е.). На ній зображений орач із волами, який несе на плечі рало. Основа рала має форму рівнобедреного трикутника [2]. Наральник заштрихований лініями. Форма ліній дає підстави вважати, що наральник мав вузьку витягнуту листоподібну форму. Дателі рала нечіткі і характеристиці не піддаються.

Ці зображення рал хоча не зовсім точно, але близько нагадують ту технічну конструкцію орних знарядь, яка могла використовуватися із наральниками першого типу.

Наральники другого типу принципово відрізняються від першого. Вони з вузькою втулкою і розширеною робочою частиною. Робоча частина у профілі трохи відігнута вниз (під час робочого положення наральника), чого не спостерігається у наральників першого типу. Загнутий вниз кінець наральника виключає можливість вертикального використання його під час оранки. Широкі грані наральника здатні прокладати більш широку борозну, ніж ширина втулки. Загострені краї наральника не просто розрихлюють грунт, а підрізають його знизу, у горизонтальному напрямку. При таких функціональних якостях наральник може рухатися тільки в горизонтальному положенні і повинен кріпитися до горизонтального повзуна. Таке знаряддя якісно відрізняється від рала з вузьколезим наральником. Воно репрезентує тип широколезого наральника з горизонтальним повзуном. Рало з широколезим наральником повинно було мати і відкидну бокову дошку для перекидання грунту.

Зовнішній вигляд рала, яке могло використовуватися із широколезими наральниками, добре переданий на статуетці Чівіта Кастелляна (II ст. до н. е.) [3]. На ній кривий зігнутий гряділь становить єдине ціле з горизонтальним повзуном. На кінець круглого повзуна надітий цилін-

---

[1] М. Е. Сергеенко. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. М.—Л., 1958, стор. 41.
[2] Там же, стор. 42.
[3] Там же, стор. 42.

дричний наральник. М. Е. Сергеєнко відносить цей тип наральника до так званих змінних, що згадуються у Катона [4].

Більш досконале рало зображене на монетах Л. Пізона Фруги (89 р. до н. е.) [5]. Зображення маленьке, але на ньому добре видно, що руків'я проходить через гряділь і з'єднане із горизонтальним повзуном. Залізний наральник на кінці повзуна відносно широкий. На іншій статуетці із Теламоне зображено рало із прямим гряділем. Повзун горизонтальний, наральник біля втулки розширений [6].

Описані рала або старіші, або синхронні нашим наральникам. Особливо важливо те, що окута робоча частина повністю співпадає з типом широколезих наральників із поселення Галіш-Ловачки. Це дає надійні підстави для того, щоб можна було вбачати зовнішній вигляд цілого рала з Галіш-Ловачки близьким до описаних.

Етнографічні матеріали дають декілька типів рал із широким наральником. Вони відрізняються між собою зовнішнім виглядом, головним чином, способом закріплення повзуна [7]. Спільним для всіх варіантів є горизонтальне положення повзуна і широколезий наральник.

Винахід рала з широколезим наральником і горизонтальним повзуном — значний крок уперед в розвитку техніки землеробства. Таке рало було більш зручним, і, головне, продуктивнішим, ніж рало з вузьким наконечником. Підрізуючи пласт грунту у горизонтальному напрямку, рало підрізало кореневу систему трав, не залишало незораних ділянок землі, збільшувало врожайність. Освоювалися нові посівні площі, що було неможливим, якщо грунт оброблявся вузьколезим наральником.

Система землеробства і агротехніка. Щоб правильно зрозуміти роль і місце землеробства в економічному потенціалі племен пізньолатенського часу, важливо встановити систему землеробства і агротехніку.

Система землеробства завжди обумовлена технічною досконалістю землеробських знарядь і в першу чергу знаряддями обробітку грунтів. Ще в первісному господарстві часів ранніх металів для відновлення структури і родючості грунту застосовувалися певні засоби — систематична зміна землеробських угідь — перелогова система землеробства. Вона можлива при порівняно низькому технічному рівні землеробства, але в місцях, де наявні великі площі орної землі, особливо на степових просторах. У лісостепових зонах для застосування перелогової системи землеробства необхідні досконалі знаряддя обробітку грунту.

Знахідки залізних наральників латенського часу дозволяють припустити, що парова система землеробства знайшла своє застосування разом із застосуванням рала із вузьколезим наральником. В цей час, очевидно, посівні площі знаходилися в річкових долинах, не зайнятих

---

[4] М. Е. Сергеенко. Очерки по сельскому хозяйству..., стор. 47.
[5] Там же, стор. 45.
[6] Там же, стор. 43.
[7] В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961, стор. 67—68.

лісовими масивами. Приріст населення сприяв виникненню нових, додаткових рільничих ділянок за рахунок звільнення і розчистки лісових угідь. Особливо це стосувалося таких районів як Закарпаття, де рільнича площа була надто обмежена. Масова вирубка лісів в латенську добу засвідчена знахідками втульчастих залізних сокир: на Галіш-Ловачка—53, в Старом Коліне — 13 [8], в Старом Градіске — 14 [9], на оппідумі в Страдоніце — 9 [10] і т. д. Сокири є частою знахідкою і в поховальних пам'ятках доби латена.

Значна кількість змушує відвести їм значну роль в господарському житті племен. Вирубка лісів в цей час була вже не підсічною системою землеробства, а практикою розчистки лісових масивів для розширення орного землеробства. Очищена від лісу ділянка вже оброблялася більш-менш постійно.

Застосування в землеробстві широколезого наральника з горизонтальним повзуном призвело до впровадження оранки під пар як основної, хоч перелогова система теж могла використовуватися в долинних місцевостях. Перелог вимагав багато зусиль у боротьбі із лісовою рослинністю, яка неминуче виростала на ділянці протягом її «відпочинку». Перелогова система землеробства могла бути панівною тільки в добу, коли орні знаряддя здатні були тільки розпушувати грунт, не підрізаючи кореневої системи рослин. З появою нового знаряддя — рала з широколезим наральником,— перелог міг мати тільки другорядне значення. На очищених від лісу ділянках більш доцільною була парова система. Нова ділянка у процесі «відпочинку» оралася з метою поліпшення структури грунту і попередження нового лісового покриву. Парова система збільшувала строки експлуатації полів і урожайність грунту.

Є підстави вважати, що разом з паровою системою землеробства культивувалося і двопілля. В усякому випадку технічна оснащеність землеробства не заперечує таке припущення.

Для характеристики агротехніки ми не маємо ніяких даних, крім археологічних матеріалів. Але цілком очевидно, що з метою підвищення врожайності грунтів широко застосовувався лісовий перегній від рослинності. Грунт на місці лісу здобрювався також попілом випаленого чагарнику. Очевидно, застосовувалися і інші методи підвищення врожайності і покращення структури грунту, довести які зараз уже неможливо.

Уборка хлібів. Основними знаряддями збору врожаю були серпи і частково коси. Серпи взагалі залишалися основними знаряддями під час жнив аж до моменту застосування машинної техніки. Технічна досконалість серпа визначається характером вигину леза. Найбільш про-

---

[8] Fr. Dvořák. Pravek Kolinska, Soupis Archaeologickich památek Kolinska a Kouřinska. Kolin, 1936.

[9] Fr. Lipka, K. Snétina. Stare Hradisko Gallské oppidum na Morave.— ČMMZ, XII. Brno, 1912.

[10] J. Píč. Hradiste u Stradonic jako historické Marobudum, Starožitnosti Zeme Ceske, t. II, sv. 2. Praha, 1903.

дуктивною і досконалою вважається така форма, коли кут різання між лінією руху і кожною точкою вістря, однаковий і рівний приблизно 50° [11]. Серпи, що були знайдені на латенських пам'ятках Закарпаття, близькі до «ідеальної» форми, хоча їх леза ще не мають характерного різкого перегину у нижній частині полотна. Проте окремі екземпляри співпадають з провідною формою серпа доби раннього середньовіччя, коли остаточно сформувався сучасний тип.

Коси набагато примітивніші за серпи. Вони відносяться до ударно-ріжучих знарядь і мало придатні для уборки врожаю, особливо коли зернові досягають повної стиглості і від найменшого струсу висипається зерно. Очевидно, коси використовувалися під час заготовки кормів для тваринництва, або при уборці малочутливих до струсів культур (овес).

Основна роль серпів під час збору врожаю засвідчена також їх кількісним співвідношенням у порівнянні з косами. Невеликі розміри, простота і зручність в процесі роботи, робили серпи легкодоступним знаряддям для більшості населення, і в першу чергу, для жінок.

Збереження і переробка землеробських продуктів. Зібраний урожай злакових культур зберігався у спеціальній тарі, про що свідчать знахідки великих горщиків-зерновиків і піфосоподібних посудин з широкими горизонтальними вінцями. На ряді поселень виявлені круглі або овальні ями, які могли використовуватись для збереження різних землеробських культур.

Зерно в латенську добу перемелювали на ручних жорновах, або ручних млинах, які складалися із двох круглих каменів. Крім ручних млинів широко застосовувалися прямокутні зернотерки. Останні були малоефективні і переробляли невелику кількість зерна. З часом зернотерки були повністю витіснені жорновами, які почали конкурувати із зернотерками десь з середини V ст. до н. е. Вони відомі в античних містах Егейського басейну і на Північному Причорномор'ї [12].

Для круп'яних культур використовувалися ступи, що виготовлялися із досить м'ягких порід каменю.

Археологічні матеріали латенських пам'яток Закарпаття дозволяють ставити ряд важливих питань, пов'язаних із землеробством. Найбільш цікавими є питання організації і продуктивності землеробства. Їх детальний огляд вимагає не тільки спеціального розгляду, а й збільшення джерелознавчої бази. Зупинимося тут тільки на деяких моментах.

Цікавим питанням є вивчення системи організації землеробської праці і проблема власності. Відсутність писемних джерел робить археологічний матеріал єдиним фактажом, який ми можемо використати для вирішення вказаних питань.

Як вже зазначалося, застосування рала з широколезим наральником вимагало значного розширення посівних площ, що досягалось

---

[11] В. Й. Довженок. Вказ. праця, стор. 198.

[12] В. Д. Блаватський. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 136.

за рахунок масових розчисток лісних ділянок для ріллі. Провідним і ведучим знаряддям в цій справі були залізні сокири-кельти. Проте незважаючи на їх порівняно досконалу технічну форму, роботи під час розчистки лісів були трудомісткими і вимагали великих затрат людської сили. Тільки спільне ведення господарства могло дати в тогочасних умовах необхідний економічний ефект. У цих роботах приймала участь вся община, після чого ділянки розподілялися між окремими сім'ями. Така практика землекористування засвідчена й етнографічними матеріалами [13]. Рівень технічної зрілості землеробського інвентарю селянських господарств XIX ст. і доби латену мало чим відрізнялися один від одного, що дає можливість ретроспективно встановити систему землекористування в добу пізнього латену. Тут ми ще не можемо говорити про індивідуальну систему землекористування. Нова орна ділянка, здобута зусиллями і працею цілого колективу людей, була общинною власністю і нею розпоряджалася община. Але окремі наділи довгий час могли перебувати у користуванні окремої сім'ї. За такої системи можливим було тільки індивідуальне землекористування при общинній власності. Така форма землекористування практично являла собою вже приватну власність, але ще юридично неузаконену, яка за правовими нормами належала общині. В той же час ділянки біля річних долин і в заплавах, які здавна культивувалися окремими сім'ями, за існуючими нормами права, могли бути приватними. Два типи земельної власності у Західній Європі — приватну і общинну,— вбачає французький дослідник Г. Губерт [14]. Я. Філіп вважає, що колективна власність на землю у кельтів існувала тільки в добу військової експансії, тобто у ранньолатенський час. Із припиненням військових походів виникає приватна власність, в усякому випадку для панівної верхівки суспільства [15]. Якщо взяти до уваги ідентичність технічної основи землеробства і спільність форм господарювання, то можна припустити існування подібних форм власності і на більш східних землях Карпатського басейну.

Для визначення продуктивності землеробства в нашому розпорядженні залишаються тільки археологічні матеріали.

Кількість робочої сили, зайнятої в землеробстві, повинна бути значною. Не викликає сумніву той факт, що для оранки використовувалася тяглова сила тварин. Але необхідність проведення попередніх додаткових робіт, уборки і переробки врожаю вимагали участі у землеробському виробництві основної маси населення. Археологічним свідченням цього може бути кількісна перевага землеробських знарядь у житлах на поселенні Галіш-Ловачка у порівнянні з іншим інвентарем. Так, у житлах № 1, 2, 3, 7, 12 знайдено 7 наральників; у житлах № 1, 7, 13 — понад 14 серпів; у житлах № 1, 2, 13,— понад 16 кіс, у житлах № 2, 5, 8,

---

[13] В. Й. Довженок. Вказ. праця, стор. 119.
[14] H. Hubert. Les Celtes depuis l'époque de La Téne.— Paris, 1950, стор. 73.
[15] Я. Филип. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага, 1961, стор. 108—109.

10, 13 — зернотерки. Всі ці знахідки свідчать, що основна маса населення зайнята землеробством, яке задовольняло основні життєві вимоги суспільства. Крім того, археологічний матеріал засвідчує і існування професійних ремісників, які були зайняті у металодобувному і металообробному ремеслі, ювелірній та деревообробній справі. Більш того, для цього часу характерні великі професійні ремісничі центри типу Новоклинова, продукція з яких поступала на широкий ринок. Другий суспільно-економічний поділ праці досяг в цей час високого розвитку. Це стало можливим завдяки високій продуктивності праці у землеробстві. Землеробство мусило давати продуктів більше, ніж їх було потрібно для власного споживання безпосереднього виробника. Необхідність придбання різних ремісничих виробів вимагало від землероба «зайвого» продукту, який поглинався ринком. Ці надлишки повинні були бути відносно значними, оскільки число ремісників-професіоналів на окремих поселеннях і в ремісничих центрах становило досить відчутну частину населення. Крім того, наявність грошової системи в суспільстві свідчить не про натуральний обмін, а про постійно налажену торгівлю, де продукти землеробства займали, очевидно, значне місце. Про роль хлібної торгівлі у середньоєвропейському ринку взагалі, до складу якого входили і племена Закарпаття, можна судити з вказівки Юлія Цезаря про багатства хлібом Галії і про широку торгівлю ним. Сам Цезар протягом майже восьмирічної війни одержував хліб для своєї багаточисленної армії безпосередньо з Галії, де вирощувалися всі види зернових — пшениця, ячмінь, жито, овес. Очевидно, подібна ситуація була і на землях, де поширювалася латенська культура, хоч специфіка господарського укладу залежно від фізико-географічних умов, безумовно, існувала. Закарпаття поступалося за багатством хлібних культур Галії, але все ж саме злакові були основою господарства району.

Таким чином, прямі і опосередковані дані свідчать про високу ступінь продуктивності землеробства в пізньолатенську добу.

Тваринництво і полювання. Воно відігравало важливу роль в умовах гірської місцевості, де були всі необхідні умови для його успішного розвитку. Археологічні дані засвідчують широкий розвиток в першу чергу вівчарства, яке культивувалось не тільки з метою одержання м'ясомолочних продуктів, але й вовни. Про це свідчать знахідки ножиць для стрижки овець і ряд інших дрібних знахідок. Значна доля в тваринництві приходилася на вирощування коней і биків, кістки яких нерідко трапляються на поселеннях латенського часу (Верхні Ремети, Великі Ратівці, Горбок тощо). Бики використовувалися як тяглова сила в землеробстві, а коні — для верхової їзди і транспорту. Непрямим свідченням значної ролі конярства в господарстві племен східної частини Карпатського басейну може бути культ богині Епони — покровительки коней [16].

---

[16] Я. Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 108.

Значно поширилося також розведення свиней, утримування яких в дубових хащах не становило особливих труднощів. Крім кісток, про розвиток свинарства свідчить поширений культ кабана — один з основних на Закарпатті тих часів. Статуетки культового характеру із зображенням кабанів, відлитих з бронзи, або навіть із золота, знайдені на поселенні Галіш-Ловачка, і в Малобіганському скарбі.

Полювання на диких звірів, засвідчене іклами диких кабанів і рогами оленя. Для полювання використовувалася значна частина предметів озброєння. Останні можуть розглядатися більш універсально, а не тільки як військове спорядження. Крім самої зброї використовували лук і спис, а також великі ножі-сікачі.

Ремесло. У скіфський час рівень ремісничого виробництва на території Закарпаття був досить низьким. Куштановицька культура скіфської доби поки що не дає достатніх даних, які б дозволили говорити про ремісничий розвиток хоча б якоїсь однієї галузі господарської діяльності місцевих племен. Становище докорінно змінюється в останній чверті першого тисячоліття до н. е., коли на землі Закарпаття приходять латенські племена. У цей час з'являється величезна кількість виробів ремісничого характеру, основне місце серед яких належить виробничому інвентарю. Особливо широкого розвитку одержала чорна металургія і металообробка.

Вивчаючи рівень соціально-економічного розвитку пізньолатенського часу, важливим є виявлення ступеню відособлення ремесла від землеробства і встановлення питомої ваги ремісничого виробництва в економіці. Для з'ясування цих питань перш за все необхідно визначити технічний рівень ремесла і його масштаби. Тільки вирішивши ці два моменти, ми зможемо визначити, чи було ремесло професійним заняттям із систематичною реалізацією своєї продукції на ринок, чи воно було кустарним промислом, який забезпечував потреби індивідуального господарства або невеликої групи господарств, окремого населеного пункту стародавньої общини.

Чорна металургія. Основою ремісничого виробництва пізньолатенського часу на Закарпатті була чорна металургія. Місцевий розвиток чорної металургії виявлений на ряді поселень у вигляді залишків металургійних горен, або залізного шлаку.

Металурги Закарпаття використовували поширений у цей час в Європі напівназемний сиродутний горн шахтового типу з штучною подачею повітря. Горни новоклинівських майстрів у технічному відношенні стоять на рівні найбільш передового, провідного типу латенської культури Середньої Європи. Вони характерні для таких латенських місцезнаходжень із території Чехословаччини, як Хіні (західна околиця Прош), Костомляти (округ Німбург), Подборжани, Вікліце (округ Усті), Старе Градіско (округ Простейов), Страдоніце (округ Бероун) [17] і ін. Цей тип

[17] R. Pleiner. Základy slovanského železárského hutnictvi v Českých zemich. Praha, 1958, стор. 110—125.

сиродутного металугійного горна став тією основою, на базі якої пізніше розвивалася металургія доби раннього феодалізму, хоча в конструкцію даного типу горна були внесені незначні зміни: зменшення підземної топкової частини горна і збільшення наземної шахтової частини.

Новоклинівський центр чорної металургії на Закарпатті до цього часу залишається найбільшим не тільки для всієї латенської культури останньої чверті першого тисячоліття до н. е., але й серед металообробних майстерень всієї Європи. Синхронних пам'яток з таким великим виробництвом до цього часу ще не виявлено. Для більш пізнього, римського часу, аналогічний в усіх деталях металургійний центр відомий у Свентокжицьких горах в Польщі.

Уже при першій спробі історичної інтерпретації новоклинівської чорної металургії дуже гостро постає питання про технічну реконструкцію сиродутного горна і принципів функціонування всього комплексу в цілому. Найбільш важко виявилося зрозуміти природу шлачних чушок і їх походження.

При вирішенні цього питання ми у значній мірі намагалися використати досягнення польських археологів, які понад десять років вивчають процеси виробництва заліза у Свентокжицьких горах. У працях К. Беленіна, М. Радвана і І. Пясковського поданий величезний експериментальний матеріал: масові лабораторні дослідження техніки і технології виробництва заліза; фізичне моделювання самого процесу [18]. В цілому, здобуті матеріали дозволили польським дослідникам запропонувати реконструкцію як окремого горна, так і всього виробничого циклу.

Щодо походження шлачних чушок, а також реконструкції горнів у Свентокжиці, то досягнення польських дослідників зводяться до слідуючого.

Шлачні чушки, якими насичені робочі площадки, є залишками нижньої частини горнів для відновлення заліза і знаходяться вони в первісному незрушеному стані у резервуарі для скупчення шлачних утворень. Цю думку поділяє і Р. Плейнер [19]. Більш складним виявився принцип реконструкції наземної частини горна. М. Радван відновив зовнішній вигляд горна. На підставі аналізу глиняних стінок, що завжди трапляються на площадках у великій кількості, він дійшов висновку, що горн являє собою плавильну яму з двома боковими отворами для подачі повітря. Проте від такої реконструкції довелося відмовитись, оскільки виникли серйозні технологічні труднощі. Була запропонована нова, принципово відмінна реконструкція, де котлован із шлаком становив тільки нижню частину наземного горна. На відміну від першого варіанту, наземна частина була більш-менш високою і являла собою глиняну шахту з двома ковальськими міхами, винесеними вже на поверхню. Цей варіант

---

[18] M. Radwan. Starożytne hutnictwo Świętokrzyksie. Kraków, 1966.

[19] R. Pleiner. Die Eisenverhutung in der „Germania Magna" zur römischen Kaiserzeit, Bericht der Römisch-Germanischen Komission 1964, 45. Berlin, 1965, стор. 39—49.

реконструкції був визнаний вдалим і в ньому проводилося фізичне моделювання процесу. Реконструйований горн в цілому не викликає заперечень і може бути визнаний правильним, тим більше, що горни подібного типу для цього часу відомі в досить хорошій збереженості і не суперечать запропонованій реконструкції. На цій підставі польські дослідники дійшли висновку, що всі виявлені шлачні чушки є залишками горнів — їх нижньої частини. Здавалося, що «таємниця» чушок розкрита. Це — залишки горнів. Крім того М. Радван зробив спробу реконструювати всю робочу площадку з масовим скупченням горнів у їх робочому вигляді. Оскільки подібного роду реконструкція є принципово важливою, дозволимо собі зупинитися на ній більш детально з розбором фактичного матеріалу.

Відправною точкою для реконструкції площадки М. Радван взяв принцип планування на ній горен. Горни на площадках сплановані таким чином, що ряди із шлачних чушок поділені на дві рівні частини і немов би є дзеркальним відображенням одна одної. При цьому у кожній групі крайня чушка стоїть відособлено [20]. Приймаючи це до уваги, М. Радван робить висновок, що горни на кожній із площадок функціонували не синхронно, а у певній послідовності. Поки йшов процес відновлення заліза в одному горні, поруч будувався новий, а попередній горн руйнувався, щоб витягти з нього виплавлене залізо. Шлаки залишалися у нижній частині, у резервуарі. Третій горн будувався впритул до існуючого, потім четвертий і т. д. Так в процесі числених плавок вся площа вкривалася сиродутними металургійними горнами, залишки яких і збереглися до наших днів, нагадуючи за характером планування бджолині соти. Із наведеного можна дійти висновків, що: 1) кожна металургійна чушка являє собою залишки сиродутного металургійного горна; 2) кожен горн функціонував порівняно короткий час і використовувався тільки для одної плавки, після чого неминуче руйнувався для взяття з нього готового заліза.

Під час дослідження залишків металургійного виробництва у Новоклинові ми в значній мірі керувалися вищеописаними надбаннями польських археологів. Це цілком виправдано з таких міркувань: характер і морфологія чушок в Закарпатті і в Свентокжицькому районі абсолютно ідентичні, наскільки можна про це скласти уяву на підставі багатьох публікацій; планування самих чушок на робочих площадках і їх вага в свою чергу співпадають; археологічний прояв на обох пунктах виступає в однаковій повноті. Це — шлаки, чушки, глиняна обмазка, стінки горнів, дрібнотовчена залізна руда, деревне вугілля, вугільні ями; нарешті, обидва центри працювали майже в один і той же час, а на рубежі н. е., можливо, навіть і синхронно. Все це давало підстави сподіватися на єдність техніки і технологічних засобів в обох районах. Категорично відповідати на дане питання було б ще дещо передчасно,

[20] M. Radwan. Starożytne hutnictwo..., стор. 23—26.

для цього слід мати ще однакові технологічні аналізи, одержані більш-менш спорідненим шляхом, і ще ряд додаткових даних. Зараз ми маємо поки що однаковий у якісному відношенні експедиційний матеріал, адекватний один одному у всіх деталях. Досліджуючи матеріали із Новоклинова, ми дійшли висновку, що запропонована М. Радваном реконструкція не може бути прийнята як безумовна у всіх деталях і ось чому.

Під час дослідження у Новоклинові ми все більше переконувалися в тому, що круглі ями, обмазані глиною і заповнені шлачними відходами, не можна інтерпретувати як залишки сиродутних горнів у прямому значенні цього слова. Цьому суперечить, в першу чергу, невипаленість самої обмазки ям, на ній відсутні не тільки сліди високотемпературного режиму 1000° С або близького цього, але навіть і кілька сот градусів. У замазці повсюди трапляються домішки органічного походження — солома, дрібні гілки тощо, які місцями просто стирчать із неї. Якщо визнати ями за залишки горнів, де проходив процес відновлення заліза і куди випускалися гарячі шлаки у рідкому стані, то обмазка в ямах повинна мати сліди високої температури і, щонайменше, змінити первісний сірий колір сирої глини. Проте цього не вдалося простежити в жодному із 96 випадків у Новоклинові. У Свентокжицькому районі, наскільки про це можна судити із робіт К. Беленіна [21] і М. Радвана [22], обмазка ям теж не випалена і зберегла первісний сірий колір.

Приймаючи до уваги дані інших пам'яток, де виявлені залишки металургійних горен, ми переконані, що і материковий шар на місці функціонування горна теж повинен мати сліди випалу. Якщо ж врахувати, що, наприклад, на робочій площадці у Новоклинові на 25 $м^2$ зосереджено 59 металургійних горен, то стане очевидним, що вся ця площадка повинна мати не просто суцільний шар випаленої землі, а перетворитися мало чи не на цеглу. Всупереч цьому всі три робочі площадки у Новоклинові слідів випалу не мають зовсім. Заперечення М. Радвана, що тут ми маємо справу тільки з підземною частиною горнів, куди дія температурного режиму не проникала, теж не можна визнати суттєвим, оскільки обмазка чушок виходить вище самих шлаків і у своїй верхній частині вона мусить служити вже нижньою частиною наземної шахти горна, і тут сліди випалу просто обов'язкові. До речі, стародавній горизонт не знищений і на ньому також відсутні сліди випалу.

Ці заперечення найбільш суттєві. Вони не дозволяють вбачати в ямах із шлачними чушками залишки сиродутних металургійних горен. Суперечить цьому і ряд інших міркувань, зокрема принцип дії горнів у тому випадку, коли вони розміщені впритул один до одного. Працювати одночасово вони не могли, оскільки доступ до внутрішніх

---

[21] К. Беленин. Древняя металлургия железа в Центральной Польше.— СА, № 1. М., 1959, стор. 178.

[22] M. Radwan. Starożytne hutnictwo...

рядів горнів був неможливий. Теоретично можливе припущення, що кожний горн працював окремо, але тоді як пояснити, що кожний горн споруджувався впритул до старого, розвали якого так чи інакше заважали виробничому процесу, а вільна навколишня площа залишалася чомусь (?) невикористаною.

На матеріалах Новоклинова нам не вдалося простежити і поступову забудову робочої площадки, починаючи з одного горна, як це пропонує М. Радван. Суперечність виявилася знову ж при вивченні обмазки. Виявилось, що кілька розміщених рядом чушок (іноді більше десяти) мають суцільну обмазку, з'єднану між собою ще в сирому вигляді. Звідси висновок, що всі чушки були обмазані одночасно, а не кожна зокрема.

Вищесказане наводить нас на думку, що інтерпретувати ями з чушками, що відкриті в районі Новоклинове, як безпосередні залишки горен щонайменше передчасно. Вони, безумовно, являють собою продукцію металургійного горна, але на робочих площадках шлачні чушки знаходяться уже у перевідкладному вигляді. Свідченням цьому можуть бути хоча б чушки № 21, 31, 34 на площадці № 3 у Новоклинові. Вони не стоять у вертикальному стані як всі інші, а лежать у *горизонтальному* положенні і також обмазані, тільки довкола зрізаних площин. Маловірогідно, що кожен конгломерат вагою у 100 *кг* і більше є продуктом однієї плавки. Адже для того, щоб його одержати, необхідно близько 200 *кг* залізної руди і понад 200 *кг* деревного вугілля, тобто, майже 0,5 *т* попереднього продукта. Горн діаметром 0,5 *м* за одну плавку, якою б тривалою вона не була (в межах можливого технічного навантаження високотемпературного режиму на стінки товщиною 7—10 *см*) не міг переплавити таку кількість сировини. Логічніше припустити, що конгломерати такої ваги виникали внаслідок кількох плавок в одному горні, але щоб стверджувати це категорично, необхідно провести певні аналізи.

Досліджуючи робочі площадки, необхідно мати на увазі ще один важливий момент — стародавній похований горизонт. Оскільки виробничий процес на площадках тривав досить довго і був інтенсивним — завантаження горнів, виймання одержаного заліза, спорудження нового горна і руйнування старого, зосередження тут залізної руди і вугілля,— все це не могло не залишити на поверхні слідів виробничої діяльності. Всупереч цьому в межах скупчення шлачних чушок ми відкриваємо стерильно чисті шари. Це в свою чергу вимагає грунтового пояснення, якщо воно не є одним із заперечень, що на площадках маємо справу з горнами.

Наведені міркування в більшій чи меншій мірі суперечать запропонованій М. Радваном інтерпретації, і тільки дальше з'ясування причин відповідності фактичного матеріалу цим і іншим деталям дозволить конкретніше і більш грунтовно реконструювати технічні процеси в Закарпатському і Свентокжицькому металургійних центрах. Ці унікальні

і поки що єдині металургійні центри в історії ремісничої діяльності стародавньої Європи заслуговують на детальну увагу і узгодження всього джерелознавчого матеріалу з теоретичними побудовами. А поки що питання про склади металургійних чушок на робочих площадках залишається відкритим.

Якщо металургійні конгломерати не можна визнати безпосередніми залишками самих горен, то доречне питання — де ж саме знаходилися металургійні горни, в яких виплавлено цю величезну масу шлаку, і якого типу вони могли бути?

Матеріали з Новоклинове дозволяють пов'язати із металургійними горнами розвали випалених глиняних стінок, зосереджених в одному, або кількох місцях за межами площадок, де зібрані чушки. В таких розвалах наявні всі складові частини, які дозволяють пов'язати їх із сиродутними горнами. Тут ми маємо: залишки добре випалених стінок із накипами шлаків на внутрішній стороні, скупчення деревного вугілля, дрібнотовчені шматочки залізної руди, випалений материковий шар, шматки залізного шлаку. Серед цих розвалів для реконструювання горна можна використати такі матеріали: верхню колошникову частину горна з відігнутими і заокругленими вінцями. Накип шлаку на них дуже незначний, або зовсім відсутній; нижню частину стінок шахти у вигляді сирцевих глиняних цеглин подовженої форми із значним накипом залізного, а іноді і керамічного шлаку; ліпні глиняні стінки різної товщини і з різною кількістю накипу шлаку на внутрішній стороні; невелике заглиблення у материковому шарі на місці функціонування горна; форма застиглого металургійного шлаку (чушку). Ось ті фактичні дані, які є в нашому розпорядженні для реконструкції зовнішнього вигляду новоклинівського металургійного горна. Якщо скласти шматки стінок від всієї шахти горна, одержимо горно наземного типу з трохи заглибленою у материк нижньою частиною. Нагнітання повітря здійснювалося через наземну частину шахти. Система кладки у нижній частині стіни горна, дозволяла не тільки мати отвір для виймання заліза, але й при необхідності розширити його, не псуючи при цьому споруди в цілому: окремі цеглини легко виймалися. Система шлаковипуску в горні відсутня. Горн припиняв своє функціонування, коли шлачні утворення заповнювали всю нижню частину внутрішнього простору і послідуюча плавка ставала нерентабельною. Ось приблизно у такому вигляді ми уявляємо собі сиродутні горни в Закарпатському металургійному центрі останньої чверті першого тисячоліття до н. е.

Досліджений виробничий комплекс чорної металургії у Закарпатті висвітлює ряд важливих соціально-економічних питань кінця раннього залізного віку. Тринадцять пунктів у районі Новоклинове, на яких займалися залізовидобуванням, являють собою виробничий осередок, продукція якого забезпечувала попит значного ринку. Свідченням цього може бути той факт, що серед європейських місцезнаходжень раннього залізного віку Закарпатський центр являє собою унікальне явище за

масштабами випуску продукції. Навряд чи можна взяти під сумнів твердження, що в Новоклинівському металургійному центрі працювали металурги-професіонали з чітко поділеними функціями. І справді, якщо прийняти за вихідні дані цифри, запропоновані М. Радваном для Свентокжицької металургії [23] (а не довіряти цим даним у нас немає підстав), тоді в основу приблизних розрахунків можемо взяти: для одержання 100 *кг* шлачної чушки необхідно 193 *кг* залізної руди з 50%-ним вмістом заліза, 14%-ним вмістом кремнію і 213—215 *кг* деревного вугілля. Вихід горнового заліза-сирцю становить при цьому 33—34 *кг,* або 16—17 *кг* ковальського заліза. Для одержання 142 металургійних чушок, виявлених у Новоклинові (133 відкрито на площадках і 9 знайдено у викиді місцевого кар'єру), необхідно приблизно 30 *т* залізної руди і понад 30 *т* деревного вугілля. З цієї сировини можна одержати близько 5 *т* металургійного заліза-сирцю, або 2,5—3 *т* ковкого ковальського заліза. Ці дані, хоча вони і не претендують на абсолютну величину, відносяться тільки до незначної частини, що становить не більше десятої долі від загальної кількості виявлених залишків залізодобувної справи.

Можливо, що новоклинівські металурги повинні були заготовляти сотні тонн залізної руди і деревного вугілля. Це було можливим тільки у тому випадку, якщо в процесі залізодобування приймав участь значний колектив людей, який складався з кількох тодішніх населених пунктів, або, найімовірніше,— об'єднував цілу округу. Складність технічних операцій, що завжди збільшуються при масовому виробництві, вимагали чіткої системи організації праці. Тому цілком ймовірно припустити, що і в Новоклинові існує внутрігалузевий поділ праці зі своїми вугільниками, рудокопами і металургами. В іншому разі важко собі уявити функціонування при тогочасній техніці виробництва таких масштабів.

Продукція новоклинівського металургійного центру мусила задовольняти попит не стільки власних потреб, скільки спеціалізовані металообробні майстерні Карпатського узгір'я і Подунав'я. Відсутність залізообробних майстерень в районі Новоклинова, наводить на думку, що тут залізо тільки добувалося і на ринок воно поступало у вигляді напівфабрикату. Переробка здійснювалася в інших пунктах. Найближчим пунктом по переробці металу (синхронний новоклинівським майстерням) є поселення Галіш-Ловачка. Відстань між ними становить всього 30 *км.* Галіш-Ловачка не мала скільки-небудь значної власної металургійної бази, яка б могла задовольнити попит ковальських майстерень.

На сьогодні археології не відомі більші ремісничі центри у північно-східній частині Карпатської улоговини ніж Новоклинове і Галіш-Ловачка. Їх розміщення на східній околиці поширення латенської культури, велика питома вага в економіці цього району відводила їм провідне суспільне становище. Будучи розміщеними на провідних сухопутних

---

[23] M. Radwan. Starożytne hutnictwo..., стор. 36—37.

торгових шляхах через Карпати, що існували у пізньолатенський час між Середньою і Східною Європою, дані центри відігравали і роль економічних форпостів. Додатковим свідченням особливо важливого становища Галіш-Ловачки є право цього центру на карбування власної монети, засвідчене знахідкою ливарної форми [24]. В соціально-політичному відношенні такі пункти, як Новоклинове і Галіш-Ловачка могли здійснювати і політичне управління в районі Верхнього Потисся, що обумовлювалося їх економічним потенціалом.

Поруч з великими спеціалізованими ремісничими осередками існували ще й малі металургійні майстерні. Вони працювали епізодично і задовольняли попит окремих поселень або незначної групи поселень. Проте провідні риси економіки цього часу визначають не дрібні майстерні, а найбільш передові у технічному і соціальному відношенні пункти, що становили основу всього ремісничого виробництва.

Ковальське ремесло. З металургією заліза безпосередньо пов'язане ковальське ремесло. Горнова криця вимагала дальшої ковальської обробки: залізо-сирець очищалося від шлачних домішок, породи і ліквідовувалась пористість самої губки. Тільки після цього залізо було готовим для ковальської роботи. Уяву про ковальську, вже віджату крицю дають дві знахідки на поселенні Галіш-Ловачка. Вони набагато менші за горнові криці і краще оброблені. Очевидно, величина подрібнення горнової криці залежала від величини предмету, який необхідно було з неї викувати. Це дає підстави вважати, що коваль одержував від металургів залізо великими шматками, тільки відкатане після плавки. Таке припущення підтверджується ковальськими інструментами: великі молоти-кувалди вагою до 6 *кг* і більше, масивні зубила, за допомогою яких легко розрізати горнову крицю і проковувати її. В той же час на поселеннях металургів таких інструментів не знаходять.

Розглядаючи ковальське ремесло в цілому, перш за все необхідно звернути увагу на характер інструментів коваля і оцінити його з технічної сторони. Під час розгляду ковальського інструменту наводився опис окремих типів знарядь, де видно, що в ковальських майстернях існували окремі групи інструменту, пристосовані для різноманітних і в той же час індивідуальних технічних операцій.

Асортимент ковальського інструменту можна поділити на три групи, які відзначаються все зростаючою технічною складністю роботи з ними.

Першу групу становлять найбільш універсальні знаряддя. Вони застосовувалися як для виготовлення найбільш масової, так і для виготовлення спеціальної продукції. До них відносяться великі молоти-кувалди, малі молоти-ручники, великі і малі наковальні, ковальські кліщі, шліфувальні камені. Ці інструменти становили основу всього

---

[24] В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 110.

виробничого процесу ковальської справи і використовувалися у всіх технічних операціях. Друга група інструменту більш спеціалізована і, крім перерахованого інструменту до її складу входили в обов'язковому порядку зубила та пробійники. Третя група включає ще й напилки. Специфіка інструменту, що входив до двох останніх груп, свідчить про їх використання під час виготовлення особливо складних виробів. Виділення трьох груп інструменту буде більш наочною, якщо розглянути за таким же принципом і продукцію ковальських майстерень. Вона цілком ув'язується з таким поділом і характеризується слідуючими виробами.

До першої групи відносяться найпростіші ковальські вироби, що вимагали, в основному, нескладних плоских поковок з застосуванням молотка, наковальні і кліщів. Серед археологічних знахідок дана група представлена косами, серпами, ножицями для стрижки овець, цвяхами, кухонними ножами і ножами-сікачами, костилями, скобами і іншим масовим дрібним залізним інвентарем.

Другу, більш складну за виготовленням, групу становлять вироби, виготовлення яких вимагало застосування пробійників, залізних заклепок, зубил. Складність операцій полягає в тому, що вони проводяться вже за участю не менш, ніж двох майстрів [25]. Тільки два майстри-професіонали могли виготовити втульчасті сокири і долота, наральники, ковальські молоти, шарнирні кліщі, металеві казани з великою кількістю заклепок, втульчасті тесла, свердла, наконечники списів і дротиків і тому подібні вироби.

Третя група ковальського інструменту може бути представлена ланцюжками, залізними кільцями різного роду і призначення, кільцевими вудилами, висячими замками, мечами з псевдоантропоморфним руків'ям і т. п. Ці вироби, крім складних ковальських операцій, вимагали ще й зварювання металу, очищення швів тощо.

Аналіз асортименту ковальських знарядь показує, що металообробка була забезпечена високоякісним і зрілим у технічному відношенні інструментом, а сам майстер застосовував складні і ефективні для свого часу засоби обробки заліза. Висока якість ковальської продукції принесла їх володарям славу одних з кращих ковалів Карпатського басейну, широко відому не тільки в межах «варварського» світу, але і в провінціях рабовласницького Риму, незважаючи на добре налагоджене там ремісниче виробництво.

Якщо порівняти ковальський інструментарій із майстерень пізньолатенського часу в Закарпатті із середньоєвропейськими знахідками, то виявиться, що він ідентичний, а в деяких випадках і вищий у порівнянні із провідними центрами латенської культури на всьому Європейському континенті [26].

Повні набори ковальського знаряддя відомі у ряді великих оппідумах латена останньої чверті першого тисячоліття до н. е. Для прикладу

[25] Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 136.
[26] R. Pleiner. Staré evropske kovářství. Praha, 1962, стор. 70—71.

можна вказати на оппідум біля Страдоніце в Чехословаччині [27], де виявлено понад десять молотів, ковальські кліщі, наковальні, пробійники, напилки. Вони повністю повторюють форму наших інструментів. Майстерні з подібними інструментами виявлені в Коліне [28], Старом Градіске [29] (Чехословаччина), Салачці [30] (Угорщина), Ментінг [31] (Баварія) та ін.

Повна ідентифікація форми інструментів, техніка його виготовлення і відповідальність на широких просторах Європи дозволяє широко використовувати аналогії для реконструкції і характеристики господарської діяльності закарпатського населення останньої чверті першого тисячоліття до н. е. і рубежу н. е. На жаль, у нашому розпорядженні немає даних металографічного аналізу ковальського інструменту і його продукції, які дозволили б уточнити і більш конкретизувати технологічні засоби ковалів. Проте металографічний аналіз ковальських виробів із території Чехословаччини цього часу показує, що майстрам по обробці металів відомі технологічні способи підвищення якості своєї продукції. Р. Плейнер виділяє дві групи виробів, виготовлених із якісно різного металу. До першої відносяться вироби, виготовлені майже із чистого заліза з малим вмістом вуглецю [32], завдяки чому підвищувалася ковкість і еластичність металу: фібули, залізні ланцюжки, деякі ріжучі знаряддя.

Другу групу становлять вироби з твердого заліза з великим вмістом вуглецю, яка наближає його до якостей сталі. Це вже спеціалізовані інструменти — долота, пилки, сокири, великі ножі-сікачі тощо. Робочі частини виробів оброблені шляхом цементації, що надало їм особливої твердості. Серед подібних виробів трапляються екземпляри, оброблені термічним методом і є вироби з сталі, які досягли мартенситних структур.

Територіальна близькість чехословацьких і закарпатських майстерень, спільність ковальських знарядь, а також асортимент і форма продукції ковальських майстерень на обох територіях, дозволяють з великою долею ймовірності дійти висновку, що перелічені технологічні засоби, характерні для чехословацької території, могли застосовуватися і в майстернях Закарпаття.

Морфологічний аналіз ковальської продукції показує, що під час ковки широко застосовувались операції витяжки і рубки металу, виготовлення різних отворів і дірок, загин, скручування, заклепування,

---

[27] J. Pič. Hradište u Stradonic..., стор. 78—79.

[28] Fr. Dvoržak. Pravek Kolinska....

[29] Fr. Lipka, K. Snétina. Stare Hradiśko...; J. Meduna. Stare Hradiśko Katalog naležu mesta Boskovic.— FAM. t. II, Brno, 1961.

[30] K. Dornay. Kelta pénzverö és öntömühely Szalaczkán.— ÁÉ, XXVI, Budapest, 1906, стор. 416—433.

[31] W. Krämer. The oppidum of Manthing.— Antiquity, XXXV, London, 1960, стор. 191.

[32] R. Pleiner. Staré evropské kovárstvi, стор. 99.

ковальська зварка високої якості, а також спеціальні засоби, направлені на збільшення міцності робочих частин інструменту. Поширення набула і художня ковка, за допомогою якої виготовлялися складні і витончені прикраси — браслети, фібули.

Те, що ковальські майстри повністю задовольняли попит і потреби всієї господарської і побутової сторони суспільства, засвідчено тисячами різноманітних знахідок. Навіть для реставрації кераміки виготовлялися спеціальні залізні пластинки, не кажучи вже про більш важливі потреби побуту і господарства. Залізні вироби для цього часу не мали якоїсь надзвичайної цінності і були загальнодоступними для всіх прошарків суспільства. Таку кількість залізного інвентарю, безумовно, могли виготовити тільки професійні майстри, асортимент виробів яких був надзвичайно широким і представлений слідуючими провідними групами: 1) знаряддя землеробства — наральники, серпи, коси і частково втульчасті сокири-кельти; 2) знаряддя скотарства, садівництва і промислів — ножиці для стрижки овець, садові ножі, оковки від лодочних жердин, ножі для обробки кожі, шила, ножі-сікачі і частково наконечники списів і стріл; 3) інструменти для обробки дерева — сокири-колуни, плотницькі сокири, долота, прості і фігурні стамески, пилки, клини, тесла, свердла; 4) інструменти для ювелірних майстерень — маленькі молоточки, механічні коромислові ваги, малі слюсарські ковадла; 5) озброєння і предмети кінського спорядження,— мечі, кинджали, наконечники стріл, списів і дротиків, вудила, псалії тощо; 6) ювелірні вироби — фібули, браслети, поясні ланцюжки; 7) побутові речі — ланцюжки для підвішування казанів, казани, замки, кухонні ножі, бритви, кресала, вила, різні кільця, скобки, цвяхи, пластини, костилі, обручі для дерев'яної тари, обойми тощо.

Нарешті, у цих же майстернях по обробці металів виготовлялися і всі ковальські інструменти.

Огляд техніки і масштабів ковальського ремесла переконливо свідчить, що вони знаходилися на рівні професійного розвитку і вже цілком відокремились від землеробства. Розглянувши чорну металургію і ковальську справу, можемо дійти висновку, що обидві галузі цього ремісничого виробництва були самостійними і досягли високоорганізованого масового виробництва. Продукція йшла не тільки на внутрішній, але і на зовнішній міжплемінний ринок.

Ювелірне ремесло. Значне місце у ремісничому розвитку місцевого населення Закарпаття в добу латена займала обробка кольорових металів — бронзи, міді, срібла і золота.

Техніка бронзоливарної справи на Закарпатті має глибоке коріння. Найбільшого розвитку вона досягла ще наприкінці II і на початку I тисячоліття до н. е. в добу пізньої бронзи, коли місцеві майстри оволоділи технікою масового випуску не тільки прикрас, але й знарядь праці. Пам'ятками бронзової справи Закарпаття цього часу є сотні скарбів чудової роботи, які вражають як різноманітністю виробів, так і високою

технікою виготовлення. Експлуатація рудників західних схилів Карпат стала основою бронзоливарної індустрії місцевих племен доби бронзи. Закарпаття в пізній період бронзового віку поряд із Кавказом стало найбільшим індустріальним центром старого світу, вплив якого поширювався аж до Дніпра на сході і на всю Середню Європу на заході.

Здобуті навики обробки кольорових металів в добу бронзи знайшли яскраве втілення і дальший розвиток у ювелірному ремеслі доби латену. Ювелірне ремесло, як наслідок дальшого і якісно нового розвитку обробки металів, досягло на цей час професійної досконалості і становило самостійну галузь виробництва. Не виключаючи участі місцевих ковалів у ювелірній справі (виготовлення залізних прикрас), обробка міді, бронзи і срібла здійснювалася вже самими ювелірами. До числа знарядь ювелірного ремесла слід віднести маленькі молоточки і ковадла, тиглі для плавки металу, ливарні формочки, коромислові механічні важки тощо.

Найпростішими інструментами ювеліра були молотки і ковадла. Вони використовувалися для проковки різних деталей ювелірних виробів. Плавка металу проводилася, як і в більш ранні історичні епохи, в тиглях самих різноманітних форм, але однакового функціонального призначення. Тиглі із поселення Галіш-Ловачки, крім загального свого значення, свідчать про добру обізнаність майстра з техніко-хімічними властивостями різних мінералів. Тому тиглі робили з термостійкого графіту, який довгий час міг бути в експлуатації.

Більш складними і спеціалізованими інструментами були ливарні формочки. Набули поширення стаціонарні форми, виготовлені із графіту, сланцю і пісковику. Більшість форм відноситься до типу двосторонніх, або двоскладових. Сплав у них наливався через спеціальні литки-канали. Складність рисунка на деяких формах, який імітує зерно, або тонкі ажурні узори, вимагала від майстра не тільки мистецької роботи під час виготовлення самої форми, але й високої техніки під час відливки продукції. Вибір стійких графітових і кам'яних форм свідчить про оволодіння довгочасними шаблонами, необхідними при виготовленні масової продукції для збуту.

Способи виготовлення ювелірних виробів були досить різноманітними. Як уже зазначалось, найпростішим і поширенішим засобом була пластична ковка, яка вживалася при виготовленні деяких типів фібул, поясних ланцюжків і браслетів. Другим способом обробки кольорових металів було фігурне лиття за восковою моделлю. Воно вживалося при виготовленні складних, дуже опуклих і сферичних виробів. Чудовими зразками лиття за восковою моделлю можуть бути бронзові поясні ланцюжки, розкішно прикрашені фігурними деталями. Дослідження процесу виготовлення ланцюжків дає підставу зробити висновок, що від майстра вимагались певні знання в галузі хімії (адже ланки деяких бронзових поясних ланцюжків прикрашалися виїмчастою емаллю). Думається, що бронзові поясні ланцюжки із червоною емаллю не

були масовим виробництвом і швидше за все виготовлялися по замовленню особливо знатних осіб, оскільки таких ланцюжків взагалі трапляється небагато і всі вони різні за рисунком, індивідуальної, а не шаблонної роботи. Вони, наприклад, відомі у Страдоніце, Желеч, Голубіце, Кобільніце [33]. Я. Філіп пов'язує подібні ланцюжки із вищим суспільним прошарком латенського суспільства [34]. Яскравість фарб, старанність виготовлення, продумане узгодження тонів, поєднане із стійкістю емалей, роблять ці ланцюжки одним із кращих виробів світового ювелірного мистецтва II і I ст. до н. е.

Місцевим майстрам була відома техніка накладної скані і виготовлення круглого дроту із міді. Про це свідчить бронзова кована пластинка із поселення Галіш-Ловачка та боковий орнамент на ній.

Ювелірні вироби прикрашалися карбуванням і штампами зубчастим колесиком, подібно тому, як це зроблено на поясній застібці із Галіш-Ловачки.

Одна з ливарних форм, знайдена на поселенні Галіш-Ловачка, заслуговує на особливу увагу. На одній стороні форми зроблені невеликі круглі гнізда для відливання монетних заготовок. Аналогічні формочки середньоєвропейських кельтських пам'яток трактуються дослідниками як пристосування для монетних заготовок [35]. Тільки таке призначення форми дає можливість пояснити відсутність на ній литка для подачі сплаву, який заважав би головній якості монети — точній вазі. Тільки зважений сплав, розміщений в кожне гніздо, надавав точної ваги заготовці, з якої карбувалася монета. Аналогічна форма, тільки дещо більшого розміру, відома на кельтському городищі Гразані (Чехословаччина) [36]. Уламки такої ж, тільки глиняної форми відомі також і в одному з найбільших торгово-ремісничих центрів кельтського світу кінця старої ери — Страдоніце [37]. Біля сотні аналогічних формочок знайдено на городищі Ментінг, а разом з ними і готові, уже відкарбовані монети [38].

В Салачці, що в Угорщині, відкрита ціла майстерня по карбуванню монет і в складі її шість пуансонів для карбування зображення [39].

Факт карбування місцевої монети на поселенні Галіш-Ловачка безсумнівний. У зв'язку з цим постає питання про соціальне становище поселення, яке володіло правом карбування власної монети. Багато дослідників вважає, що право карбування монети належало головним чином видатним представникам панівної верхівки, можливо, тільки князям або вождям. Інші дослідники, які опираються на велику кількість

---

[33] A. Prochazka. Gallska kultura na Vyškovsku. Brno, 1937, стор. 172.
[34] J. Filip. Keltove..., стор. 172.
[35] K. K. Castelin. Keltska mincovna na Kladensku? — NL. XVI. Praha, 1961.
[36] L. Jansova. Výskum keltského oppida v Hrazanech na stredni Vltave v r. 1951—1959.—AR. XII—5, 1960, стор. 650—676
[37] J. Pič. Hradište u Stradonic..., tabl. LV.
[38] W. Krämer. The oppidum of Manthing..., стор. 197.
[39] K. Darnay. Kelta pénzverö..., стор. 416—433.

різних типів монет, дотримуються думки, що таке право належало окремим ремісничо-торговим центрам певних великих округів. Я. Філіп припускає, що кожен великий виробничий центр мав право на випуск власної монети, дотримуючись при цьому загальновстановлених у монетній справі звичаїв [40]. Під час обігу монети зважувались, а їх вартість визначалася вагою і якістю метала, з якого вони відлиті.

Можливо, що поселення Галіш-Ловачка, як великий металообробний і торговий центр, володів правом карбування монети, що у великій мірі визначало і його політичне становище в районі басейну Верхньої Тиси.

Масовим матеріалом, з яким працювали місцеві ювеліри, була бронза. Але окремі вироби з чисто практичних міркувань робилися з міді. До їх числа відносяться, наприклад, ножні браслети із трьома півкулями, виготовлені технікою ковки листової міді.

Крім бронзи і міді широкого застосування набуло скло і паста. Із голубого прозорого скла відливалися гладкостінні строгої форми браслети для руки, а іноді і складні ручні браслети з бородавчастими уступами в три ряди на поверхні. Різнокольорова — чорна, синя, коричнева, жовта, біла паста використовувалася для виготовлення плоских або рельєфно прикрашених намистин. Нерідко комбінування різнокольорової пасти придавало гармонійності і привабливості тонам на глазчастих намистинах.

Ювелірні вироби вироблялися із сапропеліту (різновид деревного вугілля). З нього виготовлялися ручні гладкотілі браслети. Поклади сапропеліту відомі в багатьох місцях Закарпаття і, зокрема, в горах біля с. Юлівці. Карпато-словацька область виготовляла велику кількість сапропелітових браслетів.

Виходячи з археологічних даних, вони знаходили широкий торговий попит. Лабораторні аналізи довели, що із Карпатського басейну сапропелітові браслети поширилися по всій Середній Європі і навіть трапляються на віддалених землях заходу (Піпінесбург біля Остендора) [41].

Масштаби виробництва ювелірного ремесла можуть бути визначені тим загальновідомим фактом, що на всіх поселеннях і могильниках навіть при незначних дослідженнях трапляються ювелірні вироби. У два останні століття до н. е. ювелірні вироби міцно ввійшли в побут населення.

Підводячи підсумки ювелірному ремеслу, слід відмітити високий художній рівень окремих виробів, що увібрали в себе кращі традиції попередньої епохи і досягнення латенського прикладного мистецтва, пристосованого до місцевих традицій і звичаїв.

Деревообробне ремесло. Серед багатьох знахідок із латенських пам'яток Закарпаття велику кількість становлять знаряддя

---

[40] Ян Филип. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага, 1961, стор. 138.
[41] Там же, стор. 110.

деревообробного ремесла. Для обробки дерева використовувались сокири-колуни, плотницькі широколезі і легенькі сокири, прості і фігурні стамески, залізні пилки, клини, свердла із спіральним різцем тощо. На жаль, самі вироби плотників і столярів не збереглися до наших днів.

Поява різноманітних спеціалізованих інструментів — свердла, стамески, тесла,— розширило технічні можливості обробки деревини. З'явилася можливість робити круглі і прямокутні глибокі пази, дірки, добре обробляти великі і малі окружності, налагодити масове виготовлення дощок із незначними затратами фізичної сили і т. п. Основне знаряддя — сокира,— стала набагато ефективнішою і дешевшою, ніж це було в попередню історичну добу, і незабаром одержала масове поширення. В пам'ятках латенської культури тип сокири-кельта був провідним і під час розкопок являє собою відносно часту знахідку. Сокири-кельти відомі і в пам'ятках віддалених територій, наприклад, серед зарубинецьких старожитностей Подніпров'я — на Чаплинському городищі [42], на поселенні в Таценках під Києвом [43] і ін.

На особливу увагу заслуговує залізна пилка, виявлена на поселенні Галіш-Ловачка. Це поки що єдиний екземпляр пилки із латенських пам'яток нашої території. Її невеликі розміри (довжина 34 *см*) дають підстави вважати, що вона була вправлена у спеціальну раму, оскільки працювати нею інакше було б просто неможливо. Форму рами можна порівняно легко реконструювати завдяки знахідці аналогічної пилки із залишками рами на дакійському поселенні Мунчелулуй [44]. Вона виявлена у супроводі залізної сокири, серпа і бритви I ст. до н. е. Завдяки щасливій випадковості на ній збереглися дерев'яні частини рами, схожі на сучасні дугасті рами пилок, відомих за етнографічними матеріалами.

Приймаючи до уваги малі розміри пилки слід залучити її до столярного інструменту, де вона використовувалася для обробки малих дерев'яних виробів.

Характер інструменту деревообробного ремесла дозволяє вбачати у цій галузі господарства існування окремих категорій майстрів вузької спеціалізації. Так, наприклад, цілком можливе існування бондарної справи, а також столярів і, щонайменше, домобудівельників.

Гончарне ремесло. На поселеннях і могильниках латенського часу в Закарпатті завжди присутня кераміка двох основних типів: реміснича гончарна і ліпна домашнього виготовлення. У зв'язку з цим цікавий і важливий є факт встановлення місцевого розвитку гончарного ремесла. Довгий час в літературі утримувалася думка, що кружальна кераміка на Закарпатті в останній чверті першого тисячоліття до н. е. представлена не місцевими, а привізними кельтськими посудинами. Це підтверджувалося схожістю форм і технологією виготовлення гончар-

[42] П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70, М., 1959, стор. 138.
[43] Збори Є. В. Максимова. Фонди ІА АН УРСР.
[44] C. Daicoviciu. Santierul Gradiştea Muncelului.— SCIV. IV, 1—2, Bucureşti, 1953, стор. 167—173, рис. 22.

ної графітованої кераміки з кельтською. Проте більш широкі дослідження довели, що гончарна кераміка не становить якогось виключення і присутня в більш-менш значній кількості майже на кожному пункті. Така ж ситуація простежується зараз і на землях Східної Словаччини, де в останні роки виявлені залишки гончарних майстерень, які достовірно засвідчують місцеве походження кружальної кераміки.

Починаючи з II ст. до н. е. гончарна кераміка міцно увійшла в побут місцевого населення. Про місцевий характер сіроглиняної кераміки свідчить форма посуду, яка не характерна ні для кельтських пам'яток більш західних територій, ні для інших синхронних культур цього часу. Хоча цей посуд виник на запозиченій кельтській технічній основі гончарної справи. Форма місцевого посуду увібрала в себе старі традиції, які вдається простежити ще в куштановицькій культурі скіфського часу, а саме: глубока миска з вертикальними прямими вінцями після перегину стала прототипом сіроглиняних мисок з різким переломом ребра і високою циліндричною верхньою частиною, яка, починаючи від ребер і вище, має майже вертикальні плічка. З часом, уже в перших століттях н. е. ця форма миски проникає на землі східного Прикарпаття в культуру карпатських курганів, а в західному напрямку — на територію Чехословаччини і Угорщини, де вони відомі під назвою «штампованої кераміки римського часу». До речі, промислове виробництво цієї кераміки було налагоджене в римський час на одному з поселень біля м. Берегового (частина поселення знаходиться на території України, а частина — на угорській землі поблизу «Саду дружби»). Однак фарбована кераміка, відома тепер на Словаччині і у Закарпатті, становить рідкісну групу в латенських пам'ятках і цілком можливо, що в Закарпатті вона виступає як імпорти більш західної території. Найближчі центри її виготовлення відомі у східній Словаччині на поселенні Земплін. Вони і могли постачати свою продукцію на сусідні округи.

Домашні ремесла. Крім спеціалізованих галузей ремесла, про які йшлося вище, важливу роль в господарстві відігравали різні домашні ремесла, або промисли. Вони розвивалися на кожному поселенні і задовольняли попит окремих сімей чи незначної групи господарств. Окремі види домашнього ремесла досягли більш-менш значного розвитку. Сезонність, незначна спеціалізація, простота робили ці заняття і надалі саме домашніми промислами, а не ремеслом в прямому розумінні цього слова.

На перше місце серед домашніх ремесел слід поставити кушнірство. Про його розвиток свідчить велика кількість залізних шил, ножів і скребачок для обробки шкіри. Значного розвитку набула ткацька справа з використанням ткацького вертикального станка з підвісними глиняними конусами і керамічними грузилами. Крім того, у ткацькій справі використовували не тільки рослинне волокно, але й шерсть тварин, зокрема овець, розведення яких широко практикувалося в гірських районах.

Про розвиток каменерізної справи свідчать не тільки знахідки зернотерок і круглих жорен, але і більш складні за виготовленням кам'яні ступи. До речі, знайдені зернотерки у напівзакінченому вигляді. Майстри по обробці каменю виготовляли також різної форми і призначення конуси, гирки, вдосконалюючи їх залізними гачками для підвішування. Концентрація каменерізних промислів зосереджувалася в гірських районах з легкодоступними виходами суцільного промислового каменю. Очевидно, їх продукція знаходила більш широкий збут, ніж продукція ткачів або кушнірів. Долинні райони, де виходи каменю зовсім відсутні, залежали від гірського промислу. Разом із продукцією ковальських майстерень, вироби каменотесів могли поширюватися на далекі відстані.

Вище були розглянуті провідні галузі і основні види ремісничого виробництва закарпатських племен пізньолатенського часу. На підставі знарядь праці і продукції ми виділили ряд галузей ремесла, що повністю відособились від землеробства і становили самостійні види господарства з масовим випуском продукції. Місцеві ремісники оволоділи всіма основними і провідними видами технічних і технологічних засобів і створили ту технічну основу, на базі якої в усі послідуючі століття йшов дальший технічний і соціальний прогрес. Багато технічних, технологічних прийомів і деякі типи виробів, були настільки вдалими, що залишилися у виробництві без суттєвих змін майже до нашого часу.

Підводячи підсумки аналізу ремісничого виробництва в цілому, необхідно ще раз відзначити велику питому вагу його в економічному потенціалі латенського суспільства. Ремесло виявилося одним із найважливіших факторів у дальшому прогресивному розвитку соціальних і політичних відносин.

Археологічні матеріали дозволяють виділити основні професії, які існували у ремісничому виробництві великих торгово-ремісничих центрів Закарпаття в останній чверті першого тисячоліття до н. е.: металурги, ковалі, ливарники, емалювальники, монетчики, майстри по виготовленню скла, майстри по обробці дерева (в тому числі плотники, столярі і бондарі), гончарі, майстри по обробці каменю, майстри по обробці шкіри.

Деякі із вказаних професій ще не можна розмежувати на більш вузьку спеціалізацію, хоча, насправді, вона могла вже існувати.

ТОРГІВЛЯ

Товарне виробництво пов'язане з виникненням і розвитком постійного торгового обміну. Археологічні матеріали дають багато даних, які засвідчують високу ступінь торгового обміну у тогочасному суспільстві.

Пам'ятками торгівлі виступають, перш за все, багаточисленні монетні знахідки як на території північно-східної частини Карпатського басейну, так і в Середній Європі, а частково і на Східному Прикарпатті, яке межувало з латенською культурою. На жаль, зведені дані про поширення кельтських монет відсутні, що є гальмом при вивченні питань торгового обміну. Найповніше зібрання латенських монет із Середньої Європи наводить Я. Філіп [1]. Картографування монетних скарбів і окремих монетних знахідок, показує нерівномірність їх поширення на території латенської культури. Найбільш часті знахідки монет по середній течії Дунаю, а також в Чехії і Моравії.

З III ст. до н. е. починається карбування власної кельтської монети — першої «варварської» монети на території Середньої Європи. З випуском товарної продукції монета стала передумовою дальшого розвитку торгового обміну. Хронологія і топографічне поширення монетних знахідок дозволяє визначити два хронологічні етапи розвитку монетної справи: перший, більш ранній, приходиться на III—II ст. до н. е., коли на дану місцевість сильно впливала греко-македонська монетна система; другий — припадає на I ст. до н. е., коли у кельтську монетну справу проникає римська система, хоч зразки старих грошей знаходяться в обігу поруч з новими монетами. Територія поширення монетних знахідок цього часу збільшується і охоплює вже синхронні латенській культурі. В останніх двох століттях до н. е. територія гірських Карпатських районів була втягнута в кельтський економічний ринок. Північна і Східна Словаччина, а також Південна Польща і Закарпатська Україна дають значну кількість монетних знахідок. Найчастіше монети знаходять на території південно-західної Словаччини, а в північно-східному напрямку вони дедалі рідшають [2]. Це дає підстави вважати, що основний торговий шлях проходив по течії Дунаю, а з часом охопив і більш північні землі. З цього року Карпатський хребет перестає бути перешкодою в торгово-обмінному ділі. І на північних, і на східних його схилах в ос-

---

[1] J. Filip. Keltove..., стор. 224—248.

[2] V. Ondruch. Náleźy keltských, antických a bizantských minci na Slovensku. Bratislava, 1964.

танніх століттях до н. е. відомі знахідки кельтських монет, що імітують зразки македонських і старогрецьких тетрадрахм. Так, наприклад, в с. Липівці (Перемишлянський район Львівської області) була знайдена срібна монета, на аверсі якої зображена бородата голова чоловіка повернута направо і прикрашена лавровим вінком, а на реверсі — вершник на коні [3]. Монета належить до числа імітацій тетрадрахм Філіпа II Македонського, поширених у II—I ст. до н. е. в Карпатському басейні і які часто відносять до кельтських [4].

З Прикарпаття із с. Скоморохи Скальського району Львівської області походить скарб золотих монет латенського типу. Вони теж імітують тетрадрахми Філіпа II і Олександра Великого [5]. На території поширення пшеворської культури на рубежі нашої ери відомі скарби латенських монет не тільки загальнопоширеного типу (імітацій), але й монет під назвою «райдужних чашечок». Вони знайдені, наприклад, в Гошові Краківського воєводства і в Іновроцлаві в Куявах [6].

Дослідники, говорячи про знахідки монет в західних областях УРСР, які можна пов'язати з кельтськими імпортами і монетною системою, називають і македонські монети (знахідки в Теребовлі [7] і в околицях Луцька) [8]. Слід зазначити, що знахідки таких же монет відомі і в нижній течії Дністра (Анадольський скарб) [9].

Територіальне поширення латинських монет свідчить перш за все про широкий розвиток товарної торгівлі не тільки у племен, які входили до складу кельтської культури, але і в населенні сусідніх територій. Значне зосередження кельтської монети на північних і східних схилах Карпат дозволяє вбачати тут існування сухопутних торгових шляхів, які з'єднували Північну і Східну Європу із кельтськими племенами і Подунав'ям в останніх століттях до н. е. Правда, деякі дослідники схильні перебільшувати значення латенських знахідок (як монет, так і прикрас), а разом з тим і роль кельтів в історії Прикарпаття і більш східних земель. Так, В. Антонієвич вважав, що в даному випадку ми можемо говорити не просто про наявні торгові відносини між кельтами і місцевими племенами Подністров'я, а про проникнення кельтського

---

[3] Z. Zakrzewski. O monetach celtyckich, znajdowanych w Polsce.— PA, t. III, z. III. Poznań, 1927, стор. 216—221; M. Śmiszko. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowowschodniej Polsce.— WA. XIV. Warszawa, 1936.

[4] T. Forrer. Die keltische Numismatik der Rhein — und Danauländer. Strasburg, 1908.

[5] T. Sulimirski. Scytowie na Zachodniem Podolu. Lwów, 1936, M. Śmiszko. Stan i potrzeby..., стор. 125—139.

[6] W. Demetrykiewicz. Wykopaliska w Jedownikach Mokrych i Gorzowie.— Mater. Antrop.— Archeolog i Ethnogr. t. III. Kraków, 1898, стор. 106.

[7] T. Sulimirski. Scytowie..., M. Śmiszko. Stan i potrzeby...

[8] T. Sulimirski. Scytowie...

[9] Е. М. Придак. Анадольский клад золотых статеров 1895 г.— ИАК, вып 3. СПб., 1902; його ж. Поправки к описанию Анадольского клада.— ИАК, вып. 7. СПб. 1903.

етнічного елементу на ці землі. Згідно цього вислову кельтами витіснені із Подністров'я скіфські племена [10]. Це припущення не було підтримане більшістю археологів і істориків. оскільки Подністров'я до цього часу не дає пам'яток, які б можна було розглядати як власне кельтські [11]. Тут ми маємо тільки знахідки окремих речей латенської культури, що свідчать про торгові зв'язки місцевого населення з латенським світом, а зовсім не про перебування кельтів, чи якогось одного з їх племен північно-східніше Карпат.

Поширення латенської монети північніше і східніше основного Карпатського хребта слід пов'язувати перш за все з господарською діяльністю місцевих племен. Монети свідчать про розвиток внутрішньої торгівлі незалежно від того, якої вони системи і карбування. Зв'язки з розвиненими племенами Закарпаття і більш західними територіями встановлені населенням Подністров'я ще в попередню добу, в період панування скіфів у Степовій Україні, коли впливи йшли у зворотньому напрямку: з Прикарпаття на землі Закарпаття і далі аж до великої Дунайської дуги. Це можна простежити на матеріалах куштановицької культури Закарпаття, де дуже відчутні риси культури лісостепового населення України.

Важливим джерелом для висвітлення торгової діяльності закарпатського населення є також вироби ремісничих майстерень. Серед них заслуговують на особливу увагу вироби ковальського ремесла з поселення Галіш-Ловачка, де знайдені готові невживані вироби, деякі з них були упаковані для торгової відправки. Мова йде про великі залізні коси, обмотані залізною пластиною в одну купу, про що вже йшлося. До цієї ж категорії торгового матеріалу слід залучити також чотири примірники залізних кіс і дугастий серп, які не мають слідів робочого вживання і відзначаються своєрідними формами, не характерними для масової продукції Закарпатських пам'яток. На підставі масового археологічного матеріалу можна дійти висновку, що місцевими племенами Закарпаття вживалися коси типу горбуші, а не коси з прямим витягнутим полотном і загнутим кінцем, про які йдеться як про вироби, приготовані для торгівлі в інші райони. Можна відмітити, що саме такі коси, а не горбуші, характерні для Подунав'я цього часу, наприклад, вони відомі на поселенні Латен. Місцеві майстри крім кіс, які вживалися в гірських районах Карпат і знаходили попит серед місцевого населення, виготовляли коси, розраховані на вживання в інших, віддалених районах. Виготовлення ремісничої продукції по спеціальному замовленню, або розрахованої на продаж було звичайним явищем для ремісників Закарпаття. До такого ж типу виробів слід віднести і сокиру з Галіш-Ловачки, яка не тільки старанно виготовлена, але ще орнаментована, що повинно було привабити покупця.

---

[10] Wl. Antoniewicz. Archeologie Polski. Warszawa, 1929, стор. 135.
[11] M. Smiszko. Stan i potrzeby..., стор. 125—139.

Окрім землеробських і деревообробних знарядь значне місце в торгівлі належало ювелірним виробам, масовість виготовлення яких була добре налагоджена, а також залізу-сирцю.

Крім основного кельтського ринку, речі ремісничого виробництва знаходили збут і серед племен Прикарпаття і більш східних територій. Прикладом цього можуть бути знахідки мальованої кераміки латенського типу і розкішні жіночі поясні ланцюжки із бронзи, прикрашені емаллю. Мальована латенська кераміка відома, наприклад, із поселення липицької культури біля с. Новосілка-Костюкова Тернопільської області. Разом з фарбованою керамікою М. Ю. Смішко відзначає знахідку тут втулчастої сокири-кельта латенського типу [12]. До речі, знахідки таких сокир в пам'ятках Східної Європи не такі вже й рідкісні. Вони відомі в ряді пунктів середньодніпровської зарубинецької культури (Чаплин [13], Таценки [14]). Проте не виключено, що ці сокири могли бути й місцевими виробами, створеними за латенськими зразками. Але навіть і в такому випадку вони виступають свідками тісних культурних і економічних зв'язків населення Східної і Середньої Європи на рубежі нашої ери.

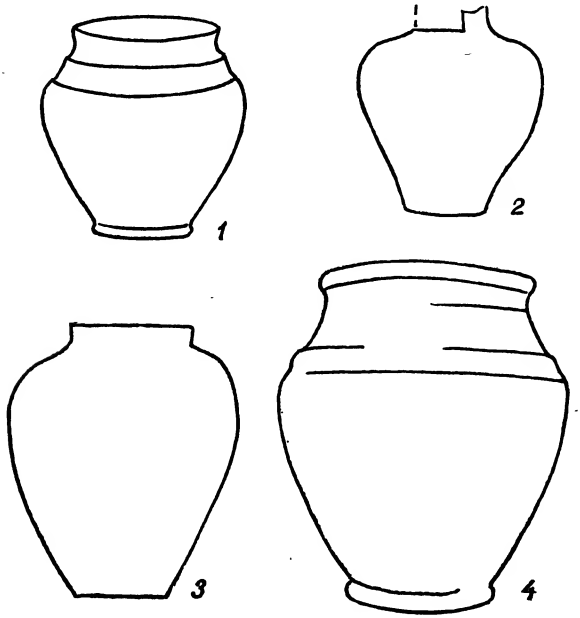

Рис. 50. Латенська кераміка з Прикарпаття.

Численною групою ремісничої продукції латенського типу на землях Прикарпаття виступає гончарна кераміка (рис. 50, *1—4*). Вона відома з десятків пунктів місцевих культур на рубежі н. е., а також предмети ювелірної роботи [14]. Всі ці знахідки засвідчують жваві торгові зв'язки між населенням Східної і Середньої Європи, які здійснювалися через сухопутні торгові шляхи карпатських перевалів.

Основні торгові зв'язки закарпатських племен такі. Найбільш міцні

[12] M. Smiszko. Osady kultury lipickej.— Prace Lwówskiego towarzysta Prehistorycznego, I. Lwów, 1934, стор. 15—18, табл. III.
[13] П. Н. Третьяков. Чаплинское городище..., стор. 138.
[14] Фонди Інституту археології АН УРСР.

торгові зв'язки простежуються з кельтськими племенами, про що свідчить матеріальна культура різних етнічних груп населення, які попали під вплив латенської культури. Другим важливим напрямком торгової направленості було Прикарпаття, куди поступали певні категорії ремісничої продукції. Наслідком цих зв'язків було взаємне проникнення населення на східні і західні схили Карпат і поступова слав'янізація Закарпаття.

Головними виробами, що експортувалися закарпатськими племенами, була ремісничa продукція і в першу чергу метал. Потреби Подунав'я в залізних виробах задовольнялися в основному Карпатським металом. У нас немає достатніх даних, які б могли передбачати, наприклад, таку кількість виробництва хліба в Карпатах, щоб він міг скласти статтю вивозу. Скоріше навпаки — він становив одну із провідних імпортних статей в Закарпатті, куди він потрапляв із Подунав'я.

КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ І ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ

У матеріальній культурі латенських пам'яток Закарпаття чітко виділяються два основні компоненти: куштановицький і латенський, як домішки до них вдається помітити гето-дакійський і скіфський. Останні, проте, не впливають на загальний характер матеріальної культури.

Куштановицька культура Закарпаття, що склалася ще в добу раннього заліза, на наш погляд, становить місцеву основу латенських пам'яток останньої чверті першого тисячоліття до н. е. У зв'язку з цим питання про пам'ятки куштановицької культури можуть мати для нас важливе значення при визначенні етнічної приналежності населення Закарпаття.

Куштановицька культура виникла як наслідок дальшого розвитку місцевої культури доби бронзи і раннього гальштату карпато-дунайської області. На її формування впливала до деякої міри культура українських лісостепових земель скіфського часу. Проте ми не схильні надавати цим впливам великого значення, як це робить Г. І. Смирнова [1]. В усякому разі значні переміщення населення із Прикарпаття в Закарпаття не простежуються на тих матеріалах, що є в розпорядженні археології. Облік власне куштановицької культури склався десь у VI ст. до н. е., коли залізо міцно ввійшло в повсякденний побут. Верхня дата існування куштановицької культури, на наш погляд, може бути визначена часом рубежу III — II ст. до н. е.

Основна маса знахідок куштановицької культури представлена ліпною керамікою дуже стійких форм, нерідко з великими архаїчними пережитками, незначною кількістю металевих виробів, і знахідками кістяних речей. Типовими формами кераміки є корчаги, банкоподібні горщики, чорнолисковані миски з профільованими вінцями, плоскі сковорідки, кришки, і глибокі черпаки. Значну частину кераміки становлять також архаїчні гальштатські форми, які представлені глибокими чорнолискованими мисками з пелюсткоподібними вінцями, що зберігають свою форму протягом кількох століть. Гальштатський характер мають також більшість металевих виробів, провідними серед яких залишаються великі ножі з горбатою спинкою і ручні кільцеві браслети.

---

[1] Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья.— Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 7. Л.—М., 1965, стор. 89, 115.

Зв'язок куштановицької культури з культурами українського лісостепового населення скіфського часу існує з VI ст. до н. е. В цей час на території Закарпаття з'являються окремі речі скіфського типу — трьохлопастні наконечники стріл, трьохдирчасті псалії, мечі із серцевидним перехрестям тощо. Багато спільних рис для цього часу помітно і в керамічних комплексах (миски із загнутими до середини краями, черпаки з петельчастою ручкою, горщики з наліпним валиком), і в технології виготовлення кераміки (пролощення, задимлення поверхні тощо). Спільним для обох груп пам'яток є до певної міри курганний обряд поховання. Серед комплексів куштановицької культури відомі певні речі скіфського ювелірного мистецтва, які потрапили сюди, очевидно, як речі торгового обміну. Мова йде про знахідку двох електрових блях із зміїними голівками на кінцях, виявлених у Куштановицькому могильнику [2]. Східним елементом в куштановицькій культурі можна вважати різнокольорове пастове намисто, яке трапляється не тільки на землях Закарпаття, але і в більш західних областях [3]. Картографування знахідок скіфського типу на території Чехословаччини [4], Угорщини [5], Румунії [6], Болгарії [7] дозволяє дійти висновку, що у ранньоскіфський час між населенням Карпатського басейну і Лісостепової України не тільки намітились, але й існували міцні контакти. На цей час ці зв'язки мали певні історичні традиції. Вони простежуються в добу пізньої бронзи, коли в матеріальній культурі Прикарпаття, Волині і Молдавії помітні впливи семиградської бронзової індустрії. Східною межею цих впливів можна вважати землі Середнього Подніпров'я, де дослідники вбачають в деяких бронзових виробах семиградські типи (шестигранні кельти) [8]. Однак деякі дані свідчать, що в деяких формах бронзових знарядь Карпатського басейну з'являються помітні східні впливи [9]. З поширенням заліза впливи бронзової металургії Семиграддя на схід припиняються і, починаючи вже з чорноліського часу, в Подніпров'я проникають тільки окремі вироби [10]. З цього часу збільшується вплив лісостепових племен чорноліської культури на більш західні території: голіградська група фракійського гальштату Західного Поділля замінюється скіфоїдною культурою. Металеві вироби східного обліку проникають далеко на західні території і відомі в Трансільванії, Угорщині,

---

[2] А. И. Мелюкова. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы.— СА, XXII. М., 1955, стор. 139.

[3] B. Benadik. Skuthsky problém..., стор. 672.

[4] Там же, стор. 679, карта.

[5] P. Reinecke. Magyarország szkitha régiségek.— AE. Budapest, 1897, стор. 13; A. Bottan. Szkiták a Magyar Alföldön.— FA, I, 1955; J. Hampel. Szkithai emlékek Magyarországban.— AE, Budapest, 1893, XIII.

[6] V. Parvan. Getica, Bucuresti, 1926.

[7] А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 142.

[8] А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском правобережье. К., 1961, стор. 210.

[9] Там же, стор. 210.

[10] Там же, стор. 211.

Словаччині [11]. Частину з них О. І. Тереножкін схильний признати східними імпортами, решту — виробами місцевої роботи, але на зразок східних передскіфських форм [12]. О. І. Тереножкін відзначає, що взаємодія племен Дніпровського Правобережжя на племена, що проживали на захід від Дністра, в передскіфський і в скіфський час зводилась тільки до культурних впливів і щонайбільше могло бути — незначне проникнення мізерного східного етнічного елементу у «фракійське» середовище [13].

Значно яскравіше виявляються культурні впливи Сходу, починаючи із скіфського часу. Про що можна судити із знахідок в Середній Європі скіфських архаїчних старожитностей, досить широко представлених на території Карпатського басейну. В найбільш північній його частині, на території Словаччини, матеріали ранньоскіфського типу виявлені на могильнику Хотін І (район Гурбаново). У 1952—1953 рр. тут виявлено декілька поховань, в яких знайдено типові скіфські речі (бронзове дзеркало, наконечники стріл тощо) [14]. Подібна картина повторилася і на могильнику Велька Маня (район Нітри) у похованні № 17, де в тілоспаленні були виявлені дві біконічні посудини, черпак, залізний ножик з горбкуватою спинкою, сім наконечників стріл (VI ст. до н. е.) [15]. В могильниках знайдені типові скіфські миски із загнутими до середини вінцями, банкоподібні горщики з наліпним розчленованим валиком, біконічні і банкоподібні посудини прикрашені гульками, черпаки з петельчастою ручкою. Виявлена кераміка дуже близька до форм з пам'яток українського лісостепу скіфського часу. На території південно-західної Словаччини аналогічні знахідки відомі в Новій Весі, Смоленіце, Нітре, Девічіє Малой Злиевце і інших пунктах [16].

Особливо велика концентрація скіфських архаїчних старожитностей спостерігається в Тисо-Карпатському басейні, де вони відомі за окремими знахідками і в складі поховальних пам'яток. На території Угорщини вони займають суцільну область вздовж течії річок Тиси і Мароша, заходячи на територію Румунії [17]. Здається, що найбільша концентрація ранньоскіфських знахідок простежується до вигину Дунаю на території Угорщини. В більш західному напрямку аналогічні знахідки трапляються тільки в поодиноких випадках і вже не становлять системи. В південному напрямку знову ж таки вони трапляються по всьому лівобережжю низового Дунаю і тільки частково проникають на його правий берег.

---

[11] А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском правобережье. К., 1961, стор. 219—220.

[12] Там же, стор. 221.

[13] Там же, стор. 217.

[14] M. Dušek. Die Thrako-Skithische Periode in der Slovakei.— SIA IX. 1—2. Hitra, т. I., стор. 157; його ж. Chotin I — skitske biritualne pohrebiste.— AR, VI, 3. Praha, 1954, стор. 311—316, рис. 143—145.

[15] B. Benadik. Skythskú problém ve svetle nových archeologických naležu na Slovensku.— AR, Praha, V—5, 1953, стор. 675—676, рис. 305, 314.

[16] B. Benadik. Skythskúproblém..., стор. 678—679. Карта находок.

[17] Там же, стор. 678—681.

Численність скіфських архаїчних речей на території Середньої Європи сприяла виділенню деякими дослідниками локальної групи «скіфської» культури, формування якої в більшості випадків вони пов'язують із скіфськими завоюваннями [18]. Помилковість такої точки зору справедливо зазначалася Г. І. Мелюковою, О. І. Тереножкіним [19], Г. І. Смірновою [20] і ін.

Поширення ранньоскіфських речей в західному напрямку свідчить не про проникнення скіфів у ці віддалені області, а про сильні культурні впливи Східної Європи на Карпато-Дунайський басейн, які продовжувалися протягом тривалого часу. Виникнувши ще в передскіфський час, ці зв'язки зберігаються протягом майже всього скіфського часу. Не зважаючи на це, місцеві культури виявилися досить стійкими по відношенню до зовнішніх впливів. Більш того, вони відзначаються якимось особливим застоєм, консервативністю, і зберігають свій початковий вигляд і облік майже без змін протягом значного часу. Особливо яскраво і наочно це видно на прикладі куштановицької культури, яка, не зважаючи на відносно багатий фактичний матеріал, до цього часу не піддається хронологічному розчленуванню, хоча діапазон її існування надзвичайно широкий. Стійкість форм матеріальної культури куштановицьких пам'яток продовжується від VI ст. до н. е. і аж до останніх століть до н. е., коли вони входять до складу латенських комплексів. В цілому ліпна кераміка куштановицького типу представлена архаїчними формами, що і становить одну з характерних рис цієї культури.

На рубежі III—II ст. до н. е. історико-культурна ситуація на території Верхнього Потисся раптово змінюється. З цього часу на землі західніше головного Карпатського хребта зовсім припиняється приплив східноєвропейських виробів. В той же час на місцеві культури починає впливати високорозвинута латенська культура Середньої Європи, яка вже просунулася у східному напрямку досить далеко. Серед примітивного інвентарю куштановицької культури Закарпаття у III—II ст. до н. е. з'являється латенська гончарна кераміка ремісничого виробництва, збільшується асортимент металевих виробів, починають розвиватися різні види ремісничої діяльності, які з часом набувають масштабів масового виробництва, на нову, вищу сходинку піднімається рівень землеробства.

Про проникнення латенської культури на землі сучасного Закарпаття ще на початку II ст. до н. е. свідчать матеріали з Оноківського курганного могильника. Починаючи з середини II ст. до н. е., в куштано-

---

[18] Критику і розгляд думок з цього приводу див. А. И. Мелюкова. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы.— СА, XXII. М., 1955, стор. 138; її ж. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. МИА, № 164. М., 1958.

[19] А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 205—207.

[20] Г. И. Смирнова. Результаты раскопок Западноукраинской экспедиции 1955 г.— Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. X. Л., 1956.

вицьких пам'ятках з'являється гончарна кераміка латенського типу. Особливо багато її на поселеннях, хоча панівною формою і надалі залишається ліпний посуд куштановицького типу. Але якщо латенська гончарна кераміка знайшла порівняно широке застосування і вжиток на поселеннях, то в поховальних пам'ятках вона зустрічається рідше. Причину такого явища, очевидно, слід шукати в самому характері пам'ятки, де місцеві традиції, вірування і уявлення, пов'язані з культом поховань, були більш консервативними. В ритуальному інвентарі поховань іноді трапляється гончарна посуда, але поруч з нею завжди знаходиться і ліпна куштановицька, виготовлена за старими місцевими традиціями. Наприклад, курган у с. Бобове на Виноградівщині, де в трупоспаленні поруч з трьома гончарними латенськими посудинами виявлено шість ліпних посудин куштановицького типу. Аналогічна картина спостерігається і в ряді інших місць.

II—I ст. до н. е. було часом корінних змін в історії населення північно-східної частини Карпатського басейну. Вплив латенської культури не тільки змінив загальний облік матеріальної культури місцевих племен, але й привів до зміни в економіці і соціальному укладі суспільства.

Наслідком значного впливу латенської культури на культуру населення Закарпаття було раптове піднесення економіки. В останніх століттях до н. е. на території Закарпаття і Східної Словаччини з'являються великі виробничі центри. Виникає поселення Галіш-Ловачка — один з найбільших металообробних центрів Середньої Європи; спеціалізований центр по залізодобуванню в Новоклинові; в Земпліні (Словаччина) високого розвитку набуває виробництво кераміки, в тому числі й фарбованої. Технічна основа економічного розвитку була запозичена у кельтів і пристосована до місцевих умов і традицій. В цьому нас переконує повна тотожність ковальського інструменту, землеробських знарядь, знарядь ювелірів-ливарників, технічні і технологічні засоби обробки чорних і кольорових металів як на пам'ятках Верхнього Потисся, так і на кельтських оппідумах Середньої і Західної Європи. З розвитком ремісничого виробництва місцеве населення було втягнуте в загальноєвропейський ринок. Торгівля і торгові відносини набули сталих форм, про що свідчить місцеве карбування монет і їх обсяг в суспільстві. Набули поширення загальнокельтські форми прикрас. Вони стали доступними не тільки заможній верхівці суспільства, але й рядовим мешканцям поселення.

З припиненням скіфського впливу на Карпато-Дунайський басейн, культурні впливи змінюються у зворотному напрямку. Латенська культура починає поширюватись на територію Прикарпаття і більш східні частини сучасної України. Проте слід зазначити, що східніше Карпатського хребта ці впливи не були такими міцними і значущими, як для території Закарпаття. Те саме стосується і південнопольських земель. Про це свідчать латенські речі, знайдені на території Східної Європи.

Нижче ми наведемо ряд місцезнаходжень, які мають значення для з'ясування масштабів латенських впливів на схід.

У 1961—1962 рр. в с. Бовшев Галицького району Івано-Франківської області на липицькому шарі була виявлена напівземлянкова споруда. Переважна частина знахідок представлена латенським інвентарем. Серед інвентаря житла знайдені уламки посуду, виготовленого на гончарському колі, чорного кольору з гладкою залискованою поверхнею. Реставровано горщик закритого типу з опуклим тулубом і вузькою шийкою. Форма горщика характерна для латенських пам'яток II і I ст. до н. е.[21] Виразними уламками представлені гончарні графітові ситули з вертикальними розчосами по тулубу, аналогічні кераміці з поселення Галіш-Ловачка. З інших форм у житлі виявлені уламки пролискованих глибоких сіроглиняних мисок з профільованими вінцями. Разом з гончарною керамікою виявлені і фрагменти ліпного посуду. Автор розкопок Л. І. Крушельницька схильна розглядати бовшівський комплекс як свідчення про перебування в Прикарпатті кельтського, або кельтизованого населення останніх століть до н. е. [22] На території східного Прикарпаття під час земляних робіт у 1935 р. в кургані біля с. Колоколин Івано-Франківської області [23] виявлене поховання. Дослідження кургану проводилося Т. Сулімірським. Він встановив, що поховання було впускним в більш давній курган. Залишки кісток черепа дозволили Т. Сулімірському встановити, що поховання було здійснене за обрядом тілопокладення в супроводі великої кількості металевого інвентарю.

Серед знахідок виявлено: велику бронзову профільовану фібулу з масивним литим корпусом; таку ж фібулу, але меншу за розмірами; бронзову профільовану фібулу типу глазчастих і фібулу типу «наугейм» з плоскою трикутною спинкою і припаяним держаком; дві бронзові ажурні поясні пряжки. На особливу увагу заслуговують уламки срібної посудини, реконструкція якої дана М. Ю. Смішко [24]. Це невелика посудина із тонкого листового срібла низької циліндричної форми без денця і з чотирма довгими руками, кожна з яких закінчувалася парою баранячих рогів. Такі ручки характерні для виробів латенської культури Середньої Європи [25]. На цій підставі цю посудину, очевидно, можна віднести до кельтських старожитностей. Звідси походить також масивне бронзове вушко і бронзова пальметка від металічної посудини. Верхня і нижня частина вушка прикрашені двома масками і знаходять собі

---

[21] Л. И. Крушельницкая. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 119—122.

[22] Л. И. Крушельницкая. Новый кельтский памятник в Верхнем Поднестровье.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии юго-запада СССР. Кишинев, 1964, стор. 24—25.

[23] M. Śmiszko. Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie, pow. Rohatyński.— WA, XIII. Warszawa, 1935, стор. 155—161.

[24] Там же.

[25] J. Dechelette. Manuel d'archéologie, II, стор. 1410—1412.

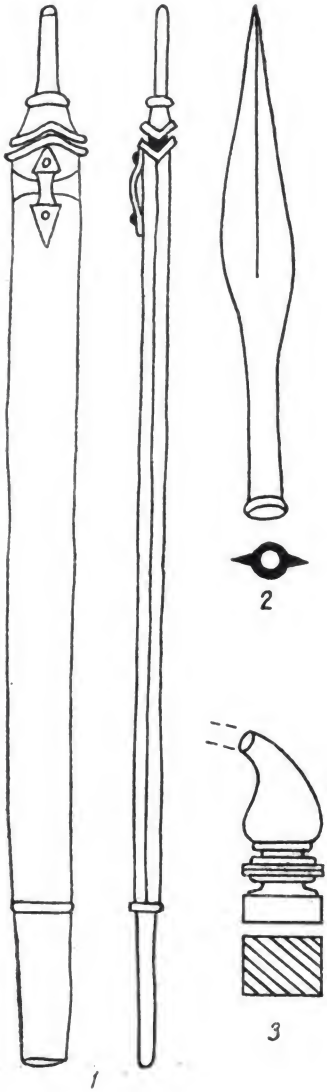

Рис. 51 Латенські речі з Придніпров'я.

аналогії серед римсько-кельтських виробів останніх століть до н. е.[26] Крім цього, в похованні знайдений уламок посудини із листової бронзи, фрагмент бронзового поясного ланцюжка, аналогічного ланцюжкам із Галіш-Ловачки.

Дата поховання добре визначається на підставі фібул типу «наугейма» і фібул з профільованою спинкою, які відносяться до порівняно ранніх варіантів і датуються I ст. до н. е.— I ст. н. е., а також уламками срібної і бронзової імпортних посудин того ж часу. М. Ю. Смішко схильний датувати поховання самим початком I ст. н. е.[27]

Ще одне поховання відоме на порожистій частині Дніпра біля с. Скельки Василівського району Запоріжської області[28]. Поховання здійснене за обрядом тілоспалення. До складу поховального інвентарю входили великий дволезовий меч з ножнами, залізний наконечник списа (рис. 51, *1*, *2*), залізний ніж з кістяним руків'ям, глазчаста намистина, уламок пізньолатенської фібули і 27 скіфських наконечників стріл. Поховання, очевидно, було порушеним і тому достовірно зафіксувати комплекси автору розкопок О. В. Бодянському не пощастило, хоча матеріали і опубліковані як єдиний поховальний комплекс. Достовірно латенськими серед них слід визнати тільки меч і фібулу, які відносяться до самого кінця латенського періоду[29]. Інші речі, виявлені в похованні, відносяться до скіфського часу (бронзові наконечники стріл датуються не пізніше V—IV ст. до н. е.) і їх невідповідність латенському мечу очевидна. У скелькинській знахідці слід вбачати два різночасові поховання (якщо це справді поховання) з різним набором супровідного матеріалу, які через

[26] K. Maewski. Imacz naczynia bronzowego z Kolokolina.— WA, XIII. Warszawa, 1935.

[27] M. Śmiszko. Stanowisko...

[28] А. В. Бодянский. Скифское погребение с латенским мечом в Среднем Поднепровье.— СА. М., 1962, № 1, стор. 273.

[29] V. Gross. La Téne un oppidum helvéte...

недостатню збереженість не були розчленовані і видані як один комплекс. Меч і фібула, культурно-хронологічна приналежність яких не викликає сумнівів, в будь-якому випадку засвідчують далеке східне проникнення латенських предметів.

Зв'язки латенської культури із синхронними культурами Східної Європи найповніше вдається простежити на підставі окремих знахідок латенських речей на землях східніше Карпат.

Латенські речі, що походять із території Росії, вперше привернули увагу вітчизняної історіографії на початку нашого сторіччя, коли О. А. Спіциним були опубліковані знахідки із Залісся, Водяного і деякі речі з території сучасної Польщі [30]. Невелика кількість знахідок того часу не дозволила О. А. Спіцину дійти якихось узагальнюючих висновків про взаємозв'язок латенської і синхронних культур.

Більш повне зведення латенських речей із Східної Європи було зроблено у 1959 р. Ю. В. Кухаренком, який спробував зібрати весь найдений у наші дні матеріал і класифікувати його за окремими категоріями [31]. Ю. В. Кухаренко цілком справедливо намітив дві категорії знахідок, які так чи інакше пов'язуються з латенською культурою: імпорти, тобто речі власне латенського походження, і речі місцевого виробництва, які копіюють, або в якійсь мірі імітують латенські зразки. На жаль, в процесі аналізу матеріалу Ю. В. Кухаренко не завжди суворо дотримувався цього принципу, внаслідок чого до його зібрання потрапило чимало речей, які зараховані до латенських, хоча такими вони не можуть бути визнані. До них можна віднести, наприклад, частину дротяних фібул середньо-і пізньолатенської схеми, бронзові браслети з бородавчастими виступами, предмети озброєння, деякі форми гончарної кераміки, кінське спорядження і ряд інших. Недостатньо чітко виділені в роботі власне кельтські речі, імпорти і місцеві імітації.

Серед ювелірних виробів, які найчастіше трапляються в пам'ятках Східної Європи, найпоширенішими були фібули. Ю. В. Кухаренко відмічає понад 50 пунктів, де знайдені латенські фібули, які в сукупності нараховують близько 300 екземплярів. До їх числа входять ранньо-, середньо-і пізньо-латенські фібули [32]. До їх числа Ю. В. Кухаренко залучає також і зарубинецькі пластинчасті фібули, а також фібули із підв'язаним приймачем. Останні, без всякого сумніву, були місцевими виробами. Достовірно латенськими ми визнаємо тільки фібули ранньолатенського і деякі екземпляри середньолатенського типу.

Дев'ять ранньолатенських фібул знайдено у восьми пунктах на території східніше Карпатського хребта: по одній фібулі знайдено

---

[30] А. А. Спицын. Памятники латенской культуры в России.— ИАК. вып. 12. СПб., 1904, стор. 78—86; його ж. Поля погребальных урн.— СА, Х. М., 1948, стор. 54—55.

[31] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы.— СА. М., 1959, № 1, стор. 31—51.

[32] Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 31.

в Черську [33], Заліссі [34], Дублянах [35], Головно, Зимно, Медведівці, і Малій Сахарні [36]. Дві ранньолатенські фібули походять з Ліпляви [37]. До типу ранньолатенських фібул Ю. В. Кухаренко зараховує також одну із фібул, виявлених на Григоровському городищі [38]. Проте за формою спинки і профілем григоровські фібули відрізняються від ранньолатенських і їх можна віднести до пізньолатенських типів.

Такою ж невеликою групою представлені і середньолатенські фібули. Переважаючим типом середньолатенських фібул, які трапляються в східних землях, є круглодротяні фібули, прикрашені на спинці вісімкоподібним завитком. Дві такі фібули походять із Прусів [39], по одній було знайдено на зарубинецьких могильниках в с. Вороніно [40] і Чапаєвка [41]. Дещо відмінної форми фібула була виявлена на могильнику Велемичі I [42], спинка в якої прикрашена двома невеликими кульками. До неї подібна за формою, але більш масивна фібула з поховання біля м. Армавір [43]. На спинці вона прикрашена чотирма гніздами для зерні.

Такими знахідками представлені відомі середньолатенські фібули із пам'яток Східної Європи рубежу н. е. В літературі, однак, можна знайти багато вказівок на дротяні фібули, віднесені дослідниками до латенських [44]. Насправді вони є тільки запозиченою в основних рисах схемою латенських фібул і їх не слід зараховувати до латенських східноєвропейських імпортів. Ми цілком поділяємо думку А. К. Амброза, що справжні латенські фібули на нашій території були нечисленними і що поширення місцевих дротяних і щиткових фібул латенського типу в культурах рубежу н. е. пояснюється тільки знайомством місцевих племен із латенським світом [45].

---

[33] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ. Д1—19. М., 1964, стор. 30, табл. 13.

[34] М. К. Якимович. Дюнные стоянки неолитической эпохи в Радомышльском у., Киевской губернии.— АЛЮР, 3—4 за 1903 г. К., 1904, стор. 164—167; Н. Беляшевский. Поля погребальных урн эпохи латена в Радомышльском уезде, Киевской губернии.— АЛЮР, 1—2 за 1904 г. К., 1904, стор. 13—17.

[35] T. Sulimirski. Notatki archeologiczne z Małopolski.— WA, XIV, 1936, стор. 194, табл. XLIV.

[36] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы, стор. 32.

[37] Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 32.

[38] Там же, стор. 33.

[39] Б. Н. и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья — вып. III. К., 1900, стор. 8—9, табл. XIV, *355—356*.

[40] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура, стор. 30.

[41] Розкопки А. І. Кубишева. Фонди Інституту археології АН УРСР.

[42] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура, стор. 31.

[43] ОАК за 1903 р., стор. 61, рис. 95.

[44] А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 76.

[45] А. К. Амброз. Экономические связи и передвижения народов на юге Европейской части СССР в I в. до н. э.— IV в н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964, стор. 8—9.

Серед інших ювелірних знахідок на території сучасної України відомі латенські бронзові поясні ланцюжки. В Колоколінському похованні, яке вже згадувалося, від ланцюжка збереглося кільце з невеликим стержнем, прикрашеним рельєфним візерунком. В похованні № 3 Суботовського могильника зарубинецької культури знайдена бронзова застібка від поясного ланцюжка у вигляді невеликого гачка (рис. 51, *3*)[46]. Ще одна ланка аналогічного ланцюжка відома із могильника пшеворської культури у с. Гринів[47].

Як латенські імпорти на землях Східної Європи трапляється сіроглиняна гончарна кераміка. Вона відома не тільки на поселенні в Бовшеві, але і в ряді інших пунктів липицької культури. Сіроглиняні латенські гончарні горщики виявлені на поселенні в Нижньому Струтні, Кривеньке, в тілоспаленні на могильнику у Великій Кам'янці[48]. На поселенні липицької культури в с. Новосілка-Костюкова виявлені уламки латенської фарбованої кераміки[49]. Це найбільш східний пункт її проникнення.

Гончарна латенська кераміка відома також і на могильниках пшеворської культури у селах Рудки, Бендюги[50]. Гончарна сіроглиняна латенська посудина виявлена також і в с. Залісся[51] разом з ранньолатенською фібулою.

Латенська гончарна кераміка в Прикарпатті представлена в основному широкогорлими горщиками. У верхній частині тулуба вони прикрашені невеликим горизонтальним рельєфним валиком. Менш чисельні миски. Вони відомі тільки в житлі на поселенні Бовшів — найбільш східний пункт, де знайдені гончарні ситули з графітованого тіста.

До числа латенських імпортів відносяться також бронзові ситули. За формою вони представляють пізньолатенський тип з витягнутим, опуклим у верхній частині тулубом і відігнутими назовні вінцями. Одна ситула була знайдена в похованні № 1 на Суботовському могильнику[52], а дві інших — в похованні біля с. Сіпотени в Молдавській РСР в супроводі дротяної фібули пізньолатенської схеми[53]. Аналогічні ситули походять із поховання біля с. Марьєвка на Миколаївщині[54] і з випадкових знахідок біля с. Стретівки на Середньому Дніпрі[55].

---

[46] Є. В. Максимов. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове.— КСИА, УССР, вып. 9, стор. 42, табл. 6, *12*.

[47] M. Śmiszko. Kultury wczesnego okresu..., стор. 55.

[48] Там же, табл. 1, *10*.

[49] M. Śmiszko. Osady kultury..., tab. III, *18, 19*.

[50] M. Śmiszko. Kultury wczesnegookresu, tab. I, *12*.

[51] Н. Беляшевский. Поля погребальных урн, стор. 17.

[52] Є. В. Максимов. Памятники зарубинецкого типа, стор. 41.

[53] Г. П. Сергеев. Находка медных сосудов на территории Молдавии.— ИМФ АН СССР, № 4. Кишинев, 1956, стор. 135.

[54] И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, т. I. К., 1951, стор. 91.

[55] В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья. К., 1913, стор 45—46.

Речі латенського військового спорядження і озброєння на території Східного Прикарпаття трапляються дуже рідко. Крім уже згаданого меча із с. Скельки, можна назвати бронзову литу голівку у вигляді людського обличчя, випадково знайдену в с. Пекарі [56]. Подібні голівки прикріплювалися до руків'я антропоморфних мечів середньолатенського періоду, що дозволяє припустити в даній знахідці залишки частин меча.

Ми навели основний перелік найбільш частих знахідок латенського імпорту на території Східної Європи. Він не претендує на збір всього фактичного матеріалу. Наше завдання полягає в тому, щоб простежити, які саме латенські вироби потрапляли на схід і яка їх питома вага серед речового матеріалу місцевих культур рубежу н. е. Якщо до перерахованих знахідок додати ще відомі речі із античних пам'яток Північного Причорномор'я, латенська приналежність яких в цілому не викликає заперечень, то і тоді основні категорії латенського імпорту не зазнають ніяких змін. В той же час наведені матеріали можуть служити тією опорою, на базі якої ми можемо визначити взаємовідносини між носіями латенської культури і місцевим населенням. Одночасово здається можливим встановити в загальних рисах етнічні переміщення із Карпато-Дунайських областей в райони Східної Європи. Важливим в цьому плані є встановлення дати найраніших латенських імпортів, оскільки ми зможемо в такому випадку використати і загальноісторичні свідчення.

Для визначення часу перших латенських імпортів на території Східної Європи важливе значення мають знахідки ранньолатенських фібул, датування яких зараз розроблено цілком задовільно. Спираючись саме на ранні типи фібул, Ю. В. Кухаренко відзначає два етапи припливу латенських речей в місцеві культури: перший, більш ранній, він відносить до IV—III ст. до н. е., і другий, пізніший, до II ст. до н. е. Другий етап Ю. В. Кухаренко визнає більш інтенсивним, що пояснюється, на його думку, проникненням кельтського етнічного елементу на схід аж до Північного Причорномор'я включно [57].

На нашу думку, міркування Ю. В. Кухаренко багато в чому сумнівні і навіть суперечливі. По-перше, датування ранньолатенських фібул IV—III ст. до н. е., запропоноване Ю. В. Кухаренком, в значній мірі занижене. Згідно датування Я. Філіпа фібули даного типу відносяться до більш пізнього часу. Я. Філіп пише: «Стильна цілісність фібули характерна вже для III ст. Окремі форми цього типу утримуються в другій половині II ст., а деякі варіанти фібул були ще пізнішими». Далі він зауважує, що «прийняте до цього часу загальне датування фібул духцівської конструкції IV ст. (ЛТВ) не можна переконливо довести. Духцівська фібула одержує загальне поширення вже після горизонту маскоподібних фібул і фібул із звірячою (пташиною) голівкою» [58]. Як бачимо,

---

[56] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей, стор. 40.
[57] Там же, стор. 42.
[58] J. Filip. Keltové..., стор. 481.

про IV ст. тут немає й мови, і навіть датування початком III ст. вимагає ще опорних матеріалів. Однак і таке датування не може бути визнане остаточним, оскільки фібули, які трапилися у пам'ятках Східної Європи, не можна визнати чистим духцівським типом. Їх можна віднести до більш пізнього варіанту, відомого під назвою псевдодухцівського типу, який був поширений уже в останні століття до н. е.[59] Правда, в іншій своїй праці Ю. В. Кухаренко також прийшов до такого висновку[60]. Все це дає підстави віднести ранньолатенські фібули до часу аж ніяк не раніше II—I ст. до н. е. Таким же часом датує ці фібули і А. К. Амброз, який спеціально займався цим питанням[51].

Таке датування підкріплюється і іншими матеріалами. На пам'ятках пізньоскіфського часу практично не помітні впливи латенської культури. Тільки з великими натяжками сюди можна було б зарахувати бронзові бородавчасті браслети, знайдені на пізньоскіфських пам'ятках. Проте це настільки безликі предмети, що їх з однаковими підставами можна віднести до багатьох культур раннього залізного віку на території від Кавказу і до Західної Європи включно. Це ж саме можна сказати і щодо круглих амулетів-підвісок, або рубчастих браслетів.

Серед скіфських пам'яток, в яких помітні впливи латенської культури, в літературі згадуються курганні могильники в с. Макиївка Київської області, Сирватинці Хмельницької області, Новосілки-Гримайлівські Тернопільської області[62]. Проте зараз така думка переглянута як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії. Г. І. Смирновій вперше вдалося переконливо довести, що гончарна кераміка, знайдена в цих курганах, відноситься до кола фракійських старожитностей IV—V ст. до н. е.[63] Спираючись на комплекс із поховання біля с. Круглик (Чорновицька область), який добре датується на підставі архаїчних наконечників стріл, списа і бойових сокир. Г. І, Смирнова спростувала існуючу думку про пізню дату цих курганів і про латенську приналежність гончарної кераміки з них.

Все це свідчить про те, що стосовно пізньоскіфського часу ми ще не можемо говорити про скільки-небудь помітні впливи латенської культури на територію Східної Європи. Невідповідність ранньої дати фібулам, ставить під сумнів висновок Ю. В. Кухаренка про два етапи притоку латенських речей. Археологічні дані свідчать про один певний період латенського впливу, який почався у II ст. до н. е. Виділити в ньому якісь етапи або «хвилі» поки що неможливо. Сучасні матеріали дозволяють говорити, що ці впливи почалися досить раптово і швидко

---

[59] B. Benadik. Chronologicke vztáhy..., стор. 352—356.

[60] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура, стор. 48.

[61] А. К. Амброз. Экономические связи, стор. 8.

[62] T. Sulimirski. Scytowie na Zachodniem Podolu. Lwów, 1936; М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 211—213.

[63] Г. И. Смирнова. К вопросу о фракийской кружальной керамике.— Тезисы докладов на XII научной конференции Института археологии Академии наук УССР. К., 1964.

охопили широкі простори східніше Карпат, аж до Середнього Подніпров'я включно. У цьому нас переконує і загальноісторична обстановка, яка склалася на кінець першого тисячоліття до н. е. як в Карпатському басейні, так і на території Східної Європи.

Проникнення латенської культури в північно-східну частину Карпатської улоговини і в Подунав'я, відбулося десь наприкінці III і на початку II ст. до н. е. Разом з латенською культурою в східному напрямку просунулася і якась частина кельтських племен, що осіли на землях східніше Дунайської дуги на території Угорщини, південної Чехії і південно-західної Словаччини. Частина кельтських племен на нижньому Дунаї змішалася з місцевими гето-дакійськими племенами. Місцеве населення решти території Карпато-Дунайської області і, особливо, східна Словаччина, Закарпатська Україна, північно-східна Угорщина і північна Румунія, де присутність кельтів менш помітна, запозичили основні досягнення латенської культури і зробили раптовий скачок у соціально-економічному розвитку: кульмінаційна вершина цього розвитку припадає на середину II ст. і продовжується до середини I ст. до н. е., коли економічний розвиток був припинений воєнними сутичками кельтів з даками. Після гето-дакійського розгрому розрізнені кельтські племена шукають порятунку в карпатській гірській місцевості, але середньоєвропейський кельтський домен вже зруйнований і більше ніколи не відновлювався.

Високий економічний розвиток місцевих племен II—I ст. до н. е. був тією з'єднуючою ланкою між Середньою і Східною Європою, на базі якої розвивалися культурні і етнічні взаємозв'язки між ними. До приходу латенської культури в Карпатський басейн не може йти мова про її вплив на землі сучасної України. Саме з II—I ст. до н. е. простежується поширення латенських імпортів у складі місцевих культур Східної Європи. Їх проникнення на схід можна пояснити тільки безпосереднім сусідством з латеном і налагодженими культурними зв'язками. Немає в нас і достатніх даних, які б дозволили вбачати проникнення кельтських племен на схід від Карпат. Тут ми помічаємо тільки торгові відносини.

Найбільш масовий приплив латенських імпортів припадає на ювелірні вироби і особливо на фібули. Останні, очевидно, і становили основну статтю ввозу. Територіальне розміщення фібул показує, що в лісостеповій зоні і в Прикарпатті вони користувалися значно більшим попитом, ніж у південній степовій смузі. Це, очевидно, слід пояснювати різним рівнем економічного розвитку територій. В лісостеповій смузі розвиток ювелірного виробництва був набагато слабший, ніж у Причорномор'ї з його античними містами, і тільки з рубежу н. е. воно значно пожвавішало. Латенські фібули в лісостеповій смузі в цілому, очевидно, відповідали і етнографічним особливостям костюма. Тому вони стають основним прототипом для виробництва місцевих зарубинецьких фібул з незначним видозміщенням до місцевих звичаїв.

Лісостепові культури також підпали під деякий вплив латенської культури. Так, зокрема, загальновідомим є її вплив на гончарне ремесло липицької культури, на ряд категорій матеріальної культури зарубинецьких племен. Щодо останніх, то крім ювелірного ремесла, ці впливи помітні і в ковальському ремеслі (виготовлення сокир-кельтів, знахідка уламку коси із поселення у с. Зарубинці) [64]. Частина дослідників відмічає також схожість керамічних виробів зарубинецької і латенської культур [65]. Є підстави думати, що знайомство племен зарубинецької культури з латенським світом сприяло прискореному розвитку залізодобувного ремесла і виникненню спеціалізованих центрів по залізодобуванню. Прикладом може бути зарубинецьке поселення поблизу с. Лютеж на Київщині, де виявлено 15 металургійних горнів близьких за технічним типом до латенських [66].

Контакти між племенами зарубинецької культури і кельтами навряд чи були безпосередніми. Найімовірніше, що торгові і культурні контакти між цими племенами здійснювалися через посередництво носіїв липицької культури і населення території Закарпаття. Деякі дослідники, проте, визнають безпосередній стик між кельтами і місцевим населенням Східної Європи, обосновуючи таке положення присутністю кельтів на землях Подніпров'я [67]. Подібна точка зору не є новою. Вона була висказана у свій час ще польським дослідником Я. Антонієвичем [68].

Як доказ на користь далекосхідного проникнення кельтів завжди наводяться дані з декрету на честь Протогена про загрозу галатів і скіфів Ольвії, що відноситься до II ст. до н. е. [69] В даному випадку дослідники вбачають пряму тотожність в поняттях Галати-галли-кельти. В принципі з таким ототожненням можна погодитись, спираючись при цьому на вказівку Страбона про тотожність галатів і галлів. Але деякі сумніви викликає інший факт — ні одне стародавнє джерело цього, або пізнішого часу не згадує більше про присутність галатів або галлів у Північному Причорномор'ї. Декрет на честь Протогена залишається єдиним. Не підтверджується це повідомлення і археологічними даними — Північне Причорномор'я дуже бідне справжніми кельтськими знахідками. Це тим більше дивно, що в усіх інших районах навіть короткочасне перебування кельтів залишило після себе сліди. (Ми не відкидаємо можливості раптового короткочасного набігу кельтів на Ольвію,

---

[64] Є. В. Максимов. Археологічні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 84.

[65] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей, стор. 42; Д. А. Мачинский. О соотношении пшеворской и зарубинецкой культуры (к вопросу о славянах на рубеже н. э.).— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 10—13.

[66] Фонди Інституту археології АН УРСР. Розкопки автора.

[67] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей..., стор. 42.

[68] J. Antoniewicz. Вказ. праця.

[69] Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей.

а говоримо про мешкання кельтів у Причорномор'ї або Подніпров'ї.) Очевидно, дану згадку декрета не слід тлумачити в прямому розумінні слова — галати — кельти. Найімовірніше під терміном «галати» можна розуміти одне із племен Подунав'я, де, судячи з підстав писемних джерел, відбулись великі етнічні пересування і змішування племен. У того ж Страбона є згадки про проживання в Подунав'ї кімврів, скордісків, галатів, тавріськів, гельветів [70], а в іншому місці прямо говориться про змішування у правобережному Подунав'ї деяких скіфських і кельтських племен [71] з фракійськими. При цьому, із контекста випливає, що говорити про чистий етнічний склад населення в цих областях і відкидати наявність певної групи кельтських племен серед місцевого населення Подунав'я не можна. Однак все це не дозволяє вбачати присутність кельтів на території Північного Причорномор'я, як значного етнічного елементу, який зумів залишити після себе скільки-небудь значних слідів у матеріальній культурі, або вплинути на культуру місцевих племен. Виділення латенських знахідок в матеріальній культурі місцевого населення Східної Європи слід пояснювати не присутністю тут самих кельтів, а тільки культурними і торговими впливами, що за історичною традицією і умовами існували задовго до кельтів між цими двома частинами нашого континенту.

Значно складніше вирішити питання щодо етнічної приналежності латенських пам'яток території Верхнього Потисся і, зокрема, сучасного Закарпаття і Східної Словаччини. Його вирішення сприяло виникненню в історіографії кількох протилежних точок зору. Протилежні і спірні міркування з приводу етнічного складу населення Верхнього Потисся в значній мірі викликані неясністю писемних джерел рубежу н. е. і нерівномірністю і недостатністю вивчення археологічних пам'яток цих територій.

Про етнічний склад населення Карпатської улоговини є чимало писемних джерел, але вони у більшості випадків запутані і розібратися в них досить важко.

Головним джерелом у вивченні етнічного складу населення Карпато-Дунайської області останніх століть до н. е. залишається «География» Страбона [72], в якій подано перелік і характеристика основних племен цього району. В ній часті повторення, є протиріччя, а в багатьох випадках племінні групи об'єднані між собою за незавжди чітким принципом. Трапляються випадки, коли одні й ті ж племена виступають під різними назвами. Проте частина повідомлень Страбона може бути доповнена і уточнена відомостями більш ранніх авторів, зокрема Геродота, Фукідіда; джерелом більш пізнього часу — Пліній Старший, Таціт, Птоломей та ін., що в сукупності дозволяє намітити загальну картину основних етнічних груп Карпато-Дунайського басейну.

---

[70] Страбон. География, VII, 2 : 1. М., 1964,
[71] Там же, 5 : 1.
[72] Там же.

Південна частина Карпатської улоговини — Нижнє Подунав'я,— знаходиться дещо в кращому становищі, ніж його північна частина. Серед нижньодунайських племен другої половини першого тисячоліття до н. е. найбільш значними і численними племенами були фракійці, які в період свого максимального розселення займали обширні області Подунав'я, включаючи і землі Закарпаття (період раннього залізного віку). В архаїчну добу основна територія фракійських племен знаходилася південніше Дунаю, що підтверджується і деякими археологічними матеріалами (наприклад, поширення фібул так званого «фракійського» типу[73]). Саме тут, на Дунайському правобережжі, в середині першого тисячоліття до н. е. склалося міцне політичне об'єднання фракійських племен, відоме під назвою царства Одрисів, яке відігравало суттєву роль в історії південно-східної Європи.

В середині першого тисячоліття до н. е. на південних частинах Подунав'я писемні джерела називають гетів. Їх називає Геродот, який не сумнівався в їх фракійському походженні. Так, Геродот пише про «гетів — самих хоробрих і справедливих серед фракійців»[74]. Але це були не ті гети, що проживають «раніше, ніж дійти до Істра»[75]. Повідомлення про гетів на території північніше Дунаю відносяться до часу не раніше IV ст. до н. е. У зв'язку з цим, дослідники, які безумовно вважають задунайських гетів також чистими фракійцями, дотримуються думки, що їх переселення на задунайські землі відбулося саме у IV ст.[76]

Для часу біля рубежу н. е. гети, за свідченням Страбона, займали обидва береги Істра як і місійці, що теж були фракійським племенем[77]. Територія гетів, за визначенням Страбона — «спочатку вузька, вона тягнеться вздовж Істра на південній стороні, а на протилежній стороні вздовж гірського схилу Геркінського лісу (а в тім країна гетів охоплює також деяку частину гір); потім вона поширюється на північ аж до тиретів. Точних кордонів, проте, я не можу вказати»[78]. Таким чином, під час найбільшого гетського політичного піднесення на чолі з Буребістою, територія гетів, на підставі писемних джерел, була досить обмеженою і займала тільки вузьку смугу Подунав'я.

Необхідно зазначити, що Страбон говорить про фракійське походження гетів досить умовно — «греки вважали гетів фракійцями»[79]. Очевидно, задунайські гети за часів Страбона в значній мірі змішалися з іншими племенами, що проживали в Подунав'ї, і втратили свій первісний

---

[73] В. Миковь. Тракийски типъ фибули.— Изв. на Българск. арх. Института, т. VI, 1930—1931. София, 1932, стор. 171—182 (карта).

[74] Геродот. История. IV, 93.

[75] Там же.

[76] А. Л. Погодин. К вопросу о фракийцах, Сборник статей по археологии и этнографии. СПб., 1902, стор. 130—154; В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— ВДИ, № 2. М., 1947, стор. 293, примітка 5.

[77] Страбон. География, VII, 3 : 2.

[78] Там же, 3 : 1.

[79] Там же, 3 : 2.

облік. В більшості джерела говорять про гетів і фракійців як про різні етнографічні поняття. Той же Страбон протиставляє ці два імені, говорячи про змішання гетів з фракійцями: «Грекам гети більш знайомі через їх постійні переселення по обидва боки Істра і тому, що вони *змішалися з фракійцями і місійцями*» [80] (курсив наш — *В. Б.*). Тут вже мова йде про зворотній рух, про переселення задунайських гетів (які для Страбона не були чистими фракійцями) і їх змішання з власне фракійськими племенами.

Із сказаного можна зробити декілька важливих висновків, що мають значення для розуміння етнографічного складу населення Карпатського басейну, і особливо куштановицької культури Закарпаття, яка в момент свого складання визнається фракійською, а в останніх століттях до н. е. в ній наявні сліди якщо не слов'янського, то протослов'янського етнічного елементу. Можливо, що саме в куштановицьких старожитностях ми маємо справу з одним із найбільш чітких моментів розпаду певної етнічної спільності і асиміляції її з іншим масивом. Вище розглянуті писемні джерела засвідчують ряд моментів.

Перш за все не може бути сумніву в тому, що гети дійсно були фракійським племенем. Ця група племен порівняно добре відома грекам і римлянам. Але їх фракійська приналежність безсумнівна тільки на ранніх стадіях історичного розвитку.

Поруч з цим доводиться визнати, що на задунайських землях гети не були корінним населенням і з'явилися тут десь близько IV ст. до н. е. як південні зайди. Не можна не звернути уваги й на те, що джерела ніколи не говорять про зміну населення в Задунав'ї (лівий берег Дунаю), про витіснення гетами інших племен, що мешкали північніше Дунаю до переселення сюди гетів. А якщо це так, то гети змішалися тут з місцевими племенами і тому вони вже не були чистими фракійцями для стародавніх істориків.

І нарешті, гети у вузькому етнічному розумінні займали порівняно вузьку смугу Подунав'я, не поширюючись в область північно-східного Закарпаття. При цьому слід мати на увазі, що в І ст. до н. е. утворюється міцне міжплемінне об'єднання на чолі з гетами, до складу якого крім гетів входили й інші сусідні племена. Як зазначає Страбон, гети на чолі з Буребісти досягли великого піднесення і «... він заснував велику державу і підкорив гетам більшу частину сусідніх племен» [81]. Отже, гетський союз включав крім власне гетів і ряд інших племен, які називалися уже гетами за чисто політичними ознаками, в результаті чого ім'я гетів поширилося на обширні території. Тому в історіографії було надзвичайно роздуто області проживання власне фракійських племен. Насправді багато племен, що входили до складу гетського об'єднання, не були фракійцями за своєю етнічною приналежністю. Такий висновок, побудо-

---

[80] Страбон. География, VII, 3 : 13.
[81] Там же, 3 : 11.

ваний на свідченнях писемних джерел, не дозволяє вбачати в носіях пізньолатенської культури на Закарпатті і в Східній Словаччині чисто фракійські племена, як це помилково вважав В. Пирван і ряд інших дослідників.

Важливим є питання про відношення гетів і даків, які джерела, в свою чергу висвітлюють по-різному. В літературі, як правило, вважається, що даки є родинними гетам фракійцями [82], або прямо ототожнюють їх між собою. В усякому разі не може бути сумнівів, що дакійське політичне об'єднання, яке у I ст. н. е. прийшло на зміну гетському, включало до свого складу приблизно ті ж племена, що і гети [83]. В підтвердження можна навести згадку Страбона про те, «що даки говорять на одній мові з гетами» [84].

Крім того, у багатьох стародавніх авторів даки і гети згадуються поруч, розрізняючись і протиставляючись одні одним.

Найбільш чіткі висловлювання з цього приводу знаходимо у Страбона, згідно якого даки первісно становили частину гетів. Проте Страбон тут же раптово зазначає, що «існує і інший поділ цієї країни, який зберігся з найдавніших часів: одних жителів її називають дакійцями, а других — гетами; гетами тих, що повернуті до Понту і на схід, а дакійцями — повернутих в протилежну сторону, до Германії і витоків Істра» [85]. Таким чином, даки — західна частина гетів. Але цікаво, що Страбон вважає даків частиною гетів тільки тому, що вони живуть на гетській землі; саме тому важко зрозуміти, що тут є вирішальним — чи то справжня етнічна спільність, чи політичні взаємовідносини (після підкорення даків Буребістою).

Проте вже у I—II ст. н. е., з даками відбувається теж саме, що і з гетами. Дакійське царство було створене у I ст. н. е. і до його складу входили приблизно тіж племена, що і в гетське об'єднання, внаслідок чого саме поняття «даки» втратило чіткий етнічний зміст і було перенесено на ряд інших сусідніх місцевих племен, що не входили до дакійської етнічної групи.

Крім фракійського етнічного елементу у нижньому і середньому Подунав'ї чітко простежується присутність кельтського елементу, але встановити його питому вагу серед фракійських і інших місцевих племен досить важко, оскільки чітких відомостей писемні джерела не дають.

На середньому Подунав'ї кельтське плем'я бойїв було основним населенням аж до рубежу н. е., коли вони були підкорені германськими племенами маркоманів [86]. Вони засвідчені багатьма стародавніми авторами, які в цілому досить одностайно локалізують їх на лівому березі

---

[82] А. Л. Погодин. К вопросу о фракийцах..., стор. 130; Ф. Браун. Разыскания в области гето-славянских отношений, т. I. СПб., 1899, стор. 151.

[83] Т. Момзен. История Рима, т. V. М., 1949, стор. 192.

[84] Страбон. География, VII, 3 : 1.

[85] Там же, 3 : 2.

[86] Зд. Неедлы. История чешского народа, т. I. М., 1962, стор. 123—162.

середньої течії Дунаю. Страбон ясно засвідчив, що поселення бойїв були сусідніми із територією вінделиків, які займали правий берег середнього Дунаю[87]. В іншому місці Страбон, говорячи про кочове плем'я кімврів, зауважує, що «бойї первісно жили в Геркінському лісі, а кімври проникли в цю країну, але були відкинуті бойями і спустилися до Істру в країну скордиських галатів»[88]. Локалізацію бойїв засвідчив і Таціт у I ст. н. е, говорячи, що «територія маркоманів знаходиться на бувшій землі бойїв, яку вони з часом завоювали»[89]. Точно таку ж вказівку знаходимо і у сучасника Маробуде — Страбона, коли він описує середню течію Істра: «Певну частину цієї країни спустошили дакійці після перемоги над бойями і тавриськами — кельтськими племенами підвладними Крітасіру[90]». Археологічним свідченням перебування бойїв у середньому Подунав'ї є класична латенська культура в середній і північно-західній Чехії[91].

Проте не можна з певністю говорити, що влада бойїв поширилася тільки на територію сучасної Чехії. Різні групи бойського племені розселилися в інших частинах Європи· в північній Італії, на Нижньому Подунав'ї, на Балканах, а також в західному напрямку на території сучасної Баварії. Правда, достовірно говорити про бойське розселення важко, оскільки джерела не згадують племінної належності і походження кельтських етнічних груп. В усякому разі значну частину кельтських племен, що були розкидані по всій Європі, можна пов'язати з бойськими племенами, на що вказують іноді і писемні джерела[92]. У наш час це підтверджується і археологічними матеріалами. Так, наприклад, Ян Філіп пояснює зменшення числа латенських могильників у середньочешських землях на початку I ст. до н. е. переселенням бойїв в інші райони після зіткнення з кімврами[93]. І дійсно, писемні джерела відмічають в Нижньому Подунав'ї значну кількість племен, кельтське походження яких не викликає особливих сумнівів. До числа безсумнівно кельтських племен відносяться, наприклад, скордіски, тавріски, брітолаги і ін. Називаються також і галати. Правда, щодо останніх, то історики не мають чітких вказівок про їх етнічну належність. Страбон, наприклад, в одному випадку пише: «області за Реном, які повернуті на схід і лежать за територією Кельтів, населяють германці... Через це, мені здається, і римляни називали їх «германцями» немов би бажаючи показати, що це «справжні» галати. Адже ж слово «германці» на мові римлян означає «справжній»[94]. Із такого повідомлення легко дійти

---

[87] Страбон. География, IV, 6 : 8.
[88] Там же, 3 : 2.
[89] К. Тацит. Германия, гл. 28. СПб., 1886.
[90] Страбон. География, VII, 5 : 2.
[91] J. Filip. Keltové...
[92] Ю. Цезарь. Галльская война. М., 1962.
[93] Я. Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 69—70.
[94] Страбон. География, VII, 1 : 2.

висновку, що в даному випадку Страбон ототожнює галатів і кельтів. Але в такому разі це ототожнення поширюється не тільки на галатів, але і на самих германців, які займали землі на схід від Рейну, що суперечить всім іншим джерелам[95] і в тому числі самому Страбону[96]. Нечіткостей у подібних висловах, як видно, чимало і встановити справжню етнічну приналежність галатів (які згадуються і в декреті на честь Протогена) досить важко. Правда, більшість дослідників зараховує їх до кельтського племені.

Таким же заплутаним є питання про етнічну належність бастарнів і певкінів. Що бастарни і пов'язані з ними певкіни були одним з найбільших племінних утворень Карпато-Дунайського басейну, свідчить той факт, що про них згадується в багатьох джерелах. Але етнічна приналежність бастарнів залишається нез'ясованою: джерела, які зупиняються на цьому питанні, невпевнено говорять про бастарнів і вагаються при зарахуванні їх до тієї чи іншої етнічної групи.

Страбон, наприклад, пише так: «але що знаходиться за Германією: чи слід прийняти, що там живуть бастарни (як вважає більшість), що між ними побутують інші народності — язиги, або роксолани чи якісь інші із кочуючих у кібітках, сказати важко»[97]. В іншому місці Страбон пише: «В глибині країни проживають бастарни, які межують з тірагетами і германцями. Бастарни, можливо, теж германська народність і поділяється на кілька племен. Дійсно, одні з них називаються атмонами, інші ж сідмонами; ті, що володіють Певкою, островом на Істрі, носять назву певкінів, а найбільш північні, що проживають на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном — роксоланів»[98].

Як бачимо, бастарни в тексті Страбона то протиставляються германцями, то не зовсім впевнено включаються до їх складу, а під кінець до їх складу потрапляють явні сармати — роксолани.

Таким же нечітким є і свідчення Тацита: «чи слід певкінів, венедів і фіннів зарахувати до германців, чи до сарматів я не знаю, хоч певкіни, яких деякі називають бастарнами, за мовою, за платтям, за поселеннями, за житлами нагадують германців»[99].

Пліній зараховує бастарнів до числа германських племен. Розділивши всіх германців на п'ять частин, він стверджує, що п'яту частину становлять бастарни і певкіни[100]. В іншому місці він говорить про бастарнів і про інші германські племена[101].

З іншого боку Тіт Лівій називає бастарнів галатами і підкреслює подібність їх мови і звичаїв з мовою і звичаями кельтського племені

---

[95] К. Тацит. Германия, гл. 1.
[96] Страбон. География, VII, 1 : 1.
[97] Там же, 2 : 4.
[98] Там же, 3 : 17.
[99] К. Тацит. Германия, гл. 46.
[100] Плиний. Естественная история. IV, 99—100. ВДИ, М., 1949, № 2.
[101] Там же, IV : 80.

скордісков[102], з чого можна заключити, що вони кельтського походження.

Не дивно, що така розбіжність в джерелах породила розходження у поглядах дослідників на етнічну приналежність бастарнів — одні вважають їх германцями[103], другі — кельтами[104], треті — фракійцями або іллірo-фракійцями[105]. Прибічники германської теорії приналежності бастарнів спираються на свідчення Плінія, а також Тацита і Страбона, хоча останні два автори говорять настільки неясно, що їх показання з одинаковим успіхом можна використати як проти одної, так і проти другої теорії. Дійсно, те що Тацит розглядає бастарнів у такому ж відношенні до германців, що і венедів і фіннів, які взагалі ніякого відношення не мали до германців, може свідчити проти їх ототожнення з германцями, ніж за нього. Щодо висловлювань Плінія, то на перший погляд вони дійсно свідчать на користь того, що бастарни належали до германського етносу. При цьому необхідно враховувати, що сам Пліній пише: «Ім'я скіфів повсюду переходить в імена сарматів і германців, так що старе ім'я залишилося тільки за тими, які займають найбільш віддалені країни і майже невідомі іншим смертним»[106]. Таким чином, термін «германці» в цьому місці виступає як збірне найменування, подібно терміну «скіфи», який включав до свого складу різні етнічні єдності. У цьому відношенні більш правдоподібною здається кельтська теорія, яка базується на вже згаданому свідченні Тіта Лівія відносно етнічної близькості бастарнів кельтським скордіскам. Останнім часом до такого висновку дійшов і угорський дослідник Мади Золтан, який займається питаннями етнічної приналежності бастарнських племен[107]. Можливо, що під бастарнами стародавні автори розуміли кельтський етнічний елемент Нижнього Подунав'я. Незважаючи на всю складність питання, загальна теза про наявність кельтського населення в Подунав'ї на рубежі н. е. не може бути взята під сумнів. З іншого боку досить чітка локалізація кельтів і окремих їх племен в районі Середнього і Нижнього Подунав'я дозволяє дійти висновку, що північно-східна частина Карпатського басейну у меншій мірі підлягала кельтському заселенню. Виходячи з свідчень писемних джерел, цей район в значно більшій мірі зберіг свою самобутність і не зазнав такої інтенсивної етнічної строкатості і етнічних переміщень,

---

[102] Т. Ливий. XI, 57 : 7; LIV, 26 : 2. Див. В. В. Латышев. Известия древних писателей,— ВДИ. М., 1949, № 2.

[103] Т. Момзен. Вказ. праця, стор. 27; Ф. Враун. Разыскания..., т. I, стор. 108—117.

[104] П. Шафарик. Славянские древности, т. I, кн. II. М., 1848, стор. 195—201.

[105] М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые века н. э.— МИА, № 6. М., 1941, стор. 271—273; Н. П. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 104; А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом, в III веке. М., 1954.

[106] Плиний. Естественная история, IV : 80.

[107] Мади Золтан. Припонтийские кельты. Конференция по изучению проблем античности. Тезисы докладов. М., 1964, стор. 44—45.

як землі, розташовані ближче до Дунаю, що підтверджують і археологічні дані.

Завдяки хорошій прив'язці латенської культури Середньої Європи до кельтських етнічних об'єднань, можна провести порівняльний аналіз власне кельтських пам'яток і матеріальної культури сусідніх територій і на цій основі встановити райони поширення кельтських племен. Я. Філіп на основі археологічних і історичних свідчень дійшов висновку, що племена бойїв із середньочешських земель в останньому столітті до н. е. частково переселилися до панносько-словацької області, а частково на землі південно-західної Словаччини і на Дунайське лівобережжя, що здається цілком правдоподібним [108]. Ця думка, грунтовно аргументована джерелами, була переглянута Е. Шімеком у праці, присвяченій кельтам у Моравії.

Е. Шімек вважає, що середньочешські грунтові могильники з тілопокладенням залишені не бойями, а іншим кельтським племенем — вовками-тектосагами [109]. Згідно Е. Шімеку існував великий племінний масив вовків-текстосагів від Тюрінгії на заході до Словаччини на сході, і які утримувалися тут аж до IV ст. н. е.[110] Проте з археологічної точки зору це припущення протирічливо і перш за все тому, що при такій локалізації вовків-текстосагів південночешська курганна культура повинна ототожнюватися з бойями, хоча в латенський час вона зовсім не відповідає соціально-економічному і культурному рівню середньочешських кельтів. З іншого боку писемні джерела добре визначають первісну територію вовків-текстосагів і їх подальше розселення. Страбон, наприклад, розміщує вовків-текстосагів далеко на заході, звідки вони потім переселилися до Європи і, зокрема, до Малої Азії. Він пише: «плем'я, що називається текстосагами, живе поруч з Піренеями, хоч область, яку вони займають, також межує з невеликою частиною північної сторони гори Кеммена», і далі: «колись, очевидно, вони були настільки могутніми і такими численними, що під час одного повстання вигнали багато своїх одноплемінників із рідної країни; до цих вигнанців приєдналися і люди із інших племен. До них належали племена, які заволоділи частиною Фрагії, що межує з Каппадокією і Пафлагонією. Доказом цього є існування племені, яке навіть і тепер називається текстосагами; адже ж там є три племені: одне з них, що живе біля міста Анкіри, називається племенем текстосагів, тоді як інші — це трокми і толістобогії» [111]. Із приведеного тексту випливають два важливі для нас висновки: 1) первісна територія, що була зайнята текстосагами, знаходилася на дуже віддалених від Чехії землях; 2) текстосаги в дальнішому розселилися окремими групами на обширній території аж до Малої Азії включно. За свідченням того ж Страбона, вони приймали участь в ряді військових

[108] Я. Филип. Кельтская цивилизация..., стор. 70.
[109] E. Šimek. Poslední keltové na Morave. Brno, 1958.
[110] Там же, стор. 37.
[111] Страбон. География, IV, 1 : 13.

експедицій, наприклад, похід на Дельфи [112]. Наведені уривки свідчать, що після розселення текстосаги не займали протягом значного проміжку часу скільки-небудь значної суцільної території і в послідуючому згадується в джерелах тільки епізодично.

Якщо ж із вовками-текстосагами пов'язувати середньочешські і словацькі кельтські старожитності, то необхідно визнати їх довгочасове перебування на цих землях, що суперечить письмовим повідомленням. Можливо, частина вовків-текстосагів займала території Моравії і Чехії, але відсутність переконливих археологічних матеріалів не дозволяє поки що простежити цього. Деякі дослідники поміщають в центральній гірській місцевості Словаччини кельтське плем'я котинів, яке, згідно Таціту, займалося виробництвом заліза [113]. Котини, разом з бурами, осами і марсигнами, за свідченням Таціта займали місцевість за маркоманами і квадами [114], тобто північніше останніх. Походження котинів до цього часу не визначене і поки що не має достатніх і надійних даних для вирішення цього питання. Е. Шімек, правда, пов'язує котинів з племенами вовків-текстосагів, але при цьому не наводить певних доказів.

Щодо питання про відповідність котинів латенським пам'яткам території Словаччини, то позитивної відповіді дати не можна через те, що латенські пам'ятки виникли на території Словаччини задовго до першої згадки про котинів, яка відноситься до першого століття н. е. В цей час латенська культура на землях всієї Словаччини видозмінилась.

Розгляд писемних джерел доводить, що в Карпато-Дунайському басейні останніх століть до н. е. і на рубежі н. е. провідними етнічними групами виступають фракійці, кельти, гето-дакійці, германці, частково сармати і ряд племен, етнічна приналежність яких не піддається визначенню. При цьому слід мати на увазі, що значна кількість місцевого населення, особливо гірської частини Карпат, не тільки не входили в перелічені етнічні групи племен, але й зовсім не згадуються писемними джерелами. Будучи розміщеними в стороні від основних шляхів пересування і переміщення євроазійських племен, місцеве населення гірських районів Карпат було мало зв'язане з стародавніми греками і римлянами, чим, очевидно, і слід пояснювати повне мовчання писемних джерел про них. Для визначення етнічного складу місцевого населення західних схилів Карпат провідним джерелом залишається археологічний матеріал.

Розглядаючи питання етнічної належності латенських пам'яток Закарпатської України, слід мати на увазі, що аналогічні пам'ятки поширені на території Східної Словаччини, частково Південної Польщі, а також на землях північно-східної Угорщини і північної Румунії. Це дозволяє припустити, що пам'ятки на цих територіях залишені близькими спорідненими племенами, етнічна належність яких була одна й та ж.

---

[112] Страбон. География, 1 : 13.
[113] Тацит. Германия, гл. 43.
[114] Там же.

Визначення етнічної належності однієї з груп пам'яток може бути в значній мірі перенесеним і на решту інших старожитностей цього району.

Головним критерієм при віднесенні даного кола пам'яток до єдиної етнокультурної області є ряд провідних археологічних ознак матеріальної культури, у тому числі таких сталих етнографічних особливостей як поховальний ритуал, характер жител, комплекси ліпного посуду тощо.

На території Закарпатської України в пізньолатенську добу основним поховальним обрядом було тілоспалення з послідуючим поміщенням праху в урни під курганними насипами. Ніяких конструктивних споруд в курганах не простежується. На підставі наявних зараз даних можна дійти висновку, що кремація тіла у більшості випадків проводилася безпосередньо на рівні старого похованого горизонту під курганом. Іноді трапляються випадки, коли тілоспалення відбувалося за межами кургану.

Поховання праху здійснювалося кількома варіантами: в урнах, в ямках, а іноді просто на поверхні горизонту. Найчастішими є випадки поховання в урнах (Куштановиці, Оноківці, Мачола, Колодне), що власне, і визначає основний тип поховального ритуалу для пам'яток пізньолатенського часу на Закарпатті. Другим типом є поховання на стародавньому горизонті під курганом, простежені на ряді поховальних пам'яток, поховання в яких відомі у незначній кількості.

Характерною рисою тілопальних курганних поховань Закарпаття останніх століть до н. е. є супровідний посуд біля небіжчика. Число посудин-приставок не було сталим і коливалося від одного до восьмидев'яти. Трапляються поховання без супровідного посуду, але вони рідкісні і не становлять характерної риси поховального комплексу.

Звичай спалювати тіло померлого в одязі засвідчений знахідками обгорілих залізних предметів особистого убору (фібули, поясні ланцюжки і т. п.). Більшість побутових речей при цьому пропадало безслідно, що, до речі, ускладнює визначення статі похованого.

Дослідження курганних могильників пізньолатенського часу на Закарпатті дозволяють вважати, що у носіїв даної культури був звичай ховати померлого в окремому кургані. Це стосується і тих випадків, коли під курганними насипами простежені не одне, а декілька плям із слідами поховального вогнища. Під курганом завжди знаходилося порівняно небагато кальцинованих кісточок, що не дозволяє припустити наявність кількох небіжчиків.

Іншим типом поховальних пам'яток пізньолатенського часу на Закарпатті було тілопокладення. Поховання такого роду відомі поки що в поодиноких випадках, і зокрема, два таких поховання виявлено на околиці поселення Галіш-Ловачка, де небіжчики поміщені в прямокутні кам'яні ящики. Наземних ознак поховання не мали і являли собою звичайні грунтові могили. Як ритуальний інвентар біля поховань виявлені тільки монети. Ще одне поховання виявлене на горі Ловачка, але на відміну від вищезгаданих, небіжчик лежав не в кам'яному ящику, а в

звичайній поховальній ямі. Супроводжуючий інвентар — окислені залізні предмети, які не піддаються реставрації.

Такий в загальних рисах поховальний звичай пізньолатенської доби на Закарпатті.

Відповідь на питання, які ж риси подібні і які відмінні в поховальних пам'ятках Закарпаття і більш західних територіях, де за даними писемних джерел проживали кельтські племена, в значній мірі допоможе визначити спільність і різницю в етнічному складі населення, яке залишило ці пам'ятки.

Загально відомо, що для території, яку населяли кельтські племена, панівним поховальним обрядом було тілопокладення в грунтових могильниках.

У влаштуванні кельтських поховальних пам'яток спостерігаються слідуючі основні варіанти: 1) дерев'яні труни у звичайних ямах; 2) поховальні ями з дерев'яною обшивкою стін; 3) поховання, здійснені в камерах-склепах; 4) навколо могили кільцевий, або чотирикутний ровик.

Кельтські поховання супроводжуються стійкими ритуальними особливостями. Це в першу чергу звичай, що існує ще з гальштатських часів поміщати в могилу частину туші дикого кабана, а також звичай супроводити покійника великою кількістю побутових речей і прикрас.

Особливу і дуже значну групу на кельтських могильниках становлять поховання воїнів в супроводі великої кількості зброї і військового спорядження.

Ці ознаки завжди присутні на всіх кельтських могильниках Середньої Європи, а іноді і в тих місцях, де кельти і не були панівною частиною етнічного складу населення. В районах, де кельтська культура межувала з культурами некельтського етносу поховальний ритуал виражений не так чітко. В міру віддалення від кельтської класичної території, все більшу перевагу одержує місцевий поховальний звичай. Особливо виразно це помітно на території південно-західної Словаччини, де латенська культура нашаровується на місцеві пам'ятки пізньогальштатського часу. Дослідники цієї території відзначають, що тут у другій половині першого тисячоліття до н. е. одночасово існують календерберська, «скіфська» і латенська культури [115], які становлять єдиний комплекс на ряді пам'яток (Серед, Дворі над Житавов [116], Велка Маня [117], і т. п.). На таке співіснування вказують і угорські дослідники [118].

Картографування могильників з переважаючими кельтськими похованнями дозволили Б. Бенадіку досить чітко окреслити територію східного розселення кельтських племен Середньої Європи [119]. За даними

---

[115] T. Lehoczky. Adatok hazánk archaeológiájához..., I, стор. 75.

[116] J. Poulik. Halstatska a halstatksko-laténska osada pri Seredu Sl. A., III, 1955, стор. 135.

[117] B. Benadik. Latenské pohrebiste ve Velké Mani, AR, 1953.

[118] M. Rozska. A kelták Erdélyben, I, Közlemények, IV. Kolozsvár, 1944.

[119] B. Benadik. Chronologické vztáhý...

археологічних досліджень останніх років на території Словаччини цей кордон проходить по лінії Великих Татр — Вацов — Братіслава, на півдні він заходить на територію Угорщини (Ніредьхаз — Мішкольц — Овзд), захоплює північну Румунію (район Сату — Маре). Східніше і північно-східніше вказаного кордону кількість кельтських грунтових могильників і окремих могильних груп раптово зменшується, або відсутні зовсім, і далі на схід відомі вже тільки окремі поховання, які можна пов'язати з кельтами. Останні далеко не завжди здійснені по чисто кельтському поховальному звичаю, а виступають у змішаному вигляді із значними місцевими традиціями, що сталося під впливом аборигенів. Такі поховання не можна з певністю зарахувати до кельтських. Вони могли одночасово належати і представникам місцевого населення, які потрапляли під кельтський вплив. Встановити в такому випадку де кінчаються поховання місцевого населення, і де починаються кельтські — дуже важко. Саме це сприяло тому, що Я. Філіп зарахував всі могильники північно-східної частини Карпатської улоговини до кельтських старожитностей [120].

Археологія зараз практично не має даних, на основі яких би вона могла порівнювати середньоєвропейські кельтські поховальні пам'ятки з могильниками більш східних територій. Якби ми спробували зробити це, то довелось би порівнювати плоскі грунтові могильники з курганами, тілоспалення з тілопокладенням, поховання рядових землеробів і ремісників із похованнями воїнів і заможними верствами суспільної верхівки і т. п. Тут дуже наочно виступає різниця не тільки в характері поховального звичаю і в усьому комплексі супровідного матеріалу, а також, що особливо слід підкреслити, різниця в етнографічному складі населення. Ясно, що тут ми маємо справу із різними етнічними групами населення.

Такі порівняльні дані про поховальний обряд середньоєвропейських кельтських племен і місцевого населення Закарпаття в останній чверті першого тисячоліття до н. е. Це порівняння, на наш погляд, дозволяє дійти висновку, що племена, які залишили ці дві групи могильників, неоднорідні у етнічному відношенні. І якщо середньоєвропейські грунтові могильники достовірно пов'язуються з історичними кельтами, то принципово відмінні від них могильники Закарпаття уже ні в якому разі не можуть належати тим же кельтам.

В той же час поховальні пам'ятки Закарпаття знаходять собі повну аналогію серед могильників східної Словаччини, в яких всі деталі поховального обряду співпадають. Для прикладу можна навести могильники з тілоспаленням у Кошіцах [121], Беше [122], Ореховей [123], Коштіанах [124] і ін.,

---

[120] J. Filip. Keltové...
[121] J. Pastor. Laténsky źiarivý hrob v Kośiciach.— AR, VI, 1954.
[122] B. Benadik. Chronologické vztáhý...
[123] Там же, стор. 342.
[124] J. Pastor. Keltský źiarový hrob v Kośtanoch okres Kośice.— AR, XI, 1959.

які відносяться до II ст. до н. е.[125] На землях східної Словаччини ці могильники продовжують існувати і на рубежі н. е. (Земплін[126], Нітрянскі Градок[127]), а на початку н. е. вони простежуються і в римський час[128].

Така ж історична ситуація спостерігається і на території Угорщини. Північна і північно-східна частина Угорщини в пізньолатенську добу зайнята похованнями, аналогічними закарпатським. На це було звернуто увагу ще в 30-ті роки[129], а в останні роки знову підкріплено новими матеріалами. Б. Бенадік, який займається пізньолатенськими пам'ятками цієї території, дійшов висновку, що вони становлять єдине коло старожитностей і залишені близьким в етнічному відношенні населенням[130]. На думку Б. Бенадіка, це були не кельти, а місцеве населення, яке знаходилося під впливом кельтів. Він зауважує, що на рубежі н. е. серед місцевого населення північно-східної частини Карпатської улоговини з'являється дакійський етнічний елемент[131]. Це дало підстави виділити серед латенської культури північно-східної частини Карпатської улоговини особливий дако-латенський горизонт[132]. Такої ж точки зору дотримується і А. Точік, справедливо зауважуючи деяким угорським дослідникам про недостатню обгрунтованість ототожненості цих старожитностей з кельтськими племенами[133].

Другою своєрідною рисою закарпатських пам'яток доби пізнього латену є те, що на цій території не були поширеними укріплені городища-оппідуми, що характерно для латенської культури на землях Середньої і Західної Європи[134]. Відсутність городищ-оппідумів зближує пам'ятки Закарпаття з пам'ятками цього часу на Словаччині, Південній Польщі, північно-східної Угорщини і північної Румунії. Це тим більш важливо, що час появи латенської культури на вказаних територіях співпадає з розквітом середньоєвропейських оппідумів і якщо прийняти за основу, що латенська культура просунулася на схід разом із кельтами і існувала тільки там, де проживали кельти, то на наших землях обов'язково існували б оппідуми. Однак на всіх пам'ятках Закарпаття в останній чверті першого тисячоліття до н. е. поселення неукріплені, відкритого типу. Слідів штучних оборонних споруд на них не простежено жодного разу. Це одна з причин, яка не дозволяє ставити знак рівності між латенськими пам'ятками Європи і Закарпаття, а значить і ототожнювати місцеве населення з кельтами.

[125] B. Benadik. Chronologické vztáhý..., стор. 342.
[126] B. Benadik. Die spätlaténezaitliche..., стор. 63.
[127] A. Toćik. K otazke osidlenia juhozápadneho Slovenska..., стор. 841.
[128] V. Vendtova. Výzkum v slovenskéch Darmotach r. 1962.— AR, XVI, 1964, стор. 116.
[129] L. Nagy. A Középrépáspusztai (Vesprém megye) koravaskori urnatemetö.— FA. I—II, 1939, стор. 48.
[130] B. Benadik. Chronologické vztáhy..., стор. 201.
[131] Там же.
[132] Там же.
[133] Там же.
[134] A. Toćik. K otázke osidlenia..., стор. 811; J. Filip. Keltove..., стор. 387.

Не можна вважати чисто кельтською і матеріальну культуру пам'яток Закарпаття. Як вже зазначалось, про кельтську форму виробів можна говорити лише у тому випадку, коли мова йде про виробничий інвентар. У багатьох випадках кельтські технічні винаходи застосовувалися місцевим населенням без якихось суттєвих змін. Але знаряддя праці менше всього несуть в собі етнічний прояв. Вони є продуктом тієї чи іншої історичної епохи і породжені економічним розвитком суспільства в першу чергу, а не етнічним складом його населення. Проте це не стосується такого масового матеріалу, яким є кераміка і особливо ліпна.

Ліпна кераміка серед загальної кількості глиняного посуду становить близько 60%, вона є провідною на всіх без винятку пам'ятках, а на деяких поселеннях становить абсолютну більшість. Така велика питома вага ліпного посуду дозволяє розглядати пізньолатенські пам'ятки не тільки як особливу групу, але і як своєрідний племінний склад населення. Ліпна кераміка генетично пов'язується з керамічними формами куштановицької культури попередньої доби. Архаїчні форми ранньокуштановицького часу майже без змін доживають до рубежу н. е. Велика стабільність ліпного посуду протягом понад півтисячоліття характерна для всього гірського району Карпатського басейну. В Словаччині ця консервативність простежена на матеріалах пуховської культури [135], а в більш південних землях — на пізньолатенських пам'ятках. Десь на рубежі н. е. куштановицькі форми кераміки присутні в матеріалах могильника Іза в Хустському районі Закарпатської області. Дослідник могильника М. Ю. Смішко відзначає, що посуд даного могильника знаходить собі аналогії в куштановицькій кераміці і не виключає, що саме тут маємо справу із дуже старою формою місцевого посуду [136].

Тривале існування ліпної куштановицької кераміки, включаючи останні століття до н. е. і її переростання в пам'ятки перших століть н. е., дозволяє припустити, що на території Закарпаття з приходом латенської культури не відбулося зміни населення і племена попереднього скіфського часу залишалися на цих землях як основне населення, хоча вони зазнали значних змін у соціально-економічному розвитку, який наступив після приходу латенської культури [137]. Кельтський етнічний елемент не можна списувати зовсім серед місцевого населення хоча б з двох основних міркувань: цілком можливо, що поховання із тілопокладенням, виявлені на Галіш-Ловачці, належать саме кельтам; частина кельтського населення могла запозичити місцевий поховальний звичай під впливом середовища, що встановити зараз неможливо.

---

[135] A. Toćik. K otázke osidlenia..., стор. 815.

[136] М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1962, стор. 89, 106—107.

[137] В. І. Бідзіля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тисячоліття до н. е.— Тези доповідей ювілейної наукової конференції Ужгородського державного університету. Ужгород, 1965, стор. 136—139.

Вже зазначалося, що ліпний посуд має схожі риси з керамікою гето-дакійських пам'яток, а також вказувалось на форми посуду, аналогічні дакійським (лійчасті чашки з масивним вушком від вінець до денця, великі зерновики із горизонтально відігнутими вінцями, посуд із наліпним валиком і кульками тощо). Однак такі форми кераміки настільки нечисленні, що скоріше вони свідчать про звичайні культурні зв'язки між сусідніми племенами, ніж про наявність гето-дакійського населення в складі місцевих мешканців Закарпаття. Щодо південно-західної Словаччини, то тут гето-дакійський елемент набагато чуткіший і виступає як у кількісному, так і в якісному відношенні, що дозволяє цілком реально вбачати тут присутність частини дакійського населення, яке змішалося з корінними мешканцями краю. Подібна ситуація виникає і на території Угорської низовини в останніх століттях до н. е. Було б, проте, неправильним повністю відкинути присутність даків і на території Закарпаття, але це ми можемо припустити тільки майже виключно одними логічними побудовами. Справді, після військових походів Буребісти сусідні даки цілком могли, хоч і невеликим числом, проникнути і оселитися на Закарпатті. Але ця частина, якщо вона справді проживала тут, була або настільки незначною, що в археологічному прояві не залишила після себе чітких ознак, або ж, що дуже ймовірно, повністю була асимільована місцевим населенням. Це тим більше можливо, що процеси розпаду фракійської етнічної єдності в цей час проходили дуже інтенсивно, що засвідчено і писемними джерелами.

Аналіз писемних і археологічних матеріалів дозволяє дійти слідуючих висновків відносно культурних зв'язків і етнічної приналежності носіїв пізньолатенських пам'яток території Закарпаття:

1). Куштановицька культура раннього залізного віку на пізньому етапі свого розвитку є субстратом латенської культури. Після перейняття місцевими племенами основних досягнень латенської культури і їх включення до складу латена, куштановицька культура не припиняє свого існування, як це вважалося до цього часу, а продовжує побутувати на всіх пам'ятках пізньолатенського часу аж до початку римської епохи. В пізньолатенську добу (в останні століття до н. е.) куштановицький елемент становить провідну частину в комплексах матеріальної культури пам'яток, що і є однією з основних і своєрідних рис.

Сусідство куштановицької культури з культурами українського лісостепу скіфського часу знайшло свій прояв у запозиченні окремих речей скіфського обліку, які у вигляді архаїчного пережитку збереглися частково аж до пізньолатенського часу.

2). Поширення латенської культури в Закарпатті сприяло значному раптовому піднесенню соціально-економічного розвитку, і в першу чергу таких галузей економіки, як землеробство і ремесло.

Разом з тим латенська культура Верхнього Потисся починає впливати на синхронні культури сусідніх територій. Особливо це помітно у поширенні деяких типів латенських виробів, що проникли в культури

місцевого населення Правобережної України рубежу н. е. Латенська культура помітно впливала на розвиток ювелірного, гончарного і металообробного ремесла племен липицької, і зарубинецької культур. Східноєвропейські впливи латену почалися десь біля II ст. до н. е. і продовжувалися до самого кінця латену.

3). Наявність гето-дакійських елементів у матеріальній культурі пізньолатенських пам'яток Закарпаття дозволяє припустити існування прямого контакту і культурних зв'язків із південним дакійським середовищем. Ці зв'язки, очевидно, виникли ще в добу існування куштановицької культури і проіснували на протязі всього першого тисячоліття до н. е.

4). Пам'ятки латенської культури Закарпаття — відособлена локальна група в системі обширної латенської культури Середньої і Західної Європи. Проте спільність поховального обряду, ліпної кераміки, топографічне розміщення пам'яток і характер житлобудування куштановицької культури скіфського часу і латенських пам'яток останньої чверті першого тисячоліття до н. е. не дозволяють вбачати зміну населення на території Закарпаття протягом раннього залізного віку. Носіями латенської культури на Закарпатті було місцеве населення, яке існувало тут щонайменше з VI і V ст. до н. е.

ВИСНОВКИ

Вивчення сукупності писемних та археологічних матеріалів з латенських пам'яток Закарпаття, їх співставлення із синхронними пам'ятками більш західних і східних областей, дозволяє дати загальну характеристику латенської культури Закарпаття. Нам вона уявляється слідуючою.

Латенська культура на території Закарпатської України є найбільш східною територіальною групою європейського латену, поширеного на обширній території від Британських островів на заході і до Карпатського хребта на сході. Спільним між закарпатським і європейським латеном виступає виробничий інвентар, реміснича продукція гончарних і частково ювелірних майстерень, а також монетна система. Відмінними рисами між ними є поховальний обряд, комплекси ліпного посуду, відсутності на Закарпатті городищ-оппідумів. Риси, які є характерними для пізньолатенських пам'яток Закарпаття, спільні і синхронним пам'яткам Східної Словаччини. Це дає можливість виділити коло археологічних пам'яток останньої чверті першого тисячоліття до н. е. в особливу локальну групу Верхнього Потисся. Вона займає територію найбільш північно-східної частини Карпатської улоговини. На заході її межі проходять по землях Словаччини, приблизно по лінії верхньої течії північних приток Дунаю — річок Грони і Вага (лінія міст Бянськ — Бисріца — Рузонберок — північний кінець Великих Татр). Північна межа заходить на територію Південної Польщі десь до лінії Краков — Тарнов. На півдні пам'ятки цього кола займають територію верхньої течії р. Тиси десь до румунського району Сате-Маре і лінії угорських міст Ніредьхаз — Мішкольц-Овзд. Східніше Карпатського хребта латенська культура відсутня.

На своєрідність археологічних пам'яток цього району вказували словацькі вчені А. Точік, Б. Бенадік, В. Будінскі-Крічка, а серед угорських дослідників — М. Лайош, І. Хуняді. Вивчення археологічних пам'яток Закарпатської України дозволяє включити до цього району і саме верхів'я р. Тиси в межах області. Спадковість археологічного матеріалу на протязі всього раннього залізного віку в Закарпатті дозволяє вбачати в носіях пам'яток єдине населення, що проживало не тільки в межах Закарпаття, але і на території всього Верхнього Потисся (починаючи з середини першого тисячоліття до н. е. і аж до римського часу).

Соціально-економічний і культурний розвиток пізньолатенського часу на Закарпатті сприяв появі на рубежі н. е. нових форм в матеріальній

культурі, зокрема, виникненню сіроглиняної гончарної кераміки з штампованим орнаментом, характерним для послідуючого історичного розвитку Карпатського узгір'я.

Певна строкатість у матеріальних пам'ятках Закарпаття останньої чверті першого тисячоліття до н. е. дозволяє простежити складні і великі етнічні пересування і змішання населення на цих землях. Однією з провідних причин цих переміщень було «велике переселення народів», яке вже розпочалося і маси «варварських» племен просувалися до заможних земель Римської імперії. Просування слов'янських і германських племен в Карпато-Дунайську область змінило етнічну мапу цього району — поступово скорочується територія фракійських племен, проходить процес їх асиміляції з іншими народами; на широку історичну арену виходить східне слов'янство, яке в ці часи інтенсивно розселюється на західних і південно-західних землях. В середині першого тисячоліття н. е. західні і південно-західні землі були повністю ослов'янені, в тому числі і територія Закарпатської України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	— Археологическая летопись южной России
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ	— Вестник древней истории
ИАК	— Известия археологической комиссии
ИМФ АН СССР	— Известия Молдавского филиала АН СССР
НА ИА АН УССР	— Научный архив Института археологии АН УССР
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
МАР	— Материалы по археологии России
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников СССР
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія
AÉ	— Archaeológiai Értesitö (Budapest)
AH	— Archaeológiai Hungarica (Budapest)
AK	— Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ANP	— Akademia Nauk Polski
AP	— Archeologia Polski
AR	— Archeologicky Rozhledy (Praha)
AUSAV	— Archeologicky Ústav Slovenskej Akademii Ved (Nitra)
FA	— Folia Archaeologica (Budapest)
FAM	— Fontes Archeologiae Moravikal
MS	— Materialy Starożytne
NL	— Numizmaticky listi (Praha)
NK	— Numizmatikai Közlemények (Budapest)
SIA	— Slovenska archeologia (Nitra)
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche (Bukurești)
ČMM	— Časopis Moravského Musea
PrA	— Przegląd archeologiczny
WA	— Wiadomości archeologiczne (Warszawa)

ЗМІСТ

Вступ 3
Постановка питання 5
Основні археологічні пам'ятки 17
Матеріальна культура 48
Хронологія 107
Господарство 121
Торгівля 145
Культурні зв'язки і питання етнічної приналежності 150
Висновки 180
Список скорочень 182

ОГЛАВЛЕНИЕ

Вступление 3
Постановка вопроса 5
Основные археологические памятники . 17
Материальная культура 48
Хронология 107
Хозяйство 121
Торговля 145
Культурные связи и вопрос этнической принадлежности 150
Выводы 180
Список сокращений 182

Василий Иванович Бидзиля

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ ЗАКАРПАТЬЯ НА РУБЕЖЕ НАШЕЙ ЭРЫ

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *Л. Л .Ващенко*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *Т. Ковпаненко*
Технічні редактори *Б. О. Піковська, Л. В. Кукіна*
Коректор *З. Г. Гежун*

Здано в набор 26.II 1970 р. Підписано до друку 15.VII 1970 р. БФ 08379. Зам. 1331. Видавн. № 105. Тираж 1200. Папір № 1, 70×90 1/16. Фіз. друк. аркушів 11,75. Умовн. друк. аркушів. 13,75. Обліково-видавн. аркушів 13,33. Ціна 1 крб. 02 коп.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного комбінату на книжковій ф-ці «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а.